

KOMUNISTIČKI ZLOČINI 2

Zbornik radova

Komunistički zločini II
Zbornik radova

Biblioteka Povijest
Knjiga 13

Nakladnik
Fakultet hrvatskih studija
Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, Zagreb
www.fhs.unizg.hr

Za nakladnika
izv. prof. dr. sc. Tomislav Krističević

Uredništvo
doc. dr. sc. Vladimir Šumanović
izv. prof. dr. sc. Vlatka Vukelić

Recenzenti zbornika
izv. prof. dr. sc. Josip Dukić
doc. dr. sc. Vlatko Smiljanić

Recenzenti radova
doc. dr. sc. Danijel Jurković
doc. dr. sc. Wollfy Krašić
dr. sc. Amir Obhodaš
dr. sc. Zlatko Hasanbegović

Lektura i korektura
Sanja Blažević

Grafičko oblikovanje
Marta Gavran

Tisak
Denona d.o.o.

Naklada
250 primjeraka

Cijena
20,00 eura

ISBN 978-953-8349-64-5

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem **001168519**.

© Fakultet hrvatskih studija, 2024.
Sva prava pridržana.

Niti jedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati, ni na bilo koji drugi način umnožavati bez nakladnikovog pisanog dopuštenja.

Tiskanje je dovršeno u studenome 2024. godine.

Zbornik radova je objavljen uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Temeljem čl. 29. st. 5. Pravilnika o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja (Narodne novine 28/17, 72/19, 21/21, 111/22) *Komunistički zločini 2: Zbornik radova* vrjednuje se kao publikacija A1 kategorije.

KOMUNISTIČKI ZLOČINI II

Zbornik radova

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA**

Zagreb, 2024.

Sadržaj

<i>Uvod</i>	6
<i>Franjo Jurić, Zločini “ustanika” pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije na području jugozapadne Bosne tijekom ljeta 1941.</i>	9
<i>Bojan Dimitrijević, Aleksandar Ranković: Osnivač OZN-e – službe bezbednosti partizanskog pokreta.</i>	33
<i>Vlatka Vukelić, Komunistički zločin na Zrinu</i>	55
<i>Domagoj Đerek, Vojna i politička biografija Petra Kleuta od 1941. do 1945.</i>	77
<i>Vladimir Šumanović, Likvidacija skupine zatočenika logora u Požegi u lipnju 1945. na području Nove Gradiške</i>	107
<i>Hrvoje Mandić, Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv jataka na području Čapljine, Stoca i Neuma od 1945. do 1952.</i>	135

Uvod

Prije godinu dana iz tiska je izašla prva knjiga zbornika radova *Komunistički zločini*. Cilj zbornika bio je popuniti historiografsku prazninu o temi komunističkih zločina na području hrvatskih povijesnih zemalja. Naime, do pojave toga zbornika komunistički zločini počinjeni na hrvatskim prostorima u historiografskom su smislu obrađivani u općim crtama, odnosno bez ulaženja u pojedinosti i bez navođenja konkretnih podataka vezanih uz pojedini zločin.

Nasuprot tome, komunistički zločini opisani su u prvoj knjizi ovoga zbornika na način da su definirana konkretna civilna i vojna tijela Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP), pokreta pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), odgovorna za pojedini zločin. Također, uz politička i vojna tijela koja su bila nositelji represije, navedena su imena osoba koje su upravljale tim tijelima. Sukladno tome, komunistički zločini počinjeni na području bivše Jugoslavije po prvi su puta u historiografskome smislu dobili detaljni činjenični opis.

Na isti način napisani su i radovi objavljeni u ovoj, drugoj knjizi zbornika radova *Komunistički zločini*. I u njoj, kao i prethodnoj, analizirani su komunistički zločini koji su činjenično dokazivi na temelju dostupnih izvora. Pri tome su autori radova objavljenih u ovoj knjizi pokušali utvrditi uzroke tih zločina, imenovati njegove naredbodavce i neposredne počinitelje, ali i rekonstruirati organizacijsku strukturu na lokalnoj razini koja je dovela do tih zločina. Uzimajući u obzir spomenuto, radovi u ovoj knjizi slijede metodologiju prethodne knjige.

Međutim, uz opisane sličnosti, ova knjiga djelomično se razlikuje od prethodne. Glavna razlika je u tome što su u ovoj knjizi komunistički zločini počinjeni tijekom rata dobili jednaku pozornost kao i komunistički zločini koji su izvršeni u poraću. Naime, dosadašnja historiografija temu komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije uglavnom je povezivala s masovnim likvidacijama koje je vlast socijalističke Jugoslavije počinila u zadnjim tjednima rata i prvim tjednima poraća. Iako je prema raspoloživim izvorima najveći broj komunističkih zločina počinjen u tom razdoblju, pogriješno je temu komunističkih zločina na području bivše Jugoslavije povezivati isključivo sa zločinima koje je komunistički režim počinio u zadnjoj godini Drugoga svjetskog rata. Naime, premda u simboličkome smislu 1945. predstavlja vrhunac komunističkih zločina, za razumijevanje konteksta tih zločina nužno je uzeti u obzir da su ti zločini započeli 1941., odnosno neposredno nakon što je KPJ započela s pobunjeničkim djelovanjem.

Upravo zbog naglašavanja važnosti ratnih komunističkih zločina, odnosno kontinuiteta tih zločina u razdoblju od 1941. do 1945., prvi rad u ovoj knjizi jest članak o zločinima koje su postrojbe pod vodstvom KPJ izvršile na području jugozapadne Bosne u ljeto 1941. Radilo se o zločinima koje je historiografija socijalističke Jugoslavije uglavnom prešućivala, dok ih je moderna hrvatska historiografija pojednostavljeno prikazivala kao četničke zločine. Međutim, riječ je o zločinima za koje su, osim lokalnih četničkih postrojbi, bile odgovorne i naoružane skupine koje su bile pod zapovjedništvom KPJ. Slijedom toga, ti se zločini u pravom smislu riječi mogu definirati kao “komunistički zločini”.

Zločini koje su postrojbe pod zapovjedništvom KPJ izvršile u razdoblju rata obrađeni su u još dva rada objavljena u ovoj knjizi. To su radovi o komunističkome zločinu na Zriniu i ratnoj biografiji Petra Kleuta. U ova dva rada, opisana su dva zločina koje su postrojbe Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) izvršile tijekom 1943. godine. Riječ je o zločinu u Krašiću, počinjenom u siječnju 1943., i zločinu na Zriniu, počinjenom u rujnu 1943. Oba navedena zločina izvršena su sredinom rata, odnosno u razdoblju tijekom kojega se nije mogao naslutiti ishod rata. Također, druga važna karakteristika tih zločina jest okolnost da su oni bili posljedica odluke zapovjednih struktura KPJ na razini Hrvatske, odnosno u simboličkome smislu na “republičkoj razini”. Ova okolnost, kao i vrijeme u koje su ti zločini počinjeni, važna je zato što upućuje na zaključak da su u organizaciji i provedbi pojedinih ratnih zločina republička vodstva KPJ u znatnoj mjeri bila autonomna u odnosu na najuže vodstvo KPJ, okupljeno oko Josipa Broza Tita i Aleksandra Rankovića. Navedeni zaključak značajan je prvenstveno zato što ukazuje na to da su tijekom rata, odnosno u razdoblju do uspostave komunističke vlasti u jesen 1944., nositelji represije bila upravo republička vodstva KPJ. U slučaju Hrvatske, bili su to članovi Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske (KPH). U dosadašnjim historiografskim radovima napisanim na temu komunističkih ratnih zločina na području hrvatskih povijesnih zemalja još uvijek nije postavljeno pitanje odgovornosti vodstva KPH. Slijedom toga, dva rada objavljena u ovoj knjizi na temu komunističkih ratnih zločina počinjenih na tlu Hrvatske donijela su nove spoznaje u činjeničnom, ali i u konceptijskome smislu.

Uz temu ratnih zločina za koje je odgovorna KPJ, odnosno njezina civilna i vojna tijela, ova knjiga razlikuje se od prethodne po tome što su u dva rada objavljena u ovoj knjizi opisane ratne biografije dvojice istaknutih komunističkih dužnosnika koji

su aktivno sudjelovali u ratnim i poratnim zločinima. Ta dvojica dužnosnika su Aleksandar Ranković i Petar Kleut. Njihove ratne biografije početak su novoga historiografskoga pristupa. Naime, u dosadašnjim historiografskim radovima u kojima su opisane ratne biografije jugoslavenskih komunističkih dužnosnika tema ratnih i poratnih zločina se uopće ne spominje ili se, eventualno, spominje samo u nekoliko natuknica. Opisanim pristupom u kojem se pojedini komunistički zločin opisuje kroz ratnu biografiju njegova naredbodavca pokušava se ukazati na okolnost da komunistički zločini nisu predstavljali samovolju pojedinaca, odnosno osvetu nižih zapovjednih struktura, nego da su bili posljedica zapovijedi vodećih komunističkih dužnosnika. Neposredan dokaz za to su objavljeni dokumenti vojnih i političkih tijela KPJ iz doba rata iz kojih je ovaj zaključak jasno uočljiv, kao i činjenica da su nositelji represije iz doba rata u različitim institucijama socijalističke Jugoslavije ostvarili zavidne karijere.

Radovi objavljeni u ovoj, drugoj knjizi zbornika *Komunistički zločini*, zastupljeni su po logici vremenskoga i prostornoga konteksta te su objavljeni sljedećim redoslijedom:

1. Franjo Jurić, *Zločini "ustanika" pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije na području jugozapadne Bosne tijekom ljeta 1941.*
2. Bojan Dimitrijević, *Aleksandar Ranković: Osnivač OZN-e – službe bezbednosti partizanskog pokreta*
3. Vlatka Vukelić, *Komunistički zločin na Zriniu*
4. Domagoj Đerek, *Vojna i politička biografija Petra Kleuta od 1941. do 1945.*
5. Vladimir Šumanović, *Likvidacija skupine zatočenika logora u Požegi u lipnju 1945. na području Nove Gradiške*
6. Hrvoje Mandić, *Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv jataka na području Čapljine, Stoca i Neuma od 1945. do 1952.*

Uredništvo

Zločini “ustanika” pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije na području jugozapadne Bosne tijekom ljeta 1941.

U radu su na osnovi arhivskih dokumenata iz Vojnoga arhiva u Beogradu, Hrvatskoga državnoga arhiva u Zagrebu i Arhiva Franjevačkoga samostana Petričevac, kao i objavljenih dokumenata iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, opisani zločini na području jugozapadne Bosne u ljeto 1941. Zločini su počinjeni u Bosanskome Grahovu, Drvaru, Krnjeuši, Kulen Vakufu, Oštrelju i Vrtočama. Počinitelji zločina bili su ustanici organizirani od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). U vojnom smislu, ustaničke su snage bile ustrojene u postrojbu poznatu pod nazivom “Drvarska brigada”. Zapovjednik i politički komesar brigade bili su lokalni dužnosnici KPJ Ljubo Babić i Velimir Stojnić. Žrtve zločina bili su civili ne-srpske nacionalnosti, odnosno lokalni Hrvati i muslimani, katolički svećenici i pripadnici vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Najpoznatije žrtve tih zločina su župnici: Krešimir Barišić u Krnjeuši, Juraj Gospodnetić u Bosanskom Grahovu i Waldemar Maximilan Nestor u Drvaru. Uz masovne likvidacije zarobljenih osoba, ustanici su uništavali zauzeta mjesta. Mjesta u jugozapadnoj Bosni koja su ustanici zapalili su Krnjeuša i Kulen Vakuf.

Ključne riječi: jugozapadna Bosna, ljeto 1941., zločini, Komunistička partija Jugoslavije, Drvarska brigada.

Uvod

Krajem srpnja 1941. na području istočne Like, sjeverne Dalmacije i jugozapadne Bosne došlo je do oružanoga ustanka lokalnih Srba. Jedan broj sudionika ustanka bili su pripadnici Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), dok su se ostali smatrali četnicima. Dostupni dokumenti upućuju na zaključak da su sudionici ustanka u vojnome smislu bili dio postrojbe koja se nazivala “Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu”. Ta je postrojba formirana 22. srpnja 1941. od strane tamošnjih članova KPJ, a nepunih mjesec dana kasnije, odnosno 16. kolovoza 1941., promijenila je ime u “Brigada gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like”.¹ Početkom rujna 1941. postrojba je djelovala pod nazivom “Brigada nacio-

1 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V /

nalno-oslobodilačkih partizanskih odreda”,² odnosno “I brigada narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda”.³ U jugoslavenskoj historiografiji postrojba je poznata pod nazivom “Drvarska brigada”.⁴

Početkom rujna 1941. brigada je prema izvješću njezina zapovjednika (komandanta) imala “preko 4.000 pušaka, oko dvije stotine automatskog ožujka, sa prilično zadovoljavajućom količinom municije i bombi (naročito domaćih), zatim jednim teškim topom od 100 mm”.⁵ U sastavu brigade nalazilo se osam bataljuna, pri čemu su tri bataljuna imala redni broj u svome nazivu (Prvi, Drugi i Peti bataljun),⁶ jedan bataljun je nosio ime po srpskome mitološkome junaku (Bataljun “Starac Vujadin”),⁷ dok su ostali bataljuni imali naziv po području na kojem su formirani (Glamočki, Ribnički, Risovački i Lički bataljun).⁸

Čelne ličnosti brigade bili su istaknuti dužnosnici KPJ. Zapovjednik (komandant) brigade bio je Ljubo Babić, a politički komesar brigade bio je Velimir Veljo Stojnić. Obojica su preživjeli rat, te su u vlasti socijalističke Jugoslavije obnašali važne dužnosti.⁹

Na području na kojem je brigada djelovala, počinjen je niz zločina. Mjesta u jugozapadnoj Bosni u kojima su se zločini dogodili su Bosansko Grahovo, Drvar, Krnjeuša, Kulen Vakuf, Oštrelj i Vrtoče. Žrtve zločina bili su zarobljeni politički i vojni dužnosnici Nezavisne Države Hrvatske (NDH), jer je ustanak bio usmjeren protiv NDH, odnosno njezinih ustanova i nositelja vlasti. Međutim, najveći broj žrtava tih zločina bili su civili, uključujući žene i djecu. Najpoznatije žrtve bili su katolički svećenici Juraj Gospodnetić u Bosanskom Grahovu, Waldemar Maximilian Nestor u Drvaru i Krešimir Barišić u Krnjeuši.¹⁰

knjiga 1, (dalje: Zbornik, V/1), Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952., 36.-38.

2 Zbornik, V/30, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963., 22.

3 Zbornik, V/1, 129.-130.: Zapovijed Prve brigade od 20. 9. 1941.

4 Dušan PLENČA, *Kninska ratna vremena*, Globus, Zagreb, 1986., 240., 250.; Dušan UZELAC, “Drvarska brigada”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971., 551.

5 Zbornik, IV/1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1951., 77.

6 Zbornik, IV/1, 237., 326.-329., 348.-349.; D. PLENČA, *Kninska ratna vremena*, 251., 265.

7 Zbornik, IV/1, 283., 294.

8 Zbornik, IV/1, 259., 260., 278., 319., 388.

9 Zbornik, V/30, 9.-10., 22.; D. PLENČA, *Kninska ratna vremena*, 263., 264.; “Ljubo Babić”, Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 17, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1984., 403.-404.; Branko OBUĆINA, “Stojnić Stevana Velimir”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, Partizanska knjiga, Beograd, 1983., 227.

10 Zdravko DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 2002., 169.-171., 240.-241.

U historiografskome smislu, zločini u navedenim mjestima uglavnom su još uvijek neistraženi. Iznimka od toga jest samo zločin u Kulen Vakufu. Taj je događaj opisan u radovima američkoga povjesničara Maxa Bergholza,¹¹ a određenu pozornost posvetila mu je i jugoslavenska *Vojna enciklopedija*. U bilješci pod pojmom "Kulen-Vakuf" u *Vojnoj enciklopediji* je navedeno kako su "šovinistički i pročetnički elementi u nekim, još neučvršćenim gerilskim odredima Drvarske brigade (...) ubili oko 800 ljudi, žena i dece".¹²

Nakon raspada Jugoslavije, u nekoliko su radova u općim crtama opisani zločini u Bosanskom Grahovu, Drvaru i Krnjeuši. Zločini u Bosanskom Grahovu opisani su u članku Slavka Galiota, zločini u Drvaru opisani su u knjizi Ante Orlovca o stradanju tamošnjega župnika Waldemara Maximiliana Nestora, dok je uništenje Krnjeuše i stradanje tamošnjega stanovništva opisano u djelima Josipa Jurjevića i Ante Orlovca. Tekstovi navedenih autora nisu ostavili značajnijega utjecaja u suvremenoj historiografiji.¹³ Naime, veću pozornost podacima koje su naveli ti autori posvetio je samo Zdravko Dizdar u svojoj knjizi iz 2002. o četničkim zločinima.¹⁴ Slijedom toga, može se zaključiti kako su navedeni zločini još uvijek u velikoj mjeri nepoznati.

Uzevši u obzir navedeno, cilj ovoga rada je popuniti tu historiografsku prazninu i pokušati navesti najvažnije podatke o tim događajima. Pri analizi tih zločina glavni izvori su arhivski dokumenti iz Vojnoga arhiva Republike Srbije (VA) u Beogradu, Hrvatskoga državnoga arhiva (HDA) u Zagrebu i Arhiva Franjevačkoga samostana Petrićevac, kao i dokumenti objavljeni u jugoslavenskim zbornicima. Također, pri

11 Max BERGHOLZ, "Čudna šutnja – zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu?", *Historijska traganja*, br. 8. / 2011.; ISTI, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo, 2018.

12 Muharem KRESO, "Kulen-Vakuf", *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972., 755.

13 Slavko GALIOT, "Žrtve II. svjetskog rata i poraća", *Zbornik radova: Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, Hrvatski informativni centar, Bosansko Grahovo – Zagreb, 2000.; Josip JURJEVIĆ, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. kolovoza 1941.*, Vikarijat Banjalučke biskupije, Zagreb, 1999.; Anto ORLOVAC, *Palme im u rukama: život i mučeništvo župnika Krešimira Barišića i uništavanje župe Krnjeuša 1941. godine*, Biskupski ordinarijat, Banja Luka – Zagreb, 2008.; ISTI, "Trinaest ugaslih svijeća – Župe Banjalučke biskupije nestale u drugom svjetskom ratu", *Crtajte granice ne precrtajte ljude, Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom*, Studia Vrhbosniensia 7., Sarajevo-Bol, 1995.; ISTI, *Waldemar Maximilian Nestor – prvomučenik Banjalučke biskupije*, Banjalučka biskupija, Banja Luka, 2017.

14 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, 169.

pisanju rada konzultirao sam i memoarske zapise lokalnih dužnosnika KPJ kao što je, primjerice, zapis kojega ostavio Đoko Jovanić. Iako ti zapisi ne otkrivaju pravu pozadinu događaja, važno ih je navesti kako bi se shvatio način na koji su istaknuti članovi KPJ a nakon rata utjecajni pripadnici vlasti socijalističke Jugoslavije pokušali prikriti zločine u kojima su sudjelovali.

Zločini u ustanku od 27. srpnja 1941.

Prvi oružani sukob ustanika s vojskom NDH dogodio se 26. srpnja 1941. Tog dana u posjet 2. domobranskoj satniji I. bojne 10. pješачke pukovnije, smještenoj u Drvaru, došao je vojnik Ferdinand Konrad, zapovjednik I. bojne, sa svojom suprugom i zapovjednikom strojničke satnije natporučnikom Josipom Fragnerom. Nakon što je obišao satniju, vojnik Konrad je sa svojom pratnjom krenuo iz Drvara za Prijedor gdje su se nalazili neki dijelovi I. bojne. Kad su prošli željezničku postaju Pasjak, na njih su iz zasjede pucali ustanici i tom prilikom ubili vojnika Ferdinanda Konrada i njegovu suprugu, a ranili natporučnika Josipa Frangera.¹⁵

Sutradan, 27. srpnja 1941. ustanici su pokrenuli opći napad i zauzeli Drvar, Rmanj, Manastir, Grkovce, Potoke te opkolili Bosanski Petrovac i Kulen Vakuf. Prema izvješću 3. oružničke pukovnije sa sjedištem u Banjoj Luci od 28. srpnja 1941., skupina od 30 do 40 pobunjenika napala je selo Gornju Sanicu, a oko 1000 pobunjenika je napalo selo Vučijak nedaleko od Bosanske Krupe, ali su ti napadi bili odbijeni. Istoga dana, prema ovom izvješću, vođena je borba s oko 300 pobunjenika kod sela Boričevac, nedaleko od Kulen Vakufa.¹⁶ Zarobljene vojnike NDH ustanici su odveli u logor koji je bio u Dukića gaju. U logoru su vršena mučenja i saslušanja zarobljenih vojnika. Zapovjednik logora je bio Savo Kasum.¹⁷

Početak ustanka obilježen je masovnim zločinima nad Hrvatima. Već 27. srpnja 1941. ustanici su ubili 38 Hrvata u malom ličkom selu Brotnju, nedaleko od Boričevca, općina Donji Lapac. Svi ubijeni, koji su potom bili bačeni u jamu Dabin vrh, bili su prezimena Ivezić. Najmlađi među njima bio je Jakov koji je imao samo

15 Republika Srbija, Vojni arhiv, Beograd (dalje: VA), Fond Nezavisna Država Hrvatska, kut. 85, dok. br. 6, dok. br. 28.; Đoko JOVANIĆ, "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine", *Zbornik: Kotar Donji Lapac u NOR-u*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1985., 115.

16 VA, Fond NDH, kut. 1, dok. br. 23, Dnevno izvješće 3. oružničke pukovnije Banja Luka o pokretu pobunjenika od 22. kolovoza 1941.

17 Milan N. ZORIĆ, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1963., 81.

2 godine, a najstariji Luka, starac od 82 godine života.¹⁸ Iz dokumenata objavljenih u jugoslavenskim zbornicima vidljivo je da je za područje Donjega Lapca bio nadležan Lički bataljun "Drvarske brigade" koji je, prema podacima *Vojne enciklopedije*, imao naziv "Treći bataljun Drvarske brigade".¹⁹

Istog dana, na katolički blagdan sv. Ane, dogodio se zločin nad Hrvatima u Drvaru, a prve žrtve bili su drvarski župnik Waldemar Maximilian Nestor i njegovi župljani, hodočasnici. Svake godine drvarski katolici su povodom ovoga blagdana organizirano odlazili na hodočašće u crkvu sv. Ane na Kosovu Polju kod Knina. Na tome putu, prilikom povratka iz Knina za Drvar, hodočasnici na čelu sa svojim župnikom Nestorom su zarobljeni od ustaničkih postrojbi. To se dogodilo u blizini mjesta Trubar, udaljenom oko 18 kilometara od Drvara. Ustanici su zaustavili vlak te iz njega izveli hodočasnike, prema dostupnim podacima njih oko 300, a potom ih ubili. Njihova tijela bacili su u prirodnu jamu Golubnjača nadomak Drvara. Među ubijenima bio je i drvarski župnik Waldemar Maximilian Nestor. Koliko je ubijeno hodočasnika do danas nije točno utvrđeno. U bivšoj Jugoslaviji zločin nad drvarskim katolicima i župnikom nikad nije bio procesuiran, niti je itko radio na ekshumaciji ubijenih. Štoviše, prostor prirodne jame Golubnjača bio je pretvoren u prostor za odlaganje otpada, prije svega uginulih životinja. Tek u ljeto 2003. Povjerenstvo za nestale osobe Federacije Bosne i Hercegovine, vršeći ekshumaciju žrtava rata od 1992. do 1995. u jami Golubnjača kraj Drvara, ustanovila je kako je od ukupno 17 nekompletnih tijela (kostura) samo jedna osoba iz toga rata, a da su ostala tijela starija od 70 godina, odnosno iz razdoblja Drugoga svjetskoga rata. U proces identifikacije uključila se i Banjalučka biskupija. Utvrđeno je da pronađena nekompletna tijela pripadaju ubijenome drvarskome župniku Nestoru i određenome broju hodočasnika koje su ustanici ubili 27. srpnja 1941. Kako je jama Golubnjača bila zatrpana smećem i ostacima uginulih životinja koje su u nju bačene, navedeno Povjerenstvo za traženje nestalih osoba nije moglo vršiti daljnju ekshumaciju. Stoga i dalje ostaje pitanje krije li ova i još neke druge prirodne jame oko Drvara tijela ubijenih Hrvata iz razdoblja 1941.²⁰

Zapis o zločinima u Drvaru ostavio je istaknuti član KPJ Ante Mile Krvavica. On je u razgovoru za list *Slobodna Dalmacija* u broju od 10. kolovoza 1995. izjavio da

18 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, 179.–180.

19 Zbornik, IV/1, 388.; D. UZELAC, "Drvarska brigada", *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, 551.

20 A. ORLOVAC, *Waldemar Maximilian Nestor – prvomučenik Banjalučke biskupije*, 80.–81.

su dana 27. srpnja 1941. lokalni ustanici uhvatili “89 Hrvata radnika koji su radili u Tvornici celuloze u Drvaru”, te ih zatim s članovima njihovih obitelji žive bacili “u kotlove celuloze”. U tome istome razgovoru, Krvavica je naglasio kako su vlasti socijalističke Jugoslavije prikrivale te zločine “jer su svi partizanski generali bili Srbi koji su potjecali iz ovih krajeva”.²¹ U općim crtama, tvrdnja Krvavice se može prihvatiti kao točna, jer su na području Drvara rođeni istaknuti članovi KPJ i kasniji “Narodni heroji Jugoslavije” Uroš Bogunović Roca, Ilija Materić, te Milan i Rade Zorić.

Vjerojatno najutjecajniji među njima bio je Ilija Materić. On je tijekom rata bio politički komesar 1. i 10. krajiške brigade, a zatim i 5. krajiške divizije, a nakon rata je bio tajnik (sekretar) Okružnoga komiteta KPJ za Bihać i predsjednik Saveza udruženja boraca Narodno-oslobodilačkoga rata (SUBNOR) za Bosnu i Hercegovinu. Od navedene četvorice za temu ovoga rada vjerojatno najznačajniji je Milan Zorić. Naime, upravo je on autor knjige *Drvar u ustanku četrdeset prve* objavljene 1963. U razdoblju Jugoslavije ta je knjiga predstavljala službenu istinu o događajima u Drvaru u ljeto 1941. U Zorićevoj knjizi zločini ustanika nad civilima na području Drvara nisu spomenuti.²²

Kao i u Drvaru, dana 27. srpnja 1941. ustanici su počinili masovne zločine i u Bosanskoj Grahovu. Ustanici pod vodstvom Brane Bogunovića ubili su više od 100 Hrvata koje su uhitili u Bosanskom Grahovu i okolnim hrvatskim selima Mali i Veliki Obljaj, Luke, Korita, Ugarc i Uništa. Vlasti NDH su utvrdile identitet za 93 ubijene žrtve.²³ Žrtve su ubijane u svojim kućama gdje su živjele ili gdje su ih ustanici zatekli. Veću

21 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, 240.

22 Rosa CVIJOVIĆ, “Materić Lazara Ilija”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, Partizanska knjiga, Beograd, 1982., 517.-518.; Vlado KEČMAN, “Zorić Nikole Rade”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, 374.-375.; Mirjana TRININIĆ, “Bogunović Ilije Uroš Roca”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 93.; Dušan ŽIVKOVIĆ, “Zorić Nikole Milan”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, 373.-374.

23 U časopisu *Drina* objavljen je članak o stradanju grahovskih Hrvata, a na temelju iskaza jednog od svjedoka. Članak ima povijesnu vrijednost, jer je naveden poimenični popis žrtava. Ključni dio članka je: “Hrvatsko je stanovništvo gornjih sela Šerići, Špiranovići, Čuline i Kardumi tog dana (27. srpnja 1941.) kao i inače mirno i marljivo obavljalo svoje dnevne poslove, kad iznenađeno upadnu u ta sela do zuba oboružani četnici, pod vodstvom svojih vojvoda popa Đujića, Zlovođe i Bogunovića i počnu odmah sa hvatanjem hrvatskih ljudi. Tko nije uspio pobjeći, stavljen je pod nož. Među ostalim ubijeni su toga dana po četnicima sljedeće osobe: Sarić Ante, Čulina Nikola, Bilandžija Jozo, Sarić Frano, Sarić Juko, Sarić Niko, Sarić Ive, Sarić Marko, Sarić Jandre Markov, Špiranović Niko, Kardum Niko, Sarić Stana, Sarić Ive Jandrin, Kardum Željko, Kardum Niko, Mrđa Pero, Mrđa Ivan, Mrđa Marko, Kardum Nine, Špiranović Marko, i drvarski župnik kojem se ne sjećam imena, Bilandžija Marko zvan Malenica, Kardum Ive- Bočin, Čulina Mate i žena mu, Sarić Nine, lugar Barać i cijela mu obitelj: žena i sedmero djece (s majkom Anicom Barać bilo je osmero djece koja su tada stradala) poklana u župnikovom stanu.” *Drina*, broj V, broj 1. – 3. / 1955., 51.-54.

skupinu uhićenih grahovskih Hrvata ustanici su odveli u selo Tiškovac te ih zatočili u željeznički tunel gdje su bili izvrgnuti različitim oblicima mučenja. Dio tih zatočenika je ubijen, a dio je odveden u selo Kamenica kod Drvara gdje su ubijeni i bačeni u jamu. U Ljetopisu samostana Svetoga Ante u Kninu, autora Petra Bezine, pod datumom 27. srpanja 1941. godine zapisano je da su toga dana pobunjenici oko 5.00 sati navečer bacili u jamu Kamenica "više od 200 povezanih muškaraca katolika i muslimana".²⁴ Među mučenim i ubijenim katolicima kotara Bosansko Grahovo bili su župnik don Jure Gospodnetić, ustaški logornik Tomislav Sarić, kotarski sudac Petar Barbarić, šef Poreske uprave Vlado Srnić i njegova supruga. Najodgovorniji za ove počinjene zločine bio je četnički zapovjednik (komandant) Brane Bogunović iz Bosanskog Grahova.²⁵ Važno je istaknuti kako je Slavko Galiot u radu *Žrtve II. svjetskog rata i poraća* iz 2000. napravio identifikaciju svih 208 ratnih i 6 poratnih žrtava Hrvata. Prema njegovim podacima, 1941. s područja Bosanskoga Grahova ubijena su 93 Hrvata, od kojih su njih 58 bili civilne žrtve. Ostali su stradali u kasnijim godinama tijekom rata.²⁶

Povjesničar Zdravko Dizdar je zločin u Bosanskoj Grahovu definirao kao "četnički zločin". Dizdar je tu definiciju argumentirao time što je glavni organizator toga zločina bio lokalni četnički prvak Brane Bogunović. Međutim, iz dostupnih dokumenata očito je da se definicija koju je naveo Dizdar ne može prihvatiti kao točna. Naime, sve do početka rujna 1941. postrojba pod vodstvom Bogunovića djelovala je u sastavu "Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu", odnosno "Drvarske brigade". Dokument koji to potvrđuje jest odluka vodstva "Drvarske brigade" od 9. rujna 1941. Tom odlukom je Bogunović razriješen dužnosti zapovjednika odreda za područje Risovca.²⁷ Uzevši u obzir ovaj dokument, očito je kako je Bogunović do navedenoga datuma priznavao zapovjedništvo "Drvarske brigade" i smatrao se njezinim pripadnikom. Samim time, zločin kojeg je Bogunović organizirao ujedno je bio i zločin "Drvarske brigade", odnosno zločin "Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu".

Osim iz navedenoga dokumenta, podređenost Bogunovića i njegove postrojbe vodstvu "Drvarske brigade" posredno je zabilježena i u jugoslavenskoj *Vojnoj enci-*

24 Petar BEZINA, *Ljetopis samostana Svetog Ante u Kninu 1904-1963.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., 180.

25 Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999., 229.-230.

26 S. GALIOT, "Žrtve II. svjetskog rata i poraća", 289.-371.

27 *Zbornik*, V/1, 66.; D. PLENČA, *Kninska ratna vremena*, 251., bilj. 376.

klopediji. U toj je knjizi pod pojmom “Drvarska brigada” objavljena karta operativnoga područja na kojem je ta brigada djelovala. Iz te je karte vidljivo da se Bosansko Grahovo nalazilo unutar operativnoga područja te postrojbe.²⁸ Uzevši to u obzir, pogriješno je zločin kojega je Bogunovićeva postrojba počinila u Bosanskome Grahovu definirati isključivo kao “četnički zločin”. Iako su se pripadnici Bogunovićeve postrojbe smatrali “četnicima”, u organizacijskome smislu ta je postrojba djelovala u sastavu “Drvarske brigade”, odnosno “Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu”. Slijedom toga, može se zaključiti da su Bogunovićevi četnici tada djelovali pod zapovjedništvom lokalnih dužnosnika KPJ. Prema tome, najtočnija definicija zločina u Bosanskom Grahovu bila bi “četnički i komunistički zločin”.

Uz činjenicu što je Bogunovićeva postrojba bila sastavni dio “Štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu”, odgovornost KPJ za zločine u Bosanskome Grahovu proizlazi i iz sadržaja izvješća ustaškoga tabornika iz Bosanskoga Grahova Andrije Karduma od 30. srpnja 1941. U tom je izvješću zabilježeno da su u zločinu u Bosanskome Grahovu, uz ustanike koji su se smatrali “četnicima”, sudjelovali i ustanici koji su se nazivali “komunistima”. Prema Kardumovu izvješću, “pobunjenici u Grahovu bili su obučeni neki u seljačkom crnom odjelu sa šubarama i znakom četničkim, a neki u crvenom odijelu s crvenom zastavom u ruci (komunisti)”. Kardumovo izvješće objavljeno je u jugoslavenskom zborniku dokumenata što podrazumijeva da je njegovu točnost posredno priznala vlast socijalističke Jugoslavije.²⁹

Iako u Kardumovu izvješću nije definirano tko su “komunisti”, vrlo vjerojatno se radilo o pripadnicima ustaničkih postrojbi iz okolice Drvara koji su došli u Bosansko Grahovo. Argument za ovaj zaključak jest podatak da je dio zarobljenih civila kod Bosanskoga Grahova smaknut na području Drvara, odnosno u tamošnjim selima Kamenica i Tiškovac. Slijedom toga, vrlo vjerojatno su u smaknuću zarobljenih civila iz Bosanskoga Grahova sudjelovale i lokalne ustaničke postrojbe iz Kamenice i Tiškova. Podatak o mjestu smaknuća dijela žrtava iz Bosanskoga Grahova važan je zato što je selo Kamenica kod Drvara u jugoslavenskoj historiografiji imalo status “partizanskoga uporišta”, odnosno mjesta u kojem je KPJ bila glavna politička snaga. Naime, u tom je selu dana 22. kolovoza 1942. formirana Treća krajiška brigada.³⁰

28 D. UZELAC, “Drvarska brigada”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, 551.

29 *Zbornik*, IV/1, 527.-528.

30 Savo TRIKIĆ, *Treća krajiška proleterska brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987., 33.

Uzevši u obzir navedene podatke, očito je kako su u zločinima na području Bosanskoga Grahova u ljeto 1941. uz ustanike koji su se nazivali četnicima sudjelovali i lokalni članovi KPJ. Jugoslavenske vlasti su o tome imale podatke ali su ih, kao i u slučaju zločina na području Drvara, sustavno prešućivale radi zaštite idealizirane slike KPJ u ratu. Jasan primjer prešućivanja opisanih zločina jest činjenica da je vlast socijalističke Jugoslavije, odnosno Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine kao jedno od tijela te vlasti, navela da je na području Bosanskoga Grahova stradalo 158 Srba i samo 5 Hrvata.³¹

Ustanički zločini u Oštrelju, Krnjeuši i Kulen Vakufu

Nakon zauzimanja Drvara i Bosanskoga Grahova, ustanici su svoje snage usmjerili na mjesta u okolici Bosanskoga Petrovca. Prvo mjesto kojega su ustaničke zauzele bio je Oštrelj. To se mjesto nalazi na putu od Drvara prema Bosanskome Petrovcu, a od Bosanskoga Petrovca je udaljeno 18 km. U tome su mjestu ustanici smaknuli 37 stanovnika. Zdravko Dizdar počinitelje ovoga zločina definirao je kao "četnike".³² Međutim, točnost ove definicije je dvojben, jer je na području Bosanskoga Petrovca i Drvara (za razliku od Bosanskoga Grahova) utjecaj KPJ bio jači od četničkoga utjecaja. Štoviše, i Oštrelj je poput sela Kamenica kod Drvara imao status "partizanskoga uporišta". Naime, u tome je mjestu vodstvo KPJ na čelu s Josipom Brozom Titom osobno boravilo od 9. do 27. listopada 1942.³³ Uzevši to u obzir, mala je vjerojatnost da je na Oštrelju utjecaj četnika i u prethodnome razdoblju bio prisutan.

Nekoliko dana nakon zauzimanja Oštrelja, ustanici su napali još jedno mjesto u neposrednoj blizini Bosanskoga Petrovca. Radilo se o mjestu Vrtoče koje je zauzeo 2. kolovoza 1941. Prilikom napada, u Vrtočama se nalazila oružnička postaja. Iako su pružili otpor, malobrojni oružnici bili su prisiljeni povući se u selo Bjelaj nakon čega su ustanici zauzeli Vrtoče. U ovome je mjestu prema shematizmu Banjolučke biskupije 1935. živjelo 88 katolika u pravoslavnome okruženju. Odmah po zauzimanju Vrtoča ustanici su uhitili, a potom i ubili trgovca i gostioničara Josipa Matijevića, njegovu suprugu Mariju te još osam članova njegove obitelji, od toga petero djece. Većina ostalih Hrvata iz Vrtoča pobjegla je u obližnji Bjelaj kako bi izbjegli sudbinu

31 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, 339.

32 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, 240.; A. ORLOVAC, "Trinaest ugaslih svijeća", 596.-599.

33 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 12, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1982., 105.-155.

Matijevića i njegove obitelji. Naime, već sljedećih dana na meti ustanika bile su njihove kuće i imanja koja su prvo opljačkana, a potom spaljena.³⁴

Ovaj zločin detaljno je opisan u dokumentu pod nazivom “Izvjješće o pokolju nad Hrvatima na području između Bihaća i Bosanskog Petrovca – Krnjeuše i ostalih sela od 20. kolovoza 1941. godine”. U dokumentu je zabilježeno sljedeće:

“(…) U samim Vrtočama se 2. kolovoza odigrala krvava borba u kojoj su katolički stanovnici mjesta Vrtoče bili gotovo svi poubijani. U Vrtočama je bilo 6 katoličkih kuća, sa po prilici 50 stanovnika. Za vjeran prikaz tih grozota može nam poslužiti najbolje slučaj uglednog trgovca i gostioničara Josipa Matijevića. U subotu 2. kolovoza poklana je cijela njegova obitelj od 9 članova dok su samom Matijeviću odrubili glavu i stavili je na kolac te nosili okolo, a truplo bacili u oganj.

(…) Četnici su u 9 sati sa svih strana upali u selo, koje je imalo 12 katoličkih kuća sa oko 80 žitelja koje su sve od reda opustošene i popaljene, a žitelji kako smo utvrdili, gotovo svi poubijani. U isto vrijeme i pod istim okolnostima zapaljeno je oko 15 kuća malog katoličkog seoca Lastva. Tokom cijele subote i nedjelje četnici su hvatali ljude, žene i djecu. Neke su od njih i dalje ubijali, neke vodili sobom, a neke žive bacili u bunar zatim ih streljali i bunar natrpali zemljom.

(…) Općinskog načelnika Ivana Matijevića starog 45 godina, rezali su po licu, otkidali prste itd., da je čovjek u najstrašnijim mukama izdahnuo. Iz njegove kuće zlostavljani su i ubijeni: žena Marija 45 godina stara, sinovi: Karlo 20 godina star, Nikola 15 godina star i kćeri: Ana 18 godina, Mara 8 godina i Kata 6 godina stara. Najstrašnije od svih mučen je župnik Krešimir Barišić 33 godine star. Njega su četnici izvukli iz načelnikove kuće, noževima ga izrezali i izboli po licu i tijelu, odsjekli mu prste, nos i uši i izboli oči te ga zatim poluživa bacili u zapaljenu crkvu. (...) U kući porodice Nikole Balena ubijen je sam Nikola star oko 52 godine, sin mu Nikica star 18 godina, dok se za sudbinu još 4-ro djece, među kojima je najstarija Ana 23 godine stara, bolesna i slaboumna, ništa ne zna. (...) U kući Jure i Franje Balen ubijen im je majka Marta stara 52 godine, sestre Marija stara 18 godina, žena Jurina Ivka stara 28 godina, sinovi Jure i Mile, prvi 6 drugi 7 godina star, Jozo 5 godina star, a Ivan dijete od 7 mjeseci bačen živ u goruću kuću. (...) U kući Ivana Balena (koji je sada u zarobljeništvu u Njemačkoj) živio je brat mu Dane i Tomo, koji se sada nalaze u našoj vojsci. Iz te porodice ubijen je Dane Balen 27 godina star, žena mu Ruža 26 godina stara, sin Petar 4 godine star i sin Ilija dijete

34 A. ORLOVAC, *Waldemar Maximilian Nestor – prvomučenik Banjalučke biskupije*, 70.

od 1 godine. Zatim su ubijene žena Ivanova Jela stara 35 godina, kći Kata 13 godina, Milka 8 godina, Mara 5 godina i sin Drago 2 godine star. Isto tako ubijena je Tomina žena Anka stara 19 godina. (...) Iz zadruge Matijević ubijen je Jure 34 godine star, otac Jurin Ilija 50 godina, majka Ana 50 godina, žena Ruža 36 godina, sin Mile 16 godina, Dane 12 godina, kćer Mara 5 godina, Anka 4 godine i Manda 5 mjeseci stara.”³⁵

Istog dana kada je izvršen u Vrtočama, ustanici su zauzeli u ličko selo Boričevac i ubili 55 Hrvata dok je preostalih oko 2180 uspjelo pobjeći u Kulen Vakuf, mjesto u Bosni uz samu granicu s Likom. Među ubijenim Hrvatima Boričevca bilo je 44 žena i djece i 11 ostalih osoba. Nakon izvršenoga zločina i protjerivanja hrvatskoga stanovništva, ustanici su prvo temeljito opljačkali Boričevac, a potom ga spalili. Na isti način su pobijeni Hrvati u okolici Brotnja, Poljica, Mišljenovca, Donjega i Gornjega Lapca.³⁶ O stradanju Hrvata Boričevca i njihovome dolasku i smještaju u Kulen Vakuf u izvješću tajnika državnoga vijeća Jure Pavičića od 13. kolovoza 1941. godine kaže se:

“(...) Iste večeri sam stigao u Kulen Vakuf, predao satniku Veberu 200 pušaka za obranu ovog mjesta. U Kulen Vakufu se nalazi stanovništvo cijelog sela Boričevac, koje je do temelja spaljeno i srušeno. Stanovništvo oko 1200 duša, koje je došlo iz sela Boričevca nalazi se u Kulen Vakufu po muslimanskim štalama i kućama u jednom očajnom stanju. Vlada strašna golotinja i glad, jer su već sve pojeli što je u mjestu bilo. A izvan mjesta ne mogu jer su opkoljeni. Dolaskom ovog oružja njihovo stanje se popravilo u toliko što su sigurniji i za opstanak i što i oni napadaju vlaška sela i otuda dogone blago, kose žito i onda gone u mjesto gdje će ga vršiti. No, usprkos tome što su dobili 200 pušaka i što su imali oko 150 vojnika, pritisak četnika je strahovito velik. Četnici koji bježe od vojske, koja je išla iz Bihaća prema Bosanskom Petrovcu idu u planinu iznad Kulen Vakufa, jer je vojska daleko 30 kilometara od Kulen Vakufa prema Boričevcu. Prema izvješću satnika Vebera nalazi se više četničkih utvrda, otuda vrše napad i to: u Visočici jedna, druga u Kamenskom, treća u Gornjem Lapcu (više gornjeg Lapca), a četvrta prema Lisac selu Doljani i jedna armija u šumi Ljutici. (...) U Kulen Vakufu je stanje teško i očajno, može se svaki čas dogoditi ono najgore. Četnici mogu većom navalom osvojiti Kulen Vakuf,

35 Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Fond: Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (dalje: 1450), D-2232, stranica mikrofilma 320.-330.

36 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, 172.

a kolera se može svaki tren pojaviti, jer narod jede samo meso, a leševi su okolo mnogi, koji ne mogu za sada biti pokopani.”³⁷

Tjedan dana nakon zauzimanja Vrtoča i Boričevca, odnosno 9. i 10. kolovoza 1941., ustanici su napali Krnjeušu. To se mjesto nalazi na visoravni koju čine kraška polja između planine Grmeč i okolnih planina Osječenice, Klekovače i Plješevice na nadmorskoj visini između 500 i 600 metara. Svojim smještajem mjesto je udaljeno od Bosanskoga Petrovca nešto više od 20 kilometara, a od Bihaća nešto manje od 40 kilometara. Krnjeuša je bila sjedište istoimene rimokatoličke župe koja je obuhvaćala deset sela u kojima su živjeli Hrvati i to: Krnjeuša, Lastve, Vranovina, Risovac, Vođenica, Vrtoče, Bjelaj, Teočak, Prkosi i Cimeša. Župa je 1939. imala 1368 vjernika katolika, a u samoj Krnjeuši živjelo je više od 300 katolika.³⁸

Napad ustanika na Krnjeušu izveden je na način da su prvo napadnuta sela u okolini Krnjeuše. Radilo se o selima Zelinovac, Lastve, Vranovine, Selišta, Rustine, Risovac, Brdo, Zapoljka i Cerovače. Iz tih su sela njihovi stanovnici izbjegli u Krnjeušu. Prilikom napada, u Krnjeuši se nalazila malobrojna posada vojnika NDH sastavljena od 32 domobrana pod zapovjedništvom pričuvnoga poručnika Zvonimira Husa, šest oružnika iz mjesne oružničke postaje i isto toliko pripadnika Ustaške vojnice.³⁹

Nakon što je malobrojna posada svladana, ustanici su zarobili lokalnoga župnika Krešimira Barišića. Ustanici su odveli župnika Barišića do mjesne katoličke crkve koja se nalazila u središtu Krnjeuše te su ga živoga bacili u zapaljenu crkvu zajedno s trojicom sjemeništara; Ivanom Skenderom, Ilijom Poplašenom i Jurom Tomičićem.⁴⁰ Ubojstvo župnika Barišića zabilježeno je u literaturi socijalističke Jugoslavije. Milan Zorić je u svojoj knjizi *Drvar u ustanku četrdeset prve* pokušavao opravdati to ubojstvo tvrdnjom da je župnik Barišić među ustanicima smatran glavnim organizatorom zločina počinjenih nad srpskim stanovništvom u Krnjeuši.⁴¹ Budući da je u Zorićevoj biografiji objavljenoj u knjizi *Narodni heroji Jugoslavije* naveden podatak da je Zorić dana 6. kolovoza 1941. “sa šesnaest boraca iz Drvara” poslan

37 VA, Fond NDH, kut. 157, dok. br. 6.

38 A. ORLOVAC, *Palme im u rukama*, 54.-55.

39 Amir OBHOĐAŠ, *Lako prevozni zdrug Hrvatske legije u borbama od Une do Dona, kolovoza 1941 – prosinca 1942.*, Despot Infinitus, Zagreb, 2012., 25., 182.-187.

40 A. ORLOVAC, *Palme im u rukama*, 88.-89. i 107.-119.

41 M. N. ZORIĆ, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, 153.

"na teren Petrovca",⁴² moguće je da je i on osobno sudjelovao u ubojstvu župnika Barišića. Zbog manjka raspoloživih izvora ovo pitanje još uvijek ostaje otvoreno.

Međutim, ono što je iz dostupnih zapisa posve izvjesno jest zapovjedna odgovornost za taj zločin. Budući da je Krnjeuša bila dio kotara Bosanski Petrovac, to je značilo da je ključne odluke za područje toga kotara donosio tamošnji tajnik (sekretar) kotarskoga (sreskoga) komiteta KPJ. Bio je to Ilija Došen. Uz njega, najvažniji dužnosnik KPJ za to područje bio je Zdravko Čelar. On je u ljeto 1941. prije formiranja "Drvarske brigade" imao funkciju zapovjednika (komandanta) "ustaničkog štaba za bosansko-petrovački srez".⁴³ Za razliku od Čelara, kojeg su u srpnju 1942. smaknuli četnici,⁴⁴ Došen je preživio rat, te je u socijalističkoj Jugoslaviji obnašao važne dužnosti. Bio je član Politbiroa Centralnoga komiteta KPJ za BiH, predsjednik Vrhovnoga suda BiH, član Centralnoga komiteta KPJ i član Centralnoga odbora SUBNOR-a za Jugoslaviju.⁴⁵

Kao i u slučaju zločina u Bosanskome Grahovu i Drvaru, vjerojatno je da su zločin u Krnjeuši organizirali dužnosnici KPJ koji su nakon rata obnašali istaknute funkcije bio glavni razlog zašto je i taj zločin bio posve prešućen. U jugoslavenskoj historiografiji o počinjenome zločinu i progonu krnjeuških Hrvata ne postoje nikakvi podaci niti je ovaj zločin istraživan. Jasan primjer prešućivanja navedenoga zločina jest podatak Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine prema kojem je na području Bosanskoga Petrovca tijekom rata stradalo 2138 Srba, 3 Hrvata i 21 musliman.⁴⁶

Unatoč tome, zločine nad stanovnicima Krnjeuše moguće je rekonstruirati iz arhivskih dokumenata. Na osnovi tih izvora vidljivi su ne samo razmjeri zločina, nego i činjenica da su vlasti NDH o tim zločinima imali vrlo jasnu spoznaju. Među arhivskim dokumentima u kojima su opisani ti zločini, vjerojatno najvažniji je dokument je izvješće zapovjednika 3. bojne 3. pješačke pukovnije, potpukovnika Božidara Zorna. Bojna pod zapovjedništvom Zorna uspjela se probiti do Krnjeuše 14. kolovoza 1941. O tom događaju Zorn je sastavio izvješće. To je izvješće upućeno najvišim vojnim dužnosnicima NDH, među kojima i vojskovođi Slavku Kvaterniku. U izvješću je navedeno sljedeće:

42 D. ŽIVKOVIĆ, "Zorić Nikole Milan", *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, 373.

43 VI. KECMAN, "Kelečević Davida Vaso", *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 375.

44 Stojan KESIĆ, "Čelar Jove Zdravko", *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 151.

45 Tonči GRBELJA, "Došen Nikole Ilija", *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 195.

46 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, 339.

“Ova bojna je 14. kolovoza 1941. do 17.00 sati stigla u Krnjeušu. Napredovanje je išlo vrlo teško i sporo te je trajalo 12 sati. Savladano je i uklonjeno 26 prepreka na putu kroz šumu Grmeč. Pored toga, protjerano je nekoliko zasjeda i uhvaćeno mnogo seljaka, od kojih su dva streljana kao četnici, a dva zadržana kao sumnjivi. Katoličko selo Krnjeuša potpuno je spaljeno i uništeno te pruža strašnu sliku. Tu je ubijeno oko 400 Hrvata katolika na najgrozniji način. Svećenik spaljen zajedno s crkvom. Niko se ne može osjećati ravnodušnim pri pregledu ovih strahota. Vojnici su se jedva suzdržali da ne ubiju sve Srbe. Do sada nikome ništa nije učinjeno. Srbi su vraćeni kućama ili se vraćaju sami. Ima mnogo kuća gdje su samo žene, jer su njihovi muževi u planinama i „navodno se boje“ da se vrate. Četnici su bili i jesu sami seljaci, a vođe su im na mom odsjeku Dušan Ognjenović i geometar Cvetko Rogić i drugi. Sad se svi javljaju da su nevini.”⁴⁷

Stanje na području Krnjeuše, Drvara i Bosanskoga Petrovca opisano je i u dopisu Rimokatoličkoga župnoga ureda Bihać upućenoga Biskupskome Ordinarijatu u Banja Luci 21. prosinca 1941. U dopisu je zabilježeno:

“Nastojeći što prije udovoljiti želji i poruci Preč. Ordinarijata od 31. listopada broj 7082 više puta je potpisani tražio priliku, kako bi došao do Bos. Petrovca. Ali iz Bihaća se nije nikako dalo, jer sve veze prekinute. Istom 27. studenoga dobrotom talijanske vojske stiže u Petrovac njihovim kamionima. Ostao je do 30. studenoga, da mogne sve raspitati i s vjernicima se kako bilo porazgovarati. 28. studenoga išao je i u Drvar radi matica i da tamo dozna kakvo je stanje. O svemu što je vidio i čuo, može po duši ovo javiti Preč. Ordinarijatu: Od župe Krnjeuše nema više ni traga. Kuće, župni stan, crkva, sve do temelja izgorjelo, pa i matice. Župnik mučen, nakažen i u vatru dok je crkva gorjela bačen, gdje je i on do pasa izgorjeo. Župljani, koji su izmakli pokolju, razbježali se po raznim mjestima. Nekoliko obitelji sklonilo se u Bos. Petrovac. Od tih Pavičići se nastanili u župnom stanu u Petrovcu. Sva sela od Pritoke kod Bihaća popaljena bez razlike, ko je u njima stanovao. Vjera vjeru palila. Od Pritoke do Petrovca nema kuće u selima kraj ceste. Isti stupovi brzojavni sasječeni od četnika i komunista. U Bosanskom Petrovcu ima samo šaka katolika i par obraćenika. Može ih u svemu biti oko stotinjak. Kako tamo ima i naše vojske i talijanske, dolazi talijanski vojni svećenik i ponekada rekne im misu. Petrovac je odsječen od ostalih mjesta, jer četnici i komunisti po planinama sakriveni neprestano paze i plijene. Što će biti od jedna svijeta, samo Bog zna, ako se čim prije zlu ne doskoči. Kila soli košta 60 kuna! Tali-

47 VA, Fond NDH, kut. 1, dok. br. 14.

jani ne smiju prevoziti, jer na putevima dočekaju neprijatelji, a ono neće proljevanje krvi. U Bos. Petrovcu se može samo talijanskom pomoću. Ako se taj kraj očisti od neprijatelja, onda bi mogao župnik iz Ključa koji puta trknuti u Petrovac i vjernicima održati koju misu. Ali njemu treba pomoćnik, jer su silni prešli na katoličku vjeru, preko četiri tisuće!

U Drvaru crkva i župni stan pošteđeni. Nešto malo pokvaren sto u kancelariji, inače ništa nije dirano. Knjige, arhiv sve u redu. I ovaj sam izvještaj tamo zaveo pod brojem 221. U župnom stanu stanuje svećenik i oficir talijanski. Fabrike i kuće kolonija popaljene. Pilana i elektrana čitave. Katolika samo šačica. Oštrelj sav spaljen, samo dimnjaci iz garišta vire. Sela iza Oštrelja prema Drvaru pošteđena."⁴⁸

Ukupan broj ubijenih Hrvata Krnjeuše i okolnih hrvatskih naselja nikada nije točno utvrđen. Do danas je identificirano 240 osoba ubijenih 9. i 10. kolovoza 1941. i još 10 osoba poginulih tijekom rata od različitih uzroka.⁴⁹ Posmrtni ostaci najvećega broja ubijenih osoba u Krnjeuši pronađeni su u kraškim jamama koje se nalaze u blizini samoga mjesta. Najpoznatija jama je jama Kaluđerica. Uz bacanje u jame, drugi način na koji su ustanici ubijali zarobljene Hrvate iz Krnjeuše bilo je spaljivanje. Neki od stanovnika Krnjeuše spaljeni su u mjesnoj katoličkoj crkvi, a neki u svojim kućama. Nakon pljačke i ubijanja, ustanici su zapalili Krnjeušu tako da se preživjeli Hrvati nikada više nisu vratili svojim kućama i u svoj rodni zavičaj.⁵⁰

Na istraživanju masovnih zločina u župi Krnjeuša u kolovozu 1941. godine najviše je radio prof. Josip Jurjević, podrijetlom iz Krnjeuše, čijom zaslugom je utemeljena i Zavičajna udruga "Krnjeuša kolovoza 1941." Na temelju dugogodišnjih istraživanja prof. Jurjevića identificirano je 240 ubijenih krnjeuških Hrvata, od toga 72 žene i 49 djece do dvanaest godina starosti koje su ustanici ubili 9. i 10. kolovoza 1941. Prema obiteljskim prezimenima u Krnjeuši su ubijene sljedeće osobe: iz obitelji Bajtek jedna osoba, iz obitelji Balen 42 osobe, iz obitelji Došen tri osobe, iz obitelji Dudek 2 osobe, iz obitelji Ivaniš 12 osoba, iz obitelji Ivezić 14 osoba, iz obitelji Javor 11 osoba, iz obitelji Jurjević 18 osoba, iz obitelji Katalinić 5 osoba, iz obitelji Knežević 16 osoba, iz obitelji Matijević 34 osobe, iz obitelji Močnik 2

48 Arhiv Franjevačkog samostana Petričevac, dokumentacija fra Marijana Jakovljevića, Izvješće Rimokatoličkog župnog ureda Bihać Biskupskom Ordinarijatu u Banja Luci, broj 452/41, od 21. prosinca 1941.

49 J. JURJEVIĆ, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. kolovoza 1941.*, 110.-125.

50 A. ORLOVAC, "Trinaest ugaslih svijeća – Župe Banjalučke biskupije nestale u drugom svjetskom ratu", 591.-594.

osobe, iz obitelji Pavelić 7 osoba, iz obitelji Pavičić 18 osoba, iz obitelji Sekulić 4 osobe, iz obitelji Skender 14 osoba i iz obitelji Tomićić 4 osobe.⁵¹ Brojka od 240 ubijenih osoba nije konačna jer se odnosi samo na uži dio krnjeuške župe. Njome nisu obuhvaćeni ubijeni Hrvati cijele župe, kao što su južni dijelovi župe oko Kulen Vakufa i Vrtoča s pripadajućim selima, kao ni poginuli domobrani na tom području.

Kao i u slučaju prešućivanja identiteta i broja žrtava na području Bosanskoga Grahova, uzrok opisanoga pristupa jest okolnost da su počinitelji zločini bili istaknuti pripadnici KPJ koji su u tijelima vlasti Jugoslavije nakon rata imali važne položaje. Također, jasna namjera jugoslavenskih vlasti da prikriju zločin bilo je onemogućavanje preživjelim Hrvatima Krnjeuše i okolnih naselja povrata u njihove domove, kao i sustavno naseljavanje toga područja srpskim stanovništvom.⁵² Po svemu sudeći, cilj jugoslavenskih vlasti bila je drastična promjena nacionalne i vjerske strukture tadašnjeg kotara Bosanski Petrovac. U znanstvenoj i široj javnosti za takav postupak uvriježen je naziv "etničko čišćenje".

Stanje uzrokovano zločinima ustanika pod vodstvom KPJ i institucionalno potvrđeno odlukama vlasti socijalističke Jugoslavije u općim crtama zadržalo se do danas. Stanovništvo se nije vratilo u Krnjeušu a potomci žrtava tek su se nedavno na dan osnutka same župe vratili u mjesto svojih predaka. Tek 2015., po prvi puta nakon 74 godine od zločina ustanika nad stanovnicima Krnjeuše, u organizaciji Banjolučke biskupije i župe sv. Josipa Drvar-Bosanski Petrovac održana je komemoracija za ubijene Hrvate na rimokatoličkome groblju u Krnjeuši koje je u proteklome razdoblju služilo kao livada za ispašu stoke. Godine 2017. povodom 125. obljetnice osnutka župe Krnjeuša, na groblju je blagoslovljen molitveni prostor s oltarom i križem na kojem se nalazi spomen-ploča s imenima obitelji stradalih u toj župi u kolovozu 1941.

Stradanja muslimanskoga stanovništva

Osim prema hrvatskome stanovništvu, ustanici su svoje neprijateljstvo pokazali i prema muslimanskome stanovništvu. Posebno se to vidjelo na primjeru izvršenih masovnih zločina nad muslimanima Kulen Vakufa, tadašnje kotarske ispostave Veli-

51 J. JURJEVIĆ, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. kolovoza 1941.*, 110.-125.

52 Zbog navedenih zločina, na širem području zapadne Bosne i istočne Like uništen je svaki trag hrvatske i katoličke nazočnosti, od rijeke Sane do obronaka Velebita i od Glamočkog polja preko Krbave do Ličke Plješevice. Tako su potpuno uništene katoličke župe u Bosanskom Petrovcu, Drvaru, Bosankom Grahovu, Boričevcu, Srbu, Donjem Lapcu i Udbini, a gotovo ista sudbina je zadesila i župe Glamoč i Ključ.

ke župe Krbava i Psat.⁵³ Prije Drugoga svjetskoga rata Kulen Vakuf je kao općinsko središte imao oko 2100 stanovnika, od čega je 1975 bilo muslimana, oko 125 pravoslavaca i nekolicina katolika. Osim u ovome mjestu, muslimani su bili većinsko stanovništvo i u selima Čukovi, Orašac i Klisa u kojima je živjelo oko 3700 stanovnika. Tako je 1941. u cijeloj Ljutočkoj dolini živjelo oko 5675 muslimana i oko 500 katolika koji su živjeli u nekoliko okolnih sela.⁵⁴

Nakon što su zauzeli Drvar i Oštrelj i izvršili masovne likvidacije nad Hrvatima u Boričevcu, Vrtoči i Krnjeuši, ustanici su započeli s napadom na Kulen Vakuf. Rubna područja toga mjesta ustanici su napali još 20. kolovoza 1941. Zbog njihova napada, stanovnici okolnih sela pobjegli su iz svojih domova u Kulen Vakuf. Kao posljedica toga, broj stanovnika Kulen Vakufa povećao se za 2131 osobu.⁵⁵ U takvim uvjetima kao glavni problem pojavila se nestašica hrane, a loši smještajni i higijenski uvjeti doveli su do pojave zaraznih bolesti pa je čak prijetila i pojava tifusa. Zbog učestalih napada ustanika s područja srpskih sela Gorjevac, Dubovsko i Lipe nije bilo moguće dopremiti bilo kakvu pomoć iz Bihaća ugroženome stanovništvu u Kulen Vakufu. Nedugo zatim, 4. rujna 1941. ustanici s područja Bosne i Like napali su i spalili muslimanska sela Čukove, Klisu i Orašac.⁵⁶ Veći dio stanovništva ovih sela uspio je pobjeći u Kulen Vakuf, a oni koji su ostali kod svojih kuća bili su ubijeni. Na taj način, u vrlo kratkome vremenskome razdoblju ukupan broj stanovnika Kulen Vakufa je s oko 2000 porastao na oko 6000 stanovnika. Među tim stanovništvom osim izbjegloga muslimanskoga stanovništva iz sela Čukovi, Klisa i Orašac bili su i Hrvati izbjegli iz Boričevca. Pored teških životnih uvjeta Kulen Vakuf i njegovo stanovništvo se suočavalo i sa sigurnosnim problemima. Naime, u odnosu na daleko brojnije ustanike, posada Kulen Vakufa sastojala se od jedne domobranske satnije, odnosno od 12. satnije 11. pješačke pukovnije pod vodstvom Blagomira Vebera, i naoružanih seljaka u postrojbu "milicije".

53 Kulen Vakuf je smješten 40 kilometara od Bihaća, kojem upravno-teritorijalno pripada. Prije dolaska Osmanlija bio je sastavni dio hrvatske države, odnosno lapačke župe. Poznat je po srednjovjekovnoj utvrdi Ostrovici koju je dao sagraditi hrvatski plemić Mikuličić. U osmanskim ispravama iz 18. stoljeća ovo mjesto je poznato po nazivu Džisrikebir (po velikom mostu koji je sagrađen u razdoblju 1703.-1730, a koji je nazvan Džisri Kebir (Veliki Most). U ovom mjestu rođena su i braća Osman i Džafer Kulenović koji su obnašali vrlo važne državne dužnosti u NDH. Danas je Kulen Vakuf jedna od ukupno 35 mjesnih zajednica grada Bihaća.

54 M. BERGHOLZ, "Čudna šutnja – zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu?", 113., 115.

55 M. N. ZORIĆ, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, 273.

56 M. N. ZORIĆ, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, 273.

Početak rujna 1941. otpočeo je napad ustanika na Kulen Vakuf i njegovu okolicu. U takvim okolnostima, satnik Veber u svojstvu zapovjednika mjesta donio je odluku o evakuaciji stanovništva u pravcu Bihaća, udaljenoga četrdesetak kilometara od Kulen Vakufa. Evakuacija je otpočela u jutro 6. rujna 1941. putem Kulen Vakuf – Čovka – Prkos – Ripač. U izbjegličkoj koloni nalazilo se oko 5600 osoba. Veliki dio zbjega sačinjavala su kola s konjskom zapregom na kojima su se nalazile starije osobe i djeca, a putom su im se priključivali i ranjenici. Na Čovki su ustanici iskopali jarak na šumskom putu kako bi spriječili prolazak konjske zaprege s izbjeglim stanovništvom iz Kulen Vakufa. Kada su izbjeglice nastavile put pješice, ustanici su iz obližnjih šuma otvorili vatru na njih. Isto se dogodilo i s izbjegličkom kolonom koja je bila zastala na Prkosima, visoravni desetak kilometara udaljenoj od Kulen Vakufa. Tako je na Prkosima ubijeno oko 500 osoba, uglavnom žena.⁵⁷ Komunistički izvori navode da je “neprijatelj imao toliko gubitaka da je bilo nemoguće odrediti tačan broj mrtvih i ranjenih”.⁵⁸

U prazan Kulen Vakuf ustanici su ušli 6. rujna 1941. Do kraja dana, cijelo mjesto opljačkano a zatim i zapaljeno. Zapovjednik Kulen Vakufa, a samim time i osoba najodgovornija za uništenje toga mjesta, bio je Đoko Jovanić.⁵⁹

Posljedice počinjenih zločina početkom rujna 1941. godine bile su oko 2300 ubijenih civila, posve uništeni Kulen Vakuf i muslimanska sela u Ljutačkoj dolini; Čukovi, Demirovića brdo, Duljci, Havala, Lužine, Klisa, Kliševići, Orašac i Ostravica. Tijekom cijeloga rata ova mjesta bila su pusta. Tek nakon svršetka rat mještani Kulen Vakufa i okolnih sela su se počeli vraćati u svoje spaljene domove i obnavljati život u njima. Uzevši u obzir navedeno, može se zaključiti da se odnos vlasti socijalističke Jugoslavije prema Kulen Vakufu razlikovao od odnosa prema Krnjeuši.

57 M. BERGHOLZ, “Čudna šutnja – zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu?”, 120.

58 *Zbornik*, IV/1, 253.-254.

59 *Zbornik*, IV/1, 237.

Zaključak

U ljeto 1941. na području jugozapadne Bosne lokalni pripadnici Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) organizirali su oružanu pobunu koja je u jugoslavenskoj historiografiji poznata pod pojmom "ustanak". Sudionici pobune pod vodstvom KPJ nazivali su se "ustanici". Glavno upravljačko tijelo koje je organiziralo pobunu zvalo se "Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu". To je tijelo promijenilo naziv u "Brigada gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like", a zatim u "Brigada nacionalno-oslobodilačkih partizanskih odreda", odnosno "I brigada narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda". U jugoslavenskoj historiografiji ta je postrojba poznata pod nazivom "Drvarska brigada".

Najvažnija mjesta koja su ustanici zauzeli bila su Bosansko Grahovo i Drvar. Uz ta dva mjesta, ustanici su zauzeli i niz manjih mjesta i sela, poput Boričevca, Krnjeuše, Kulen Vakufa, Oštrejla i Vrtoča. U svim tim mjestima počinjeni su masovni zločini nad lokalnim stanovnicima ne-srpske nacionalnosti, odnosno nad Hrvatima i muslimanima. Uz lokalno stanovništvo, žrtve zločina bili su katolički svećenici i pripadnici vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Katolički svećenici koje su ustanici ubili bili su župnici Krešimir Barišić u Krnjeuši, Juraj Gospodnetić u Bosanskome Grahovu i Waldemar Maximilan Nestor u Drvaru. Pripadnici vlasti NDH koji su tada ubijeni bili su ustaški logornik u Bosanskome Grahovu Tomislav Sarić, kotarski sudac u Bosanskom Grahovu Petar Barbarić, šef poreske uprave u Bosanskome Grahovu Vlado Srnić i njegova supruga. Uz smaknuća navedenih osoba, "ustanici" su sustavno uništavali sela koja su zauzeli. Tako su uništena mjesta Krnjeuša i Kulen Vakuf.

Jugoslavenska historiografija prešućivala je navedene događaje ili ih je u iznimnim slučajevima, kao što je slučaj sa zločinom u Kulen Vakufu, prikazivala kao djelo neodgovornih pojedinaca nad kojima zapovjedništvo "Drvarske brigade" nije uspjelo uspostaviti nadzor. Interpretacija jugoslavenske historiografije ne može se prihvatiti kao točna, jer je iz dostupnih dokumenata vidljivo kako je vodstvo brigade nad svojim postrojbama uspostavilo disciplinu. Bez te discipline, vojni uspjesi koje je "Drvarska brigada" ostvarila, poput zauzimanja Bosanskoga Grahova i Drvara, ne bi bili mogući. Također, tvrdnja o djelima neodgovornih pojedinaca ne može se prihvatiti kao točna, jer vodstvo "Drvarske brigade" nije sankcioniralo počinitelje zločina.

Uzevši u obzir navedene podatke, odgovornima za navedene zločine mogu se smatrati čelne ličnosti brigade Ljubo Babić i Velimir Stojnić. Babić je u brigadi imao funkciju zapovjednika (komandanta), a Stojnić političkoga komesara. Obojica su

bili predratni članovi KPJ, a nakon rata u jugoslavenskoj su vlasti bili istaknuti dužnosnici. Također, sudionikom u počinjenim zločinima može se smatrati i Iliju Došena, ratnoga tajnika kotarskoga komiteta KPJ za Bosanski Petrovac, kao i istaknutoga četnika iz Bosanskoga Grahova Branu Bogunovića. Budući da se Krnjeuša i Vroče nalaze u blizini Bosanskoga Petrovca, odgovornim za taj zločin može se smatrati Ilija Došen. S druge strane, Bogunović je prema raspoloživim izvorima bio glavni organizator zločina u Bosanskome Grahovu. Zbog Bogunovićeve uloge u tome zločinu, taj je zločin u historiografiji definiran kao “četnički zločin”. Međutim, takvo je tumačenje tek djelomično točno, budući da se prilikom organiziranja toga zločina Bogunović nalazio pod zapovjedništvom članova KPJ. Ovaj zaključak vidljiv je iz činjenice da je tek početkom rujna 1941. Bogunović došao u sukob s vodstvom “Drvarske brigade”. Na osnovi toga, očito je da je Bogunović u vrijeme kada se dogodio zločin u Bosanskome Grahovu smatran lojalnim vojnikom te postrojbe i osobom koju su lokalni dužnosnici KPJ predvođeni Babićem i Stojnićem smatrali politički prihvatljivim. S obzirom na to, zločin kojeg je organizirao Bogunović u Bosanskome Grahovu može se smatrati zločinom kojeg su i oni neposredno odgovorni. Zato je i zločin u Bosanskome Grahovu, poput zločina u Drvaru, Krnjeuši i Kulen Vakufu, moguće definirati kao “komunistički zločin”.

Bibliografija

Arhivski izvori

Bosna i Hercegovina, Arhiv Franjevačkog samostana Petrićevac, dokumentacija fra Marijana Jakovljevića.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1450, Zbirka mikrofilмова gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnosi na Hrvatsku.

Republika Srbija, Beograd, Vojni arhiv, Fond Nezavisna Država Hrvatska.

Objavljeni izvori i literatura

Max BERGHOLZ, "Čudna šutnja – zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu?", *Historijska traganja*, br. 8. / 2011.

Max BERGHOLZ, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo, 2018.

Petar BEZINA, *Ljetopis samostana Svetog Ante u Kninu 1904-1963.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 12, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1982.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 17, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1984.

Zdravko DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 2002.

Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999.

Slavko GALIOT, "Žrtve II. svjetskog rata i poraća", *Zbornik radova: Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, Hrvatski informativni centar, Bosansko Grahovo – Zagreb, 2000.

Đoko JOVANIĆ, "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine", *Zbornik: Kotar Donji Lapac u NOR-u*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1985.

Josip JURJEVIĆ, *Pogrom u Krnjevu 9. i 10. kolovoza 1941.*, Vikarijat Banjolučke biskupije, Zagreb, 1999.

- Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, Partizanska knjiga, Beograd, 1982.
- Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, Partizanska knjiga, Beograd, 1983.
- Amir OBHOĐAŠ, *Lako prevozni zdrug Hrvatske legije u borbama od Une do Dona, kolovoza 1941 – prosinca 1942.*, Despot Infinitus, Zagreb, 2012.
- Anto ORLOVAC, *Palme im u rukama: život i mučeništvo župnika Krešimira Barišića i uništavanje župe Krnjeuša 1941. godine*, Biskupski ordinarijat, Banja Luka – Zagreb, 2008.
- Anto ORLOVAC, “Trinaest ugaslih svijeća – Župe Banjalučke biskupije nestale u drugom svjetskom ratu”, Crtajte granice ne precrtajte ljude, *Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom*, Studia Vrhbosniensia 7., Sarajevo-Bol, 1995.
- Anto ORLOVAC, *Waldemar Maximilian Nestor – prvomučenik Banjalučke biskupije*, Banjalučka biskupija, Banja Luka, 2017.
- Dušan PLENČA, *Kninska ratna vremena*, Globus, Zagreb, 1986.
- Savo TRIKIĆ, *Treća krajiška proleterska brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.
- Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.
- Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom IV / knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1951.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 30, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.
- Milan N. ZORIĆ, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1963.

Crimes of the “Insurgents” led by the Communist Party of Yugoslavia in Southwestern Bosnia During the Summer of 1941

Based on archival documents from the Military Archive in Belgrade, the Croatian State Archive in Zagreb, and the Archive of the Franciscan Monastery Petrićevac, as well as published documents from the period of socialist Yugoslavia, this paper describes the crimes in the area of southwestern Bosnia in the summer of 1941. The crimes were committed in Bosansko Grahovo, Drvar, Krnjeuša, Kulen Vakuf, Oštrelj, and Vrtoče. The perpetrators of these crimes were insurgents organized by the Communist Party of Yugoslavia (KPJ). Militarily, the insurgents were organized into a unit known as the “Drvar Brigade”. The commander and political commissar of the brigade were local KPJ officials Ljubo Babić and Velimir Stojnić. The victims of the crimes were civilians of non-Serbian nationality, specifically local Croats and Muslims, Catholic priests, and officials of the Independent State of Croatia. The most well-known victims of these crimes were parish priests: Krešimir Barišić in Krnjeuša, Juraj Gospodnetić in Bosansko Grahovo, and Waldemar Maximilan Nestor in Drvar. Along with the mass executions of captured individuals, the insurgents razed the occupied places. The places in southwestern Bosnia that were set on fire by the insurgents were Krnjeuša and Kulen Vakuf.

Keywords: southwestern Bosnia, summer of 1941, crimes, Communist Party of Yugoslavia, Drvar Brigade.

Aleksandar Ranković: Osnivač OZN-e – službe bezbednosti partizanskog pokreta

Rad pruža pregled aktivnosti Aleksandra Rankovića na formiranju organa službe bezbednosti u okviru Komunističke partije Jugoslavije odnosno partizanskog pokreta tokom Drugog svetskog rata. Članak prati Rankovićeve aktivnosti na stvaranju takve službe od prvih koraka posle nemačke okupacije Kraljevine Jugoslavije, pa sve do stvaranje te službe, poznate pod skraćenicom “Ozna”. Dat je pregled nastanka pokrajinskih Ozni, kao i druge organizacione pojedinosti, za koje je Ranković bio zadužen, zaključno sa reorganizacijom ove službe posle donošenja Ustava 1946. i transformacije u Upravu državne bezbednosti. Članak je napisan na osnovu delimično dostupne raspoložive dokumentacije vojne i državne bezbednosti i dela literature koja se odnosi na ovu temu.

Ključne reči: Aleksandar Ranković, Josip Broz Tito, služba bezbednosti, OZN-a, UDB-a, Jugoslavija, Srbija, Drugi svetski rat.

Uvod

Gotovo da nema ličnosti u srpskoj istoriji dvadesetog veka koja je tako glorifikovana u jednoj fazi svoje karijere, a potom samo za jedan dan drastično kritikovana i prepuštena namernom zaboravu, kao što je to bio Aleksandar Ranković. Zbog iste stvari, jednom hvaljen i slavljen, a potom kuđen i optuživan.

Iako je prošlo dosta vremena, i nekakva istorijska distanca već čvrsto uspostavljena, Rankovićem se srpska historiografija nije previše bavila. Osim ovog autora i još nekoliko mlađih kolega koji su se bavili Brionskim plenumom ili državnom represijom, on je i dalje ostao tabu tema za većinu naših kolega. Kao da su optužbe izrečene na njegov račun leta 1966. ostale i dalje važeći vrednosni sudovi za pozicioniranje Rankovića u srpskoj savremenoj istoriji.

Sa jedne strane, kao komunista i orkestrator državne represije posle Drugog svetskog rata, za anti-komunističku i nacionalnu struju, on će ostati svojevrstan istorijski “negativac” i zajedno sa Josipom Brozom Titom i Slobodanom Penezićem Krcunom odgovoran za revolucionarni teror u Srbiji 1944.-1945. godine, posle

građanskog rata pod okupacijom, čiji je Ranković akter od prvih dana. A potom i za događaje u vezi sukoba sa Informbiroom 1948.-1953. godine.

Sa druge strane, takozvana “liberalna” srpskih komunista struja čiji su se izdanci u novije vreme, preselili u historiografiju i kulturu i čiji je svojevrsni “matrijarh” Latinka Perović, i dalje održavaju negativnu sliku o Rankoviću kreiranu na bazi optužbi Brionskog i plenuma srpskog Centralnog komiteta iz 1966. Rankovićevom konzervativizmu i birokratizmu oni suprotstavljaju svoj “liberalizam” a danas dodaju i bliskost sa Sovjetskim Savezom - današnjom Rusijom. Štaviše, Rankovića stavljaju u istorijsku vertikalnu one struje srpskih komunista koja je iznedrila Slobodana Miloševića i režim koji je vladao Srbijom 1987.-2000. godine.

U ovom radu, bavit ćemo se se Rankovićevim radom na stvaranju službe bezbednosti, političke policije i obaveštajnog aparata partizanskog pokreta tokom Drugog svetskog rata, formiranjem Odeljenja za zaštitu naroda, njegovim aktivnostima u periodu postojanja 1944.-1946. godine. Po ovom poslu, on je svakako ostao najpoznatiji u nekakvom kolektivnom sećanju u Srbiji i u bivšoj Jugoslaviji.

Užice 1941: Borba protiv takozvane Pete kolone

Najranije aktivnosti na ovom veoma bitnom Rankovićevom partijskom poslu, započele su tokom prvih meseci okupacije. On će u okviru partijskog ilegalnog aparata, stvarati obaveštajno-bezbednosnu službu. Uočava se bitna karakteristika njegovog rada: oslon na sopstvene kadrove, i distanca od sovjetskih obaveštajaca ili sovjetske prakse, koju on u suštini i nije poznavao s obzirom da je najveći deo svog predratnog partijskog rada proveo u ilegali i zatvorima.

U prvim danima okupacije, zanimljivo je i pitanje sovjetskih obaveštajaca koji su se nalazili u Beogradu, i uopšte u okupiranoj Kraljevini. Sovjetska služba ima svoje ljude na terenu u tom trenutku, ali o njima nema puno sačuvanih podataka. Možemo reći da je ovo pitanje do danas ostalo neistraženo na valjan način.

Upitan kasnije, verovatno za najpoznatijeg među sovjetskim agentima u Beogradu, Mustafu Golubića, Ranković će reći: “Što se tiče Mustafe Golubića ja ga nisam poznavao, ali sam u proleće 1941 primetio da mi se neki članovi partije gube na vezama, a žena koja je održavala naš partijski stan u Šumatovačkoj ulici me obavestila da se jedan čovek interesuje ko tu stanuje. Dao sam zadatak Čilu Kovačeviću (kasnije pripadnik OZN-e i UDB-e) da ga identifikuje i snimi. Kad smo njegovu fotografiju pokazali Titu, nasmejao se i rekao: “Nemojte mu praviti smetnje” ... Koliko

je znam, Golubić 1941. nije mogao biti obaveštajac, jer je mnogo pio... Čim bi neko od članova Partije bio zavrbovan da radi za sovjetsku obaveštajnu službu mi smo ga odstranjivali iz partije.”¹ Ipak, Ranković je kao i ličnosti iz Titovog okruženja u proleće i leto 1941. insistirao da nema nikakvih veza sa različitim sovjetskim agenturnim ispostavama u Beogradu i Srbiji.

Sledeći korak bio je rad na partizanskoj teritoriji uspostavljenoj krajem septembra 1941. u Užicu. U središtu te partizanske “republike”, on se bavi organizacionim a po prvi put i pitanjima službe bezbednosti. Tu će se Ranković zadržati preko mesec dana. “Iako smo službu bezbednosti formirali tek 13. maja 1944 u Drvaru, već u Stolicama smo odlučili da u svakom partizanskom odredu imamo zaduženog čoveka za obaveštajne poslove.” Ovde će upoznati i svog kasnijeg dugogodišnjeg saradnika Slobodana Penezića, poznatog pod nadimkom Krcun. “U samom Užicu Krcun mi je pomagao da se borimo protiv pete kolone na obezbeđenju Vrhovnog štaba. On je nastavio da se tim poslom bavi sve do juna 1942...”²

Penezić, u tom trenutku 23-godišnji sin užičkog kafedžije, bio je nesvršeni student poljoprivrednog fakulteta i negde od svoje dvadesete godine vrlo oštar komunistički pristalica. On se od 1937. godine uključio aktivno u ilegalni skojevski odnosno komunistički pokret u Zemunu i Beogradu. U partizanskim redovima se nalazi od jula 1941. Još pre nego što je Vrhovni štab i CK KPJ došao u Užice, Penezić, već započinje sa likvidacijama “petokolonaša” i “neprijatelja srpskog naroda” koji su mu pali u ruke. Tek potom on će videti i upoznati Tita, Rankovića i ostale iz vrha partije i pokreta.

Krcun je nastavio svoj “posao” i posle upoznavanja sa ljudima iz vrha partije. Kako kaže, “ja sam uglavnom radio ovaj posao oko pete kolone, Drug Ranković mi je u tome pomagao, hapsili smo i kažnjavali najokorelije petokolonaše”. On je pored brige za Vrhovni štab ispitivao sve uhapšeničke u prostoriji koju je imao za tu svrhu, gde je izgleda i spavao. Kako piše Venceslav Glišić, za svoje saradnike birao je samo beskompromisne ličnosti postavljajući im pitanje: “Jesi li spreman da ubiješ za revoluciju?” Spektar zatvorenika odnosno ubijenih, bio je širok: od lokalnih službenika, od kojih je mnoge lično znao, preko komunističkih “frakcionaša”, “trockista” - šta god to značilo u tom trenutku, do zarobljenih četnika ili oficira, koji su počeli da mu stižu u ruke tokom novembra.³

1 Venceslav GLIŠIĆ, *Revolucionari*, Službeni glasnik, Beograd, 2013., 50.

2 V. GLIŠIĆ, *Revolucionari*, 47.

3 V. GLIŠIĆ, *Revolucionari*, 92-98.

Ranković navodi da se Krcun odmah vezao za njega. Verovatno je najpoznatiji zatvorenik Rankovića i Penezića u Užicu bio predratni komunista, novinar vladinog Pres-biroa, Živojin Pavlović, koji je inače bio tehnički sekretar CK KPJ u vreme kada je partiju vodio Milan Gorkić, i koga je kasnije Tito smenio sa te dužnosti. Pavlović je napisao brošuru *Bilans sovjetskog termidora* u kome se kritički osvrnuo na Sovjetski Savez i Staljinovu vlast. Partizani su ga uhapsili u blizini Užica i potom doveli u grad. Danima i noćima, Ranković, Krcun i ostali ispitivali su i mučili Pavlovića ne bi li izvukli priznanje da je odao partijske “tajne” radi zaposlenja u Pres-birou. Iako pod strahovitom torturom, Pavlović nije priznao ništa svojim mučiteljima, ako je uopšte i imao šta da prizna. Kada je nemačka ofanziva pritisla Užice, Penezić-Krcun izvodi sve koji su bili u partizanskom zatvoru, među kojima i Pavlovića, i likvidira iznad kasarne na Krčagovu i na Kapetanovini u noći 28. na 29. novembar 1941. Komisija lokalnih organa Srpske vlade, je u dve otkrivene masovne grobnice krajem decembra 1941. identifikovala ukupno 69 ubijenih lica. Većina: metkom u potiljak!⁴

“Fočanski dani”: dalji koraci u stvaranju službe bezbednosti

Foča, varošica u Istočnoj Bosni bila je 1941. u sedištu bratoubilačkog rata između ustaša, muslimana i Srba. Po tom u nju stižu partizani. Tito, a sa njim i partijsko rukovodstvo i Ranković, borave u Foči od januara do maja 1942.

Pored intenzivnog rada na organizacijskim pitanjima, Ranković je u ovom periodu radio na uspostavi šireg obaveštajno-bezbednosnog aparata partizanskog pokreta. U jednom od pisama iz maja 1942. on ističe da “smo mi na vreme organizovali i kontraobaveštajnu službu”. Da je Ranković na čelu nekakve obaveštajne službe, pokazuje cirkularno pismo-naredba iz Foče od 6. maja 1942. koje je on potpisao sa oznakom “Vrhovni štab Odsek II, Marko”.⁵ Ovaj dokument, može se smatrati kao inicijator formiranja službe bezbednosti u partizanskom pokretu, dve godine pre nego što će ona biti formalno obrazovana. Dakle, postoji “Markov” Odsek koji po broju “2” tradicionalno podseća na obaveštajnu službu.

Ranković je u tom pismu kritikovao partijske organe da su u dosadašnjoj aktivnosti potpuno potcenili obaveštajni segment rada. Ukazao je i na nedostatak budnosti u jedinicama, koje je proizvelo niz problema, sukoba, harangiranja i raznih

4 V. GLIŠIĆ, *Revolucionari*, 48., 99.

5 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačko ratu jugoslavenskih naroda*, tom III / knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1950., 155.-158.

drugih pojava, pa čak i pojava pljačke. Ranković se založio za stvaranje obaveštajne službe prema neprijateljskim snagama. On je istakao da se preduzmu mere na otklanjanju ovakvih nedostataka. Naredio je da se u štabovima odredi “najpouzdaniji drug, obavezno član KPJ” koji će biti odgovoran za obaveštajnu službu. Ovaj drug podnosiće izveštaje komandantu jedinice a “preko naročito pouzdanih kurira” Vrhovnom štabu u II odsek. Ti drugovi su imali u nadležnost zadatak da u svojim jedinicama uz pomoć partijske organizacije odredi broj svojih obaveštajaca u jedinicama, i na terenu. Ranković je istakao da “čitava linija obaveštajne službe mora biti strogo zakonspirisana. Čak i pojedini obaveštajci ne smeju znati jedan za drugog, zapravo stvar treba postaviti tako, da jedini druge kontrolišu, kako bi se i na taj način proveravala tačnost izveštaja”. On je istakao da ti obaveštajci “moraju biti najbudniji i stalno imati u vidu kretanje svakog sumnjivog i neproverenog pojedinca”. Ovi su trebali da kontrolišu i veze i odnose pojedinaca iz jedinica sa narodom, ali i tim putem “treba kontrolisati samo građanstvo, njegov stav, kretanje, odnos prema nama ili prema neprijatelju”.

Klasična vojna obaveštajna delatnost je stavka koja je tek potom dolazila: “brižljivo prikupljati sve podatke o neprijateljima narodne borbe na terenu odreda...” Ranković je skrenuo da su ovi zadaci od “prvorazredne i najhitnije važnosti”.⁶

Sve ovo što je Ranković naveo u naredbi od 6. maja 1942. liči na postavke totalitarne službe bezbednosti, moguće prema sovjetskim uzorima iz 1930-tih, a preneće se kasnije u rad posleratne službe bezbednosti OZN-e i UDB-e. Iako je zamisao postojala, do prave takva službe Ranković će doći tek pred kraj rata, u periodu 1944.-1945. godine. Do tada, on će se u poslovima bezbednosti koristiti partijskom organizacijom ili pojedincima od posebnog poverenja, kao što je bio Penezić-Krcun, koji već iz Foče obavlja poverljive zadatke po Rankovićevom naređenju.

Rad sa obaveštajcima na terenu

Kako se razvijala ratna situacija, tako se kretao i partizanski Vrhovni štab i Politburo CK KPJ. Oni sredinom 1942. koristeći povlačenje italijanske vojske iz jednog dela Nezavisne Države Hrvatske - takozvane Treće zone, počinju pokret ka zapadnoj Bosni, uglavnom razmeđem istočne i centralne Bosne i Hercegovine. Ovaj pokret daće novi impuls razvoju partizanskog pokreta, uglavnom u srpskim

⁶ *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945* (dalje: DCO), knjiga 5, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1986., 74.-77.

krajevima bosanske krajine, koji su bili izloženi teroru ustaških snaga i nalazili se zahvaćeni sukobom još od leta 1941. godine.

U ovom periodu ustalice se praksa da Rankoviću stižu izveštaji iz partizanskih jedinica o stanju partijske organizacije i drugoj problematici, pa će on tako već u ovom periodu biti glavni organizaciono-kadrovsko-disciplinski faktor partije i celog partizanskog pokreta.⁷

Potom krajem jula, Tito šalje Rankovića u Duvno “da tamo do daljnje radi po svojoj liniji”.⁸ Tu se prvih dana avgusta bavio slučajem dezerterstva jedne cele čete i drugih boraca u 3. proleterskoj sandžačkoj brigadi. On instrukcijama “pokušava da pomogne”, insistirajući da je potrebno uspostaviti funkcije obaveštajnih oficira da bi se sprečilo delovanje “zločinačka rabota” pete kolone u njima. Ističe da je dezerterstvo “posledica slabo sprovedenog čišćenja” unutar brigade i bataljona, kao i da je partijska organizacija ispoljila krajnju nebudnost u pogledu prijema u partiju ili kod ponašanja svojih članova. Trebalo je proveriti svo komandno osoblje, “pojačati budnost do maksimuma”, “ispitivati prošlost i pobude za stupanje u naše redove”, kontrolu rada partijskih organa, “eventualno čistku”...⁹

Od septembra 1943. i vremena kapitulacije Italije, Ranković je sa Vrhovnim štabom i CK u Jajcu. Tu nastavlja sa već ustaljenim radom i dužnostima. Stiče se utisak da bukvalno svi dokumenti koji stižu u komunistički CK su iščitani od Rankovića, jer na većini on ostavlja svoje komentare i uputstva. Takođe, politički komesari mu šalju redovne izveštaje a mnogi od njih dolaze lično do njega na referisanje. Među kojima i njegovi budući saradnici u OZN-i odnosno UDB-i posle rata: Stefanović-Ćeća, Penezić-Krcun, Jovo Kapičić, Filip Bajković, Uglješa Danilović, i drugi. Uočava se tada da Ranković ima i svoje saradnike na terenu kao što je Vasilije Čile Kovačević (takođe kasnije pripadnik OZN-e/UDB-e), koji se vodi kao obaveštajni oficir pri Vrhovnom štabu, a nalazio se u Fojnici i oko Sarajeva u tom periodu.¹⁰ Ili Penezić Krcun koji je početkom aprila 1944. postavljen za “obaveštajnog oficira Glavnog štaba [NOV i PO Srbije]”.¹¹

Šef britanske vojne misije koja se u tom trenutku nalazi uz partizanski vrhovni Štab, brigadir Ficorj Maklejn slika upečatljiv portret Rankovića, iz kojeg se vide

7 DCO, knjiga 6, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1988., 124., 127.

8 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 11, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1982., 127.

9 DCO, knjiga 6, 296-298.

10 DCO, knjiga 13, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1990., 19.-21., 435-436.

11 J. BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 19, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1984., 220.

njegova zaduženja. Britanac je imao dobro oko. On je vrlo prosto naveo skoro sve njegove funkcije, način na koji je radio i opšti utisak njegove pojave u štabu. “Marko je, izgleda, bio njegov konspirativni nadimak. I zaista, sve je oko njega bilo konspirativno. On je umeo nekako da ostane u pozadini, a tek sam posle izvesnog vremena shvatio koliko važnu ulogu ima u pokretu. Uglavnom kao organizator. On je bio taj koji je, pod Titovim nadzorom, rukovodio partijskim aparatom. Oslobođao se nepouzdatih, postavljao ispravne ljude na prava mesta, ubacivao ilegalne radnike u velike gradove, infiltrirao se u kvislinške jedinice, u Gestapo. Isto kao i Kardelj, tridesetih godina, on je već bio u tamnici pre rata. Sa Titom, bio je od početka i aktivno učestvovao u prvim danima ustanka u Srbiji, u leto 1941. godine. Sin seljaka, imao je tvrdoglav, dosta lukav izraz lica koji seljaci često imaju. On nije bio kako se činilo, čovek koji će se dati nadmudriti u nekom cenkanju. A ipak, nekako, bio je dosta privlačan. “Konspiracija”, govorio bi mi veselo, sa prstom pored nosa, “konspiracija”!”¹²

Ranković i formiranje Odeljenja zaštite naroda – OZN-e

Za jugoslovensko komunističko rukovodstvo, kada je početkom 1944. već bila obezbeđena podrška Saveznika i nagovešten potpun uspeh u osvajanju vlasti posle rata, bilo je neophodno stvoriti jedinstvenu i moćnu organizaciju, koja će upravljati političkom obaveštajnom i kontraobaveštajnom službom: u partizanskim jedinicama, na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji. I koja će biti predvodnik u obračunu sa takozvanom “petom kolonom” i “narodnim neprijateljima”.

Tako je *Odeljenje zaštite naroda* (u izvorima se ponekad može sresti i izraz *Odeljenje za zaštitu naroda*) osnovano 13. maja 1944. Ta organizacija je ostala upamćena u narodu po skraćenici “Ozna”. Naredbu o njenom formiranju, Tito je izdao dok se njegov Vrhovni štab nalazio u Drvaru. Uočava se da je tog datuma u stvari krenuo proces stvaranja ove buduće tajne političke policije, a da je sa širenjem teritorija pod partizanskom kontrolom se postepeno razvijala i OZN-a.¹³

Ta služba preteča je celokupnog sistema državne bezbednosti, koji će se kasnije izgrađivati kao jedan od najvažnijih oslonaca totalitarne vlasti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Ozna je organizovana kao jedinstvena i centralizovana organi-

12 Ficroj MAKLIN, *Rat na Balkanu*, Prosveta, Beograd, 1980., 43.

13 Bojan DIMITRIJEVIĆ, *Građanski rat u miru, Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu sa političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954*, Srpska reč, Beograd, 2003.

zacija sa jedinstvenim rukovodstvom za čitavu zemlju. Njen prvi čovek i kasniji dugogodišnji simbol jugoslovenske (srpske) Državne bezbednosti uopšte bio je Ranković. Za njegovog zamenika određen je Svetislav Stefanović Ćeća. Kako u svojim beleškama navodi jedan od načelnika odeljenja u OZN-i i budući prvi vojni kontraobaveštajac Jefto Šašić, Ćeća je postavljen navodno na predlog sovjetske misije koja je tada bila uz partizanski Vrhovni štab odnosno zbog činjenice da je prošao školovanje u Moskvi 1930.-1934. godine.¹⁴ Poznanstvo Rankovića i Stefanovića razvilo još iz dana kada su obojica pripadali Skojevskoj organizaciji i bili zajedno uhapšeni 1928.-1929. godine.

Prema izvorima Marka Lopušine, Svetislav Stefanović je o formiranju OZN-e izjavio (ili zapisao) da je u aprilu 1944. dobio telegram potpisan od "druga Marka". U njemu je stajalo da treba da se oprost sa "drugovima u Dalmaciji" i što pre dođe u Drvar. "Odleteli smo do Brindizija i doleteli do Drvara. Sreli smo se u njegovoj rezidenciji, onoj baraci kod pećine. Drug Marko mi je rekao da je održano Drugo zasedanje AVNOJ-a, da je formirana država, vlast i da treba da pristupimo organizovanju obaveštajne i kontraobaveštajne službe, mnogo centralizovanije, na terenu. Treba nam jedna služba za borbu protiv neprijatelja, protiv kontrarevolucije, protiv neprijateljske obaveštajne službe koja će biti povezana i na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji:

"Rukovodilac te službe biću ja, a kao pomoćnik i moj zamenik – ti." Istovremeno mi je napomenuo da su tu Rusi i da će nam pomoći. Rekao mi je da napišem nešto o KNOJ-u (Korpus narodne odbrane Jugoslavije, koji će se formirati nešto kasnije). Znao sam, doduše, nešto o ČEKI i GPU. Posle ovog razgovora sreli smo se sa pukovnikom Timofejevom, koji nam je doneo organizacionu šemu. Nacrtao je nešto, govorio o nekim sektorima, o pravilima rada službe. Ta se šema, međutim, menjala još u Drvaru, jer ona nama nije odgovarala do kraja. Bilo je dvoumljenja i oko naziva službe. Konačno je ostalo da to bude Odeljenje za zaštitu naroda, a skraćeno OZN. Tome je najviše doprineo drug Marko".¹⁵

U ovoj ranoj fazi, Aleksandar Ranković je, u jednom od prvih sačuvanih naređenja, nastalog pre 7. juna 1944. izdatom Prvom proleterskom korpusu, koji je bio predviđen za veće operacije na teritorije Srbije, zadatke OZN-e definisao kao najvaž-

14 Republika Srbija, Vojni arhiv, Beograd (dalje: VA), Fond Vojno-bezbednosna agencija, kut. 20, dok. br. 8.

15 Marko LOPUŠINA, *Ubij bližnjega svog*, knjiga 1, Narodna knjiga, Beograd, 1997., 39.

nije u odbrani države u nastajanju od spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja: “S obzirom na dalji, sve veći i brži razvitak NOP-a koji je razvojem vojno-političkih događaja u svetu i sopstvenom borbom, upornošću i istrajnošću narodnih snaga naše zemlje prerastao od Drugog zasedanja AVNOJ-a u novu državu u nastajanju, nužno je i potrebno stvoriti jedinstvenu organizaciju koja bi upravljala političkom obaveštajnom službom i kontrašpijunažom u našem korpusu, odnosno divizijama i brigadama...”

Na kraju je Ranković podvukao: “OZNA treba da bude stroga i neumoljiva prema neprijateljima, a pravedna prema svakom poštenom čoveku. OZNA će postati najomiljenija organizacija u našem narodu”.¹⁶

U međuvremenu, 15. avgusta naređeno je formiranje *Korpusa narodne odbrane Jugoslavije*, ili KNOJ-a. Tako je OZN-a je dobila svoju oružanu formaciju, nešto nalik na vojsku NKVD u Sovjetskom Savezu, odnosno - iako bi se komunisti uzdržavali od te paralele - žandarmeriju. Pripadnici KNOJ-a po terenu su izvršavali zadatke po naređenju oficira OZN-e, odnosno kasnije UDB-e.

Širenje OZN-i i formiranje OZN-e za Srbiju

Prva od regionalnih OZN-i bila je OZN-a za Hrvatsku (maj) zatim OZN-a za Bosnu i Hercegovinu, pa druge OZN-e. I pored namerene integralnosti delovanja OZN-e, mora se ukazati da su obaveštajno-kontraobaveštajne službe na području Hrvatske i Slovenije, nastale iz partijske organizacije gotovo autonomno. Štaviše, sa daleko većim uplivom sovjetskih službi nego u slučaju jugoslovenske-centralne službe. U Hrvatskoj Ivan “Stevo” Krajačić i drugi su bili vodeći kadrovi nove službe.

U Sloveniji služba (VOS) nastaje uz instrukcije iz Sovjetskog Saveza bez mnogo veza sa komunističkom - partizanskom organizacijom u ostalim pokrajinama. Kako konstatuje Anton Duhaček, “jugoslovenske obaveštajne institucije su veoma malo poznavale slovenačku obaveštajnu službu”. U ovom poslu nosioci rada su bili Zdenka Kidrič – “Marjeta” - predratna i u SSSR školovana obaveštajka, potom Ivan Maček – “Matija”, Edo Brajnik – “Štefan” i drugi.¹⁷

“Srpska” OZN-a će daleko zaostajati i zbog komunističkog poraza u Srbiji 1941.-1942. i zbog nemanja kadrova koji su ili školovani ili podržavani od sovjetskih službi ili partije. OZN-a za Srbiju formirana je i boravila je na Visu sve dok

16 VA, Fond VBA, kut. 1, dok. br. 12.

17 Anton DUHAČEK, *Ispovest obaveštajca, Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Grafopress, Beograd 1992., 25-27.

partizanske snage nisu dublje prodrle u Srbiju avgusta 1944. godine. Ovo ljudstvo je u prvoj polovini jula britanskim avionima bilo prebačeno na jug Srbije gde su započeli sa rukovođenjem i radom na terenu. Na čelu je bio Slobodan Penezić Krcun (a uz njega i: Svetolik Lazarević Laza i Vasilije Kovačević Čile, Radovan Grković i Slobodan Krstić Uča). Grupa OZN-e za Srbiju sletela na je na letelište Kosančić 11. jula i odmah se priključila Glavnom štabu za Srbiju.¹⁸ Njeni prvi organi bili su aktivni najpre na jugu Srbije, a zatim kako je Srbija zauzimana i šire. Penezić-Krcun, je tokom jeseni 1944. uspeo da dobar deo Srbije premreži organima OZN-e. Upadljivo je da je dobar deo njenih kadrova došao iz grupe srpskih partizana-komunista koji su izbegli iz Srbije 1941. i bili na formiranju Druge proleterske brigade. Počev od samog Penezić-Krcuna, preko Svetolika Lazarevića Laze, Radovana Nešovanića, Milisava Lukića Mise, Dragoljuba Vasovića Ace, Boška Vidakovića do drugih manje poznatih.¹⁹

Ranković je sa delom Vrhovnog štaba i ostalim delovima, među kojima je sigurno i OZN-a za Jugoslaviju, sa Visa savezničkim avionom prebacio do Divaca kod Valjeva, 16. oktobra 1944. To je bila teritorija koju su od već mesec dana potpuno kontrolisali partizani. Ova grupa, smestila se u Valjevu, u očekivanju da jugoslovenska prestonica: Beograd bude oslobođena od strane sovjetskih i partizanskih snaga koje su već bile gradu.²⁰

Pre ulaska partizanskih snaga u Beograd, Penezić-Krcun je došao u Arandjelovac gde se tada došao i Ranković zajedno sa Stefanovićem-Ćećom. Na tom sastanku je postavljena orijentacija za budući rad OZN-e u Srbiji. Tada je izgleda na dužnost OZN-e za Beograd, koja je bila odvojena od OZN-e za Srbiju postavljen Miloš Minić.²¹

Razvoj OZN-e u 1945. godini

Uglavnom kako su partizani napredovali sa zauzimanjem teritorija širene su i ispostave OZN-e. Ona je od nastanka vođena iz jednog centra i organizaciono jedinstveno postavljena za celu Jugoslaviju. Direktno je bila podređena Povereništvu za narodnu odbranu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Organizaciono

18 *Bezbednost, 1944-1964, 20 godina službe bezbednosti*, časopis RSUP SR Srbije, Beograd, maj 1964, 3.

19 *Druga proleterska*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965., 725.-775.

20 Slavka RANKOVIĆ, *Život uz Leku, sećanja*, Akter, Beograd, 1998., 74.-75.

21 V. GLIŠIĆ, *Revolucionari*, 113.

konstituisanje Ozne izvršeno je 31. oktobra 1944. na sastanku u “palati Ozne”, odnosno zgradi PRIZAD-a na Obličevom vencu u Beogradu.²²

U dokumentu koji je komandant KNOJ-a uputio Rankoviću 21. januara 1945. navedena je strategija (koju je u suštini naređenjem od 25. januara Ranković odobrio), kako postupati prema protivnicima u akcijama čišćenja, prema naoružanim bandama, jatacima, pojedincima koji se pasivno drže “prema našem pokretu”, kao i prema neprijateljski nastrojenim naseljima. Ovaj dokument regulisao je i pitanje represalija (paljevina, konfiskacija) i u kom slučaju ih preduzimati i ko daje dozvolu za takve postupke.²³

Prema sačuvanim dokumentima koje je Ranković dobijao kao šef OZN-e za Jugoslaviju u proleće 1945. on je imao sliku o aktivnostima ove službe, pa čak i mnogim nepravilnostima koje su se pokazale u njenom radu (batinanje, likvidacije bez odgovornosti) ili slabostima (slaba konspiracija, neproveren kadar). itd. On je takođe dobijao izveštaje i procene o ljudima u sektoru pravde, javnim tužiocima i drugima a sa kojima je dolazilo do nesporazuma sa organima OZN-e, gotovo u većini federalnih jedinica, posebno istaknut primer Hrvatske.²⁴

U ovom periodu, Ranković je poslao dve instrukcije svim jedinicama OZN-e. Prva se odnosila na ponašanje prema uhapšenim osobama: “Još jednom upozoravamo na grubu, nepravilan odnos naših organa prema zatvorenicima. Niži organi rade na svoju ruku. Primena batina, maltretiranje i slično vrlo je česta pojava. Ima slučajeva da se pretučeni zatvorenici puštaju na slobodu ili se streljaju samo zbog toga što su tučeni. Takve nepravilnosti sprečite odmah i najoštrije postupite prema onima koji se ne budu pridržavali ovih uputa. Kod komplikovanih istraga prema pojedinim krivcima našim državljanima, rešavaće načelnik sve pojedinosti.”²⁵

Sledećeg dana Ranković je od organa OZN-e tražio da utvrdi raspoloženje naroda prema prvoj vladi: “U vezi obrazovanja privremene vlade i njene deklaracije obavestavajte nas radiogramom prvih 15 dana o mišljenju i raspoloženju u narodu. Kako reaguju grupe i pojedini istaknuti ljudi iz Fronta, a kako grupe i pojedinci izvan fronta na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Kako reaguje narod uopšte i pojedini-

22 VA, Fond VBA, kut. 20, dok. br. 8.

23 Petar SIMIĆ, Zvonimir DESPOT, *Tito – strogo poverljivo: Arhivska dokumenta*, Službeni glasnik, Beograd, 2010., 149.-150.

24 P. SIMIĆ, Z. DESPOT, *Tito*, 163.-165. i 175.

25 Kosta NIKOLIĆ, *Mač Revolucije, Ozna u Jugoslaviji 1944-1946*, drugo izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2014., 140.

ni društveni krugovi posebno. Podatke temeljito proveravati kako bi izveštaji bili što verniji. Pojedini karakteristični momenti mogu nam takođe poslužiti za upoznavanje raspoloženja u narodu. Bilo bi interesantno čuti primedbe i mišljenja o ministrima iz Londona. U ovom poslu neka se angažuje naročito II odsek OZNE.”²⁶

Preimenovanjem NOVJ u Jugoslovensku armiju i stvaranjem četiri armije početkom marta 1945. uz mornaricu, vazduhoplovstvo i KNOJ, Ranković se bavio stvaranjem kontraobaveštajnog aparata u armiji. Njega je činila struktura na čijem je čelu bilo Treće odeljenje OZN-e za Jugoslaviju na čelu sa pukovnikom Jeftom Šašićem, poznata i kao OZNA-III. Ovu strukturu ne treba mešati sa OZN-ama koje su formirane pri pokrajinskim rukovodstvima - budućim republikama. Trebalo je pri svakoj od četiri armije formirati Odeljenje OZN-e. Takva Odeljenja OZN-e trebalo je formirati i na nivou Korpusa, pa divizija i tako dalje, do najnižih jedinica. Na isti način trebalo je formirati i ilegalnu mrežu saradnika u jedinicama.²⁷

Pobeda i osveta pobednika

Jedna od dugo prećutkivanih karakteristika završetka rata na jugoslovenskom ratištu, je partizanska – komunistička odmazda u vidu likvidacije većine domaćih ratnih zarobljenika u od sredine maja do sredine juna 1945. godine. Građanski rat pod okupacijom odnosno komunistička revolucija, podrazumevali su radikaln obračun sa protivnicima u njemu.

U trenutku pred samu kapitulaciju Trećeg Rajha, negde oko 7.-8. maja 1945. na prostoru od Zagreba, preko Slovenije, pa sve do granice sa Austrijom, slila se masa različitih vojnih snaga sila Osovine koji su se povlačili van okupirane Jugoslavije. Drugi svetski rat u Evropi je bio na samom kraju. Još od kraja aprila 1945. desetine hiljada nemačkih vojnika su se ubrzano povlačili ka granicama Rajha pokušavajući da izbegnu zarobljavanje od sovjetskih ili partizanskih snaga koji nisu obećavali nikakvu milost poraženima.

Nemačke snage su svojom brojnošću od preko 150.000 boraca i nepreglednom tehnikom i naoružanjem gotovo zakrčile slovenačke puteve koji su vodili ka granicama Rajha (Austrije). Za njima su se kretale mnogobrojne hrvatske snage i civili. I njih je bilo preko 50.000 ljudi. Potom preko 15.000 slovenačkih domobranaca i

²⁶ K. NIKOLIĆ, *Mač Revolucije*, 140.

²⁷ VA, VBA, kut. 32, dok. br. 1.

četnika, možda preko 6.000 crnogorskih četnika i civila, nekih 3.000 delova snaga Srpske vlade đenerala Nedića i ko zna ko još sve.

Partizanski komandanti na terenu su tek posle formalne kapitulacije Trećeg Rajha počeli da bivaju svesni opasnosti da sve te snage pređu staru jugoslovensku granicu i predaju se Saveznicima i tako izbegnu zarobljavanje i njihov bes. Zato su njihovi predstavnici stupili u hitne kontakte sa britanskim snagama, koje su stigle sa zapada u tu oblast. U tim kontaktima, partizani su isticali da je reč o “čisto jugoslovenskoj stvari” i da Britanci ne treba da obraćaju pažnju na posledice zarobljavanja domaćih antikomunističkih snaga. Pregovori na blajburškom polju za hrvatsku (i crnogorsku) stranu se neuspešno okončavaju – britanski general i njegovi saradnici pomažu svojim pritiskom da hrvatski generali prihvate partizanski ultimatum. Sve se završilo određivanjem kratkog roka za predaju svih hrvatskih snaga i njihov povratak na teritoriju Jugoslavije. Tako je od 16 časova 15. maja, na blajburškom polju i dalje u trouglu Dravograd–Pliberk/Blajburg–Slovengradec počela primena ovog “dogovora”. Samim tim i prestanka svakog organizovanog otpora hrvatskih snaga.

Usledila je predaja oružja hrvatskih i drugih snaga, uz pomoć britanskih jedinica koje su okruživale blajburško polje. Tu su se već rasporedile partizanske snage. Ubrzo je naređeno pokretanje mase prema delu polja gde su put i pruga vodili nazad ka Jugoslaviji.

U ovom trenutku je započelo sprovođenje zarobljenika koji su prešli preko granice, nazad u Jugoslaviju. Kako je teklo njihovo kretanje prema jugu, došlo je i do prvih ubijanja. Počelo je ono što je u današnjoj Hrvatskoj poznato kao “Križni put”. Ubijani su u pokretu zarobljenici koji nisu mogli više da prate hod grupe. Pojedini partizanski sprovednici otvarali su vatru na zarobljenike iz bilo kakvih drugih razloga. Negde su započele i masovnije likvidacije. O ovome svedoče mnogobrojne jame na njihovom putu, otkrivene decenijama kasnije. Ovo potvrđuju ne samo ostaci nađeni u najnovijim terenskim istraživanjima slovenačke državne komisije, nego i dokumenta partizanskih jedinica iz tog vremena.

Ta streljanja su vršena na lokacijama koje su posle maskirane i sakrivene. Svedoci potvrđuju da su zarobljenici ubijani i otvaranjem vatre nasumice po kolonama ili grupama, bez posebnog razloga, samo da bude ubijanja. Sve ove grupe nastavljale su kretanje dok nisu stigle na prostor Hrvatske. Sabiralište u Samoboru bila je prva stanica za većinu snaga koje su stizale iz pravca Blajburga, 23–25. maja.

Druga grupa jugoslovenskih nacionalnih snaga, koje su stigle iz šireg područja Klagenfurta (Celovca), takođe su odlukom britanske vojne komande vraćene razoružane u Jugoslaviju, počevši od jutra 24. maja 1945. Reč je bilo najviše o slovenačkim domobrancima, potom srpskim dobrovoljcima i crnogorskim četnicima, delom i hrvatskim domobranima i ustašama. Do narednog dana predato je oko 16.200 zarobljenika, u narednim danima još oko 6.000, pa se čini da je u tim danima ispunjena dogovorena kvota u isporuci zarobljenika.

Standardna procedura po zarobljavanju bila je: smeštanje u nekakve privremene logore, odvajanje žena, dece, dela najstarijih i najmlađih muškaraca, eventualno popisivanje „po srezovima“ i potom odvođenje u grupama na stratišta u blizini - gde su potom likvidirani. Nikakve istražne procedure niti sudskog postupka nije bilo. Pred likvidacije partizani su oduzimali sve što bi identifikovalo bilo koga od zatočenika.

Sav ovaj zločinački posao radio se tako da ostane u tajnosti, da nema preživelih na stratištima, a da oni koji su prethodno pušteni budu pod kasnijom kontrolom službi bezbednosti. Slovenci su procenili da lokacija gde su vršene likvidacije ima oko 600, od kojih su 150 istražene.

O ovoj temi u socijalističkoj Jugoslaviji, a takođe i Srbiji se nije govorilo ni pisalo. Pogotovo ne o zločinu koji je učinjen prema zarobljenim pripadnicima nacionalnih snaga i koji su u najvećoj meri likvidirani na mnogobrojnim stratištima u Sloveniji. Sačuvanih dokumenata koji ovo potvrđuju direktno nema, osim publikovanih sećanja preživelih ili nekoliko onih koji su te likvidacije vršili. Onih gde se pominje Ranković tek dva ili tri.

Pomenućemo ih ovde. Aleksandar Ranković je bio nezadovoljan radom hrvatske OZN-e na zadatku „čišćenja narodnih neprijatelja“ pa je još 15. maja njenom načelniku Ivanu Krajačiću - Stevi uputio telegram sledeće sadržine: „Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Iznenaduje nas ova neodlučnost za čišćenje Zagreba od zlikovaca. Radite suprotno od naših naređenja, jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima. Zaboravljate da sada u Zagrebu ima skoro milion stanovnika i da se tu slegao sav ustaški aparat koji je bježao iz unutrašnjosti pred našom vojskom. [...] Međutim, šef II oteka Zagrebačkog odeljenja ima neki svoj stav. Njega i inače smenjujemo s ove dužnosti i tražimo da nam predložite drugog. Ovu depešu pokazati Vladi (Bakariću). Potvrdite prijem i budite češće u kontaktu sa nama.”²⁸

28 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti*:

Posredno znamo da je Aleksandar Ranković već 18. maja 1945. doneo naredbu o potrebi odstranjivanja i razaranja grobova nemačkih i drugih okupatorskih vojnika “i njihovih saradnika” kako bi se izbrisao svaki trag o njima. To naređenje su pojedinačni federalni ministri, u celini ili prilagođenog, poslali nižim organima vlasti. Tako je Zoran Polič, ministar unutrašnjih poslova Slovenije, 12. juna doneo naredbu svim okružnim Narodno-oslobodilačkim odborima u kojoj se, između ostalog, kaže: “Zato je savezno ministarstvo za unutrašnje poslove izdalo 18. maja 1945. naređenje po kojem trebaju narodnooslobodilački odbori učine sve što je potrebno da odmah uklone (sравne sa zemljom) sva groblja, kao i pojedinačne grobove okupatora i domaćih izdajnika i da se na taj način izbrišu svi tragovi o njima.”²⁹

Preživeli ratni zarobljenici upućivani su u zarobljeničke logore u Hrvatskoj i Srbiji. O tome je Aleksandra Rankovića 12. juna 1945. izvestio pukovnik Dimitrije Georgijević, specijalni opunomoćenik OZN-e za Jugoslaviju, što je još jedna potvrda da su organi te službe bili odgovorni za masovne likvidacije, ali i da je sa time nastavljeno i tokom juna 1945. On je saopštio da je 8. juna počelo “glavno kretanje” kolona ratnih zarobljenika “koji su zarobljeni u Sloveniji i na granicama Austrije, ostale su manje grupe koje se nalaze na promatranju-čišćenju ili na eventualnim radovima koji nose vremenski karakter: opravka pruga, mostova, cesta.”³⁰

Sasvim je sigurno da je Ranković kao šef OZN-e za Jugoslaviju znao za ove likvidacije. I bio upućen u razmere ovog zločina. Na terenu, odgovornost za trijažu zarobljenika, preuzele su pokrajinske OZN-e shodno njihovom poreklu. Tako Penezić Krcun određuje ko će biti pošteđen a ko streljan u masi srpskih Dobrovoljaca. Crnogorska OZN-a vrši trijažu četnika iz Crne Gore. Najzaposlenija je slovenačka OZN-a jer se sve dešava na njenoj teritoriji, a takođe ima i pune ruka posla oko prihvata i likvidacije slovenačkih domobranaca. Svi oni referišu na kraju OZN-i za Jugoslaviju, odnosno Aleksandru Rankoviću.

Zagreb i središnja Hrvatska (dalje: V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*), knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Slavonski Brod, 2008., 378.

29 Mitja FERENC, “Istraživanje prikrivenih grobnica u Sloveniji”, *Istorija 20. veka*, br. 1. / 2010., 13.

30 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja* (dalje: V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*), knjiga 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., 211.

Razdvajanje Ozne i stvaranje Udbe i KOS 1946. godine

Služba bezbednosti Titove Jugoslavije OZN-a, reorganizovana je posle donošenja novog Ustava, 13. marta 1946. godine, i dobila je novi naziv: *Uprava državne bezbednosti*.

“Sa usvajanjem ustava 1. februara 1946. godine, reorganizovana je i vlada. Najznačajnija je, držim, bila promena u tome što je mesto dotadašnjeg ministra unutrašnjih dela popa Vlade Zečevića, došao Ranković, koji je do tada bio formalno šef Odeljenja za zaštitu naroda u Ministarstvu vojske, koje je faktički bilo tajna policija, neposredno podređena Titu kao vrhovnom komandantu i ministru vojske. Nešto više od meseca potom, došlo je i do reorganizacije Ozne i njenog preimenovanja u Udbu”, objašnjava Milovan Đilas.³¹

Ova služba, Uprava državne bezbednosti (UDB-a) formirana je tako što su objedinjeni I, II, V, VI, VII i deo IV odseka OZN-e. Iz sastava dotadašnje OZN-e izdvojen je III odsek, koji je pretvoren u *Kontraobaveštajnu službu* JA, koja se organizacijski od tada razvijala posebno od UDB-e.

U sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova, osim UDB-e, bile su još Uprava javne bezbednosti i Uprava narodne milicije. Reorganizacija OZN-e počela je u februaru 1946. i završena je u toku sledećih meseci. U sastav republičkih ministarstava unutrašnjih poslova ušle su uprave Državne i Javne bezbednosti i komande Narodne milicije. U toj godini donesen je i Zakon o Narodnoj miliciji, decembra 1946. koga je pred Narodnom skupštinom obrazložio upravo Aleksandar Ranković, dajući obrazloženja o pravnim temeljima i njenim ovlašćenjima, ističući da je Narodna milicija “ustanova koju je sam narod stvorio radi odbrane izvojevanih demokratskih tekovina”.³²

U organizaciji je zadržan centralizam, što znači da je centralu činila Uprava DB u MUP-u FNRJ (u žargonu *UDB-a za Jugoslaviju*). Neposredno su joj bile potčinjene Uprave DB na nivou ministarstava unutrašnjih poslova Narodnih Republika. Na terenu su se nalazila opunomoćstva UDB-e koja su imala srezove u nadležnosti. Sa takvom organizacijom služba je ostala do početka 1949. godine, kada su formirana oblasna odeljenja UDB-e za koja su neposredno vezana sreska opunomoćstva. Naravno, da su te promene bile uzrokovane sukobom sa Informbiroom. Godine 1953. izvršena je sledeća reorganizacija kojom su ukinuta oblasna odeljenja UDB-e,

31 Milovan ĐILAS, *Vlast*, Naša reč, London, 1983., 14.–15.

32 *Bezbednost, 1944-1964, 20 godina službe bezbednosti*, časopis RSUP SR Srbije, Beograd, maj 1964, 89.

a opunomoćstva UDB-e za srezove ušla su u sastav sekretarijata za unutrašnje poslove sresa kao organizacione jedinice. U toku borbe sa Informbiroom obrazovani u zavisnosti od potrebe centri UDB-e koji su sprovodili obaveštajne ili kontraobaveštajne zadatke u graničnom i preko-graničnom prostoru.³³

Treba ukazati da je iako federalni šef državne bezbednosti, Ranković imao ipak nešto manji uticaj na slovenačku, i hrvatsku UDB-u. Istakli smo ranije da se slovenačka OZN-a razvila iz *Varnosnoobaveščavalne* službe koja je nastala u okviru KP Slovenije još od prvih dana okupacije, i koja je nije imala gotovo nikakvu vezu sa ostalim delovima OZN-e sve do posle rata. Slovenački kadrovi bili su prisutni u UDB-i za Jugoslaviju, ali je UDB-a za Sloveniju bila entitet gde su dominantno rukovodili slovenački partijski kadrovi. Hrvatskom UDB-om šefovao je Ivan Krajačić Stevo, koji je imao samostalnu vezu sa Titom i poseban autoritet u hrvatskoj sredini. Ovo potvrđuje i savremenici, Đilas i Bakarić. Pa čak i onda kada 1953. Krajačić napusti formalno funkciju MUP-a NR Hrvatske.³⁴

Đilas ističe da je unutrašnje poslove u Hrvatskoj “Tito kontrolisao neposredno, preko ministra unutrašnjih poslova Hrvatske Steve Krajačića. Krajačić je samo formalno, administrativno bio pod Rankovićem, odnosno saveznim ministarstvom, a faktički neposredno pod Titom...” Đilas svedoči da je to bila praksa “čak i u prisustvu Rankovića, tako da je ta neposredna povezanost Krajačića i Tita bila očigledna i nesporna.” Ranković je na Đilasovo skretanje pažnje na ovaj odnos samo odvratio: “To je tako...”³⁵

Kako svedoči Milovan Đilas, u organe bezbednosti u početku su birani “najrevnosniji, najbolji, najbeskompromisniji komunisti”. Ali ti organi brzo su postali najprivlačniji za političke karijeriste, postrevolucionarne revolucionare: “No za društvo, pa i samu vladajuću partiju, bilo je razornije i poraznije što je tajna policija rasprostrla svoju kontrolu na sve oblasti, u sve pore, u porodice i privatni život. Moja prva žena Mitra intimno mi se žalila, 1947. da se čak i oni članovi CK Srbije, pribojavaju – paze šta će reći, kako se izraziti – pred svojim drugom koji rukovodi tajnom policijom. A kako li je tek bilo u unutrašnjosti, u sreskim komitetima?”³⁶

Sovjetski izum – kontrolisanje partije pomoću tajne policije, Tito i njegovi su preuzeli, ali bi se, prema Đilasovom mišljenju, do njega došlo i samostalno. Proces

33 Obren ĐORĐEVIĆ, *Leksikon bezbednosti*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986., 397.-398.

34 Dino MUJADŽEVIĆ, *Bakarić, Politička biografija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 174.-175.

35 M. ĐILAS, *Vlast*, 14.-15.

36 M. ĐILAS, *Druženje s Titom*, Vlastita naklada, Beograd, 1990., 82.

širenja i otvaranja partije morao je da se kontroliše da sama KPJ ne bi postala utočište njenih protivnika. Samim tim tajna policija postala je “sredstvo vrha nad partijom, čime je Partija gubila mogućnost demokratičnosti”.³⁷

Kao što se vidi tokom rata i postepenog procesa formiranja službe bezbednosti u okviru partizanskog pokreta, kasnije poznate kao “Ozna”, i njenog dvogodišnjeg postojanja, Ranković je svojim ličnim uvodom, značajnim naređenjima ili uputstvima definisao rad buduće jugoslovenske bezbednosti. Posle završenog Drugog svetskog rata, on je upravljao njenim razvojem i prilagođavanjem strukture i poslova mirnodopskim uslovima, učestvovao ponekad i najvažnijim akcijama. Ranković je kao savezni ministar unutrašnjih poslova rukovodio i OZN-inom naslednicom – Upravom državne bezbednosti sve do državne reorganizacije 1953. godine.

Zaključak

Članak se bavi radom Aleksandra Rankovića, na stvaranju službe bezbednosti, političke policije i obaveštajnog aparata partizanskog pokreta tokom prve faze Drugog svetskog rata, formiranjem Odeljenja za zaštitu naroda maja 1944., kao i njegovim aktivnostima u periodu postojanja 1944.-1946. godine. Dat je pregled nastanka pokrajinskih Ozni, kao i druge organizacione pojedinosti, za koje je Ranković bio zadužen, zaključno sa reorganizacijom ove službe posle donošenja Ustava 1946. i transformacije u Upravu državne bezbednosti. Istaknuta je njegova uloga u likvidaciji zarobljenika na kraju Drugog svetskog rata maja 1945. godine. Po aktivnostima vezanim za službu bezbednosti Ranković je svakako ostao najpoznatiji u kolektivnom sećanju u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji.

37 M. ĐILAS, *Druženje s Titom*, 82.

Bibliografija

Arhivski izvori

Republika Srbija, Beograd, Vojni arhiv, Fond Vojno-bezbednosna agencija.

Objavljeni izvori i literatura

Bezbednost, 1944-1964, 20 godina službe bezbednosti, časopis RSUP SR Srbije, Beograd, maj 1964.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 11, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1982.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 19, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1984.

Bojan DIMITRIJEVIĆ, *Građanski rat u miru, Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu sa političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954*, Srpska reč, Beograd, 2003.

Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 5, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1986.

Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 6, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1988.

Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 13, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1990.

Druga proleterska, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965.

Anton DUHAČEK, *Ispovest obaveštajca, Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Grafopress, Beograd, 1992.

Milovan ĐILAS, *Druženje s Titom*, Vlastita naklada, Beograd, 1990.

Milovan ĐILAS, *Vlast*, Naša reč, London, 1983.

Obren ĐORĐEVIĆ, *Leksikon bezbednosti*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986.

Mitja FERENC, "Istraživanje prikrivenih grobnica u Sloveniji", *Istorija 20. veka*, br. 1. / 2010.

Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja* (dalje: V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*), knjiga 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.

- Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Slavonski Brod, 2008.
- Venceslav GLIŠIĆ, *Revolucionari*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.
- Marko LOPUŠINA, *Ubij bližnjega svog*, knjiga 1, Narodna knjiga, Beograd, 1997.
- Ficroj MAKLIN, *Rat na Balkanu*, Prosveta, Beograd, 1980.
- Dino MUJADŽEVIĆ, *Bakarić, Politička biografija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011.
- Kosta NIKOLIĆ, *Mač Revolucije, Ozna u Jugoslaviji 1944-1946*, drugo izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2014.
- Slavka RANKOVIĆ, *Život uz Leku, sećanja*, Akter, Beograd, 1998.
- Petar SIMIĆ, Zvonimir DESPOT, *Tito – strogo poverljivo: Arhivska dokumenta*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačko ratu jugoslavenskih naroda*, tom III / knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1950.

Aleksandar Ranković: Founder of OZNA – the Security Service of the Partisan Movement

The paper provides an overview of the activities of Aleksandar Ranković, one of the leading Yugoslav communists and a close associate of Marshal Tito, in the formation of the security service elements within the Communist Party of Yugoslavia and the partisan movement during World War II. The article follows Ranković's efforts in creating such a service from its initial steps following the German occupation of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941, up to the establishment of the service in May 1944. This service was known by the acronym "OZNA", derived from the name Department for People's Protection. An overview of the creation of OZNA regional parts, as well as other organizational details for which Ranković was responsible, is provided. This process lasted until the reorganization of this service following the adoption of the Yugoslav Constitution in 1946 and the transformation of OZNA into the State Security Administration, along with the separation of the Counterintelligence Service within the Yugoslav Army. The article is written based on partially available documentation of military and state security and on part of the literature related to this topic, preserved in the Military Archive of the Ministry of Defence of the Republic of Serbia in Belgrade.

Keywords: Yugoslavia, Serbia, World War II, Aleksandar Ranković, Josip Broz Tito, security service, OZNA, UDBA.

Komunistički zločin na Zrinu

Zrin je malo mjesto u hrvatskome Pounju koje je uništeno u razdoblju Drugoga svjetskoga rata. To su mjesto razorile postrojbe Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) dana 9. rujna 1943. Napad na Zrin organizirala je postrojba pod nazivom “1. korpus Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske”, a provele su je brigade iz sastava Unske operativne grupe i 7. banijske divizije NOVJ. Dozvolu za napad na Zrin dao je Glavni štab narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske. Prilikom napada na Zrin, postrojbe NOVJ smatrale su civilima samo žene i djecu, dok su svi muškarci tretirani kao protivničko vojno osoblje i nazivani “banditima”. Dokumenti objavljeni od strane jugoslavenskih vlasti pokazuju da je uništenje mjesta bio jedan od glavnih ciljeva napada, te da su postrojbe NOVJ provele likvidaciju veće skupine muških stanovnika Zrina dan nakon bitke, odnosno 10. rujna 1943. Nakon završetka rata, jugoslavenske su vlasti legitimirale uništenje Zrina na način da su cjelokupnom stanovništvu Zrina konfiscirale imovinu. Ta je odluka objavljena u službenim državnim glasilima, poput Službenog lista FNRJ u Beogradu i Narodnih novina u Zagrebu.

Ključne riječi: Zrin, ratni zločin, Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije, 1. korpus Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske, Unska operativna grupa.

Uvod

Zrin je malo mjesto u hrvatskome Pounju koje je uništeno u razdoblju Drugoga svjetskoga rata. Dana 9. rujna 1943. mjesto je zapaljeno, a njegovi stanovnici raseľjeni. Zrin je uništen od strane Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ), oružane sile Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).

Odluka o uništenju Zrina donesena je na razini najviših političkih i vojnih tijela KPJ na razini Hrvatske. Odnosno, bila je to odluka vodstva Komunističke partije Hrvatske (KPH) i Glavnoga štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (NOV i POH). Ta je odluka vidljiva iz dokumenata koje je objavila KPJ nakon preuzimanja vlasti.

Radi se o dokumentima objavljenim u ediciji *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, svesku (tomu) V u kojem

je obrađen prostor Hrvatske. Iz tih dokumenata vidljiva je jasna namjera da se Zrin uništi, a njegovo stanovništvo raseli, imena osoba koje su tu odluku donijele, kao i postrojbe pod zapovjedništvom Glavnoga štaba NOV i POH koje su tu odluku provele.

Unatoč tome što su dokumenti desetljećima dostupni za istraživanje, u historiografiji Zrin uopće nije obrađen. Štoviše, o Zrinu nije napisan niti jedan znanstveni rad. U dosadašnjim historiografskim radovima na temu Drugoga svjetskoga rata, Zrin je naveden samo u zborniku dokumenata Zdravka Dizdara i Mihaela Sobolevskoga. U tome zborniku objavljen je prijepis izvješća zapovjednika (komandanta) Unske operativne grupe Petra Kleuta od 12. rujna 1943. o uništenju Zrina. Kleutovo izvješće o uništenju Zrina preuzeto je iz prethodno navedene edicije jugoslaven-skoga zbornika dokumenata, a objavljeno je bez popratnih bilješki. Uzevši u obzir temu zbornika (prešućivani četnički zločini) bio je to vrlo veliki propust, jer su za uništenje Zrina odgovorne postrojbe Glavnoga štaba NOV i POH, odnosno partizani (a ne četnici).¹

Zbog svega navedenoga, ovaj rad ima svrhu navesti osnovne podatke o uništenju Zrina u rujnu 1943. Međutim, rad nema cilj o ovoj temi dati konačni zaključak. Cilj ovoga rada jest potaknuti diskusiju u historiografskoj i široj javnosti o jednoj temi iz Drugoga svjetskoga rata koja je još uvijek posve prešućena.

Osnovni podatci o Zrinu

Povijest zrinskoga područja seže u daleku prošlost. Ono je bilo lako dostupno prapovijesnim putom koji je pratio rijeku Unu (a račvao se i uz Japru i Sanu), a kod Novog i Dvora je skretao prema sjeverozapadu. Na taj je način ovo područje bilo spona antičke Panonije i Dalmacije te najbrži panonski pravac ka srcu Dalmacije. Zbog rudnog bogatstva, Zrin i okolica bili su ekonomski atraktivni.² Pojedini povjesničari smatraju da se na širem području Zrina nalazilo rodno mjesto svetog Jeronima.³ Ovaj podatak značajan je jer implicira snažnu povezanost zrinskoga područja s

1 Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 1999., 571.-574.; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: *Zbornik*), tom V / knjiga 19, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957., 160.-162.

2 Ivan MIRNIK, "Nacrtna arheološke topografije kostajničko-dvorskoga kraja", *Hrvatska Kostajnica 1240.-2000.*, Grad Hrvatska Kostajnica / Hrvatski institut za povijest, Hrvatska Kostajnica, 2002., 15.

3 Josip FLORSCHÜTZ, "Stridon i Zrin", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Br. 1. / 1902., 87-98.

administrativnom, religijskom i svjetonazorskom strukturom zapadnoga civilizacijskoga kruga. Kasni srednji vijek i rano novovjekovlje upućuju na značajan interes hrvatskih plemićkih obitelji za zrinsko područje.⁴ Tako postavljen etnički obrazac zabilježen je 1857., kada je prema popisu stanovništva Zrin imao 85 kuća sa 620 katoličkih stanovnika⁵ i 1910., kada je prema popisu stanovništva Zrin imao 781 stanovnika⁶ (777 Hrvata, 3 Srbina i 1 Mađar). Prema vjeroispovijesti, katolika je bilo 778, a pravoslavaca 3. Godine 1921. na Zrinu su zabilježena 684 stanovnika,⁷ a 1931. njih 697.⁸ Broj stanovnika Zrina u narednom je razdoblju porastao tako da je 1941. u mjesto živjelo približno 750 stanovnika.⁹

Nakon raspada Kraljevine Jugoslavije i formiranja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), Zrin je u administrativnome smislu bio sastavni dio Kotara Dvor na Uni, odnosno Velike župe Gora sa središtem u Petrinji,¹⁰ sa statusom općine.¹¹ U sastavu Općine Zrin nalazilo se mjesto Zrin i još četiri sela. Radilo se o selima Lotine, Rogulje, Zrinska Draga i Zrinski Brdjani. Uz iznimku mjesta Zrin, sva ostala sela bila su nastanjena Srbima. Ta sela, pogotovo nakon oružane pobune predvođene KPJ, nisu financijski izdržavala rad općine a vodstvo općine imalo je nadležnost samo unutar mjesta Zrin. Ostali teritorij općine bila je svojevrсна “ničija zemlja” koja je postupno postala snažno uporište snaga KPJ. Kao posljedica toga, Općina Zrin nije imala proračun od 1941., a samim time nije bilo moguće isplaćivati plaće općinskim

4 Hrvoje KEKEZ, Krešimir REGAN, *Zrin - Srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih*, Srednja Europa, Zagreb, 2020.

5 Petar ŠIMUNOVIĆ, “Ojkonimija općine Dvora na Uni”, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, sv. 17. / 1991., 258.

6 Državni zavod za statistiku: https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela4_03.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%5%a1tvo__Naselja&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske&rxid=e1273de1-87bf-4b6f-bc4c-6d553f83b47a

7 Državni zavod za statistiku: https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela4_03.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%5%a1tvo__Naselja&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske&rxid=e1273de1-87bf-4b6f-bc4c-6d553f83b47a

8 Državni zavod za statistiku: https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela4_03.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%5%a1tvo__Naselja&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske&rxid=e1273de1-87bf-4b6f-bc4c-6d553f83b47a

9 Republika Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (dalje: 223), kutija 205, 9309/43.: Molba predstavnika Općine Zrin od 27. ožujka 1943.

10 Rajka BUČIN, “Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada velikih župa NDH”, *Arhivski vjesnik*, br. 44. / 2001., 217.

11 HR-HDA-223, kutija 205, 9309/43.: Molba predstavnika Općine Zrin od 27. ožujka 1943.

činovnicima. Naime, općinski bilježnik, pisar i stražari koji su osiguravali središte općine nisu primili plaću od listopada 1941.¹²

Iz dostupnih izvora vidljivo je kako su, osim na području Općine Zrin, slični problemi bili prisutni na teritoriju čitavoga Kotara Dvor na Uni. Prvi i najvažniji problem Dvora na Uni bilo je sigurnosno pitanje. Naime, oružane snage KPJ, odnosno postrojbe Narodno-oslobodilačkoga pokreta (NOP), na tom su području kontinuirano jačale. Njihova snaga došla je do izražaja kada su na drugi dan Božića, odnosno na blagdan svetoga Stjepana, 26. prosinca 1941., zauzeta mjesta Bešlinac i Gvozdansko.¹³ Zauzimanjem tih dvaju mjesta, većina teritorija kotara nalazila se izvan nadležnosti vlasti NDH. Pod nadzorom kotarskoga središta, uz Dvor na Uni, bio je još samo Zrin i nekoliko manjih sela s dominantnom hrvatskom većinom neposredno uz rijeku Unu. Opisano jačanje oružanih snaga KPJ na dvorskom području za obranu Zrina imalo je dugoročne posljedice, jer se od početka 1942. Zrin nalazio u okruženju.¹⁴

Drugi problem za stabilnost vlasti NDH na području Kotara Dvor na Uni bio je nedostatak činovnika. Iz dostupnih dokumenata vidljivo je kako do jeseni 1942. kotar nije imao niti jednog gospodarskoga izvjestitelja, kotarskoga veterinara, nižega činovnika (akcesista), pristava ili činovnika koji bi mogao obnašati dužnost upravitelja (režisera). Pored toga, nije bilo niti jednoga činovnika koji bi predstojnika mogao zamijeniti tijekom njegove odsutnosti ili bolesti.¹⁵

Vlasti NDH su problem nedostatka činovnika pokušale riješiti povratkom umirovljenih činovnika u aktivnu službu. Radilo se uglavnom o činovnicima srpske nacionalnosti koji su 1941. umirovljeni kao politički nepouzdan kadar. Činovnik za kojeg postoje konkretni podatci da je na ovaj način ponovno vraćen u službu je Jovan Radančević, općinski bilježnik iz Divuše. On je umirovljen odlukom Ministarstva unutarnjih poslova NDH od 19. rujna 1941. Podatci o Radančevićevu umirovljenju vidljivi su iz zahtjeva Upravnog odjela Likvidature za bivšu Vrbasku banovinu stacioniranoga u Banjoj Luci. Ta je ustanova tražila od Velike župe Gora dostavu

12 HR-HDA-223, kutija 205, 9309/43.: Molba predstavnika Općine Zrin od 27. ožujka 1943.

13 Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2014., 112.

14 A. DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941.*, 113.; Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988., 86.

15 HR-HDA-223, kutija 55, 30189 IB/42.: Velika župa Gora Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 22. 9. 1942.

podataka o radnome stažu Radančevića kako bi mu mogla izračunati mirovina.¹⁶ Međutim, uslijed pomanjkanja činovnika Radančević je vraćen u aktivnu službu sustava lokalne uprave NDH. To je vidljivo iz dopisa kojega je Ustaški logor u Dvoru na Uni uputio Andriji Artukoviću u rujnu 1942. U dopisu se navodi kako je Jovan Radančević djelatno reaktiviran iz mirovine na funkciju bilježnika u Kotar Dvor na Uni. Ustaški logor u Dvoru na Uni negativno se izrazio o Radančevićevu povratku u aktivnu službu. Kao razlog negodovanja navedeno je da se Radančević “prkosno sa Srbstvom ponaša”. Uz Radančevićevo ponašanje, drugi razlog nezadovoljstva bila je činjenica da je u Dvoru na Uni “svo činovništvo pravoslavno”. Zato je potpisnik dokumenta, predstojnik Ustaškoga logora Dvor na Uni Dragan Babić, tražio da se Radančevića premjesti iz Dvora na Uni i da se u kotarskoj administraciji osigura barem polovica činovnika hrvatske nacionalnosti.¹⁷

Po svemu sudeći, Babićevom zahtjevu nije udovoljeno. To se može zaključiti po tome što je on ponovio zahtjev za Radančevićevim premještajem u siječnju 1943.¹⁸ Zaključno uz Radančevića, očito je kako je on i u narednom razdoblju ostao u upravnoj strukturi Kotara Dvor na Uni. To je vidljivo iz liste za ocjenjivanje službenika iz siječnja 1944. U tom je dokumentu zabilježeno kako je Radančević bio zamjenik kotarskoga predstojnika, upravitelj (režiser) i voditelj službe prirodnoga nadzornika.¹⁹

Osim Jovana Radančevića, ostali činovnici Kotara Dvor na Uni bili su Marin Bučan na dužnosti kotarskoga predstojnika, zatim Vladimir Krijun na mjestu njegova zamjenika, te Jandrija Slijepčević, Đuro Slijepčević i Mihajlo Živković kao kotarski činovnici (zvaničnici). Popis navedenih činovnika u Kotaru Dvor na Uni datira iz prosinca 1941., te se zato Radančevićovo ime ne nalazi na tome popisu.²⁰ Iako u popisu nisu navedene odrednice poput mjesta rođenja, nacionalnosti i godina rada u službi, usporedbom njihovih imena s prethodno citiranom tvrdnjom ustaškoga logor-

16 HR-HDA-223, kutija 484, Prs. br. 10169.: Likvidatura za bivšu Vrbasku banovinu Velikoj župi Gora 20. 10. 1942.

17 HR-HDA-223, kutija 484, Prs. br. 10169.: Ustaški logor Dvor na Uni Ministru unutarnjih poslova NDH 24. 9. 1942.

18 HR-HDA-223, kutija 484, Prs. br. 10169.: Ustaški logor Dvor na Uni Ustaškome stožeru u Petrinji 10. 1. 1943.

19 HR-HDA-223, kutija 484, Prs. br. 10169.: List za ocjenjivanje službenika za godinu 1943. od 3. siječnja 1944.

20 HR-HDA-223, kutija 51, 10697/41.: Popis činovnika Velike župe Sana i Luka od 10. 12. 1941. U ovom dokumentu su navedeni činovnici pojedinih kotara koji se nisu nalazili u sastavu Velike župe Sana i Luka. Jedan od takvih kotara je i Dvor na Uni.

nika Babića prema kojem je u Dvoru na Uni “svo činovništvo pravoslavno”, vrlo je vjerojatno da je većina navedenih činovnika bila srpske nacionalnosti.

Uz imena kotarskih činovnika u Dvoru na Uni, poznata su i imena nositelja vlasti u Zrinu, kao i broj pripadnika posade koja je osiguravala mjesto. Imena pripadnika vlasti u Zrinu vidljiva su iz molbe za pomoć koju je vodstvo općine uputilo vlastima NDH dana 27. ožujka 1943. Potpisnici molbe su općinski načelnik Antun Babić, ustaški tabornik Roko Remeta, Mijo Krivošić i Pavao Marković.²¹

Uzevši u obzir navedene podatke, može se zaključiti kako je do kraja 1941. vlast NDH prestala funkcionirati na većini teritorija Kotara Dvor na Uni. Taj su prostor zauzele oružane snage KPJ. Vlast NDH održala se samo u kotarskome središtu, odnosno u Dvoru na Uni, kao i u nekolicini manjih mjesta. Jedno od njih bio je Zrin. Međutim, putna komunikacija između Dvora i Zrina nije funkcionirala, jer se Zrin nalazio u okruženju. Ova činjenica u velikoj mjeri odredila je daljnju sudbinu Zrina, odnosno sustavne napade kojima je Zrin bio izložen u narednome razdoblju.

Partizanski napadi na Zrin prije uništenja mjesta

Kao što je prethodno navedeno, Zrin je zauzet i uništen 9. rujna 1943. Međutim, Zrin je i prije nego što je uništen bio nekoliko puta napadan. Prvi napad snaga NOP na Zrin organizirao je Okružni komitet KPH za Baniju. Cilj napada bilo je zauzimanje mjesta sa ciljem “otklanjanja stalne opasnosti iz Zrina”. Napad je izveden u noći s 22. na 23. veljače 1942., a organiziran je od strane 3. bataljuna NOP odreda Banije. Prema izvorima KPJ, “napad je izveden, ali nije uspio” jer su mještani o napadu prethodno obaviješteni.²²

Novi napad na Zrin uslijedio je dva mjeseca kasnije. U noći s 5. na 6. svibnja 1942. postrojbe NOP odreda Banije izvele su napad sa znatno jačim snagama. U tome napadu, za razliku od prethodnoga, sudjelovala su sva tri bataljuna toga odreda. Međutim, ni ovaj napad nije bio uspješan. Stanovnici Zrina pružili su organiziran otpor iz svih “tvrdo građenih objekata, a pogotovo iz zidina starodrevne tvrđave Šubića - Zrinskih”. Posada Zrina tom je prilikom, prema podacima KPJ, imala oko 10 mrtvih.²³

Oružane snage KPJ napadale su Zrin zbog dva ključna razloga. Prvi je bio političke naravi, jer je Zrin za KPJ predstavljao snažno protivničko uporište.

21 HR-HDA-223, kutija 205, 9309/43.: Molba predstavnika Općine Zrin od 27. ožujka 1943.

22 Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41-45*, 108.

23 Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41-45*, 131.

Naime, Zrin je označen kao mjesto koje je predstavljalo “stalnu opasnost” za okolna mjesta nastanjena Srbima. Međutim, ova oznaka u značajnijoj je mjeri bila politička ocjena a ne vojnička prosudba. Uz to što se Zrin od kraja 1941. nalazio u okruženju, sačuvan je zapis od 25. ožujka 1943. u kojem lokalni dužnosnici KPJ navode da se u Zrinu nalazi samo 160 naoružanih osoba koji su definirani kao “domaće ustaše”. Naoružani su jednom teškom strojnicom i dvjema lakim strojcama, i puškama (karabinima). Iz ovih podataka vidljivo je kako posada Zrina nije imala snage za značajnije pothvate u široj okolini mjesta. Ovaj zaključak potvrđen je u istome zapisu, u kojem se navodi da su “ustaše iz Zrinja” poslale zahtjev o prestanku sukoba s porukom “da treba zaboraviti na ono što je bilo i da trebamo biti mirni, jedni u druge ne dirati da bi mogli obrađivati zemlju”.²⁴ Iz citiranoga teksta, očito je da je Zrin za vodstvo KPJ u dolini Une predstavljao politički a ne vojni problem. U vojnome smislu, posada Zrina bila je dovoljno snažna da obrani mjesto, ali nije imala kapacitete za značajne vojne pothvate. Zato je pogrešno doslovno tumačiti frazu o Zrinu kao “stalnoj opasnosti” za okolna naselja kao razlog napada oružanih snaga KPJ na Zrin.

Drugi razlog zašto je NOP napadao Zrin bilo je pitanje logistike. To je, po svemu sudeći, bio glavni razlog napada. Naime, motiv za napade na Zrin treba staviti u kontekst izazova prehrane i opskrbe s kojim je bio suočen NOP u dolini Une. Važan zapis u tome smjeru je izvješće Velike župe Bribir i Sidraga od 15. srpnja 1942. U izvješću je navedeno kako plodnost doline Une omogućuje postrojbama NOP u Lici i zapadnoj Bosni prehranu i opskrbu.²⁵

Potvrda točnosti navedenoga izvješća vidljiva je iz dostupnih izvora KPJ. Primjerice, jugoslavenski autor Ljuban Đurić u svojoj knjizi *Banijski partizanski odredi* o važnosti žetve u dolini Une napisao je sljedeće:

“Da bi se žetva sproveda i duž linije „fronta“ za noć 23/24. jula organizovana je velika akcija svih raspoloživih snaga. Samo te noći, prema nepotpunim podacima, na liniji „fronta“ selo Matijevići – Dvor – selo Hrtić – selo Draškovac – selo Oraovica – selo Šakanlije i oko Zrinja, našlo se na žetvi preko 1.500 ljudi, žena i omladine kotara Dvor sa svim raspoloživim kolima za odvoz žita do vršalica koje su danonoćno radile u Bešlincu. Te, i drugih julskih noći 1942. godine, duž linije „fronta“ prema Pounju, kao i prema Cazinskoj krajini požnjeveno je sve žito pod neposrednim obez-

24 Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi* 41-45, 235.

25 HR-HDA-491, Fond: Opće upravno povjereništvo kod II. talijanske armije, kutija 23, 7737/42., Izvješće velikog župana Velike župe Bribir i Sidraga od 15. srpnja 1942.

bjeđenjem partizanskih jedinica. Nakon toga, štab NOPO Banije mogao je da planira nove akcije protiv prikupljanja neprijatelja za novu ofanzivu. Žetva se sprovodila i sprovela na čitavom slobodnom području Banije, pod neposrednim osiguranjem i uz učešće boraca u žetvi.”²⁶

Citat iz knjige Ljubana Đurića važan je jer upućuje na stvarni razlog napada na Zrin. U pitanju je bila namjera da se prostorno zaokruži “slobodni teritorij” i da lokalno vodstvo KPJ prisvoji imovinu stanovnika Zrina. Međutim, ovaj razlog kao glavni uzrok napada nije se uklapao u romantiziranu sliku ratne politike KPJ. Zato je jugoslavenska historiografija konstruirala narativ o Zrinu kao “stalnoj opasnosti” za okolna naselja u kojem su živjeli Srbi. Taj je narativ trebao opravdati zauzimanje Zrina, posljedično uništenje mjesta i protjerivanje svih njegovih stanovnika.

Međutim, stvarni razlog napada na Zrin zabilježen je u dokumentu u kojem je opisano zauzimanje Zrina. Radi se o izvješću o zauzimanju Zrina od 12. rujna 1943. koje je napisao Petar Kleut, odnosno jedan od dužnosnika KPJ koji je osobno sudjelovao u uništenju Zrina. Kleut je u dokumentu kojeg je potpisao, naglasio sljedeće:

“Poslije potpunog likvidiranja Zrinja izvršena je evakuacija plijena tj. cjelokupne imovine (pokretne) stanovništva Zrinja. Također sva stoka koja se je nalazila u selu zaplijenjena je i predana Komandi područja radi daljnje nadležnosti.”²⁷

Zauzimanje Zrina

U jugoslavenskoj historiografiji navedeno je kako su na Zrin izvršena dva napada prije nego što je mjesto zauzeto i uništeno. Bili su to napadi od 22. veljače 1942. i 5. svibnja 1942. Suprotno tome, vlasti NDH zabilježile su znatno veći broj napada. U dopisu pod naslovom “Prilike na obćini Zrin” kojega je Glavni ustaški stan uputio Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 7. srpnja 1943. navodi se da je na Zrin izvedeno “preko 30 što jaćih, što slabijih odmetnićkih navala”.²⁸ Iako se pojam “navala” vrlo vjerojatno odnosio na oružane akcije slabijega intenziteta, očito je da je sigurnosni položaj Zrina bio iznimno nepovoljan. Uostalom, činjenica da je Zrin bio u okruženju od kraja 1941. jasan je dokaz za to.

26 Lj. ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41-45*, 166.

27 *Zbornik*, V/19, 161.

28 HR-HDA-223, kutija 2, t. 3019/2: Glavni ustaški stan Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 7. 1943.

Teška sigurnosna situacija za stanovnike Zrina dodatno je pogoršana povlačenjem manje skupine vojnika NDH iz mjesta. Nepoznatoga datuma u proljeće 1943. iz Zrina se povukla “jedna manja domobranska posada” koja se tamo nalazila “u obliku oružničke postaje”, odnosno sa zadaćom osiguranja mjesta.²⁹ Nakon povlačenja vojnika NDH iz Zrina, tamošnja se posada sastojala isključivo od “naoružanih civila”.³⁰ Radilo se o 150 ljudi pod oružjem.³¹

Na znatno oslabljenu zrinsku posadu izvršen je napad dana 9. rujna 1943. Napad koji je izveden toga dana razlikovao se od prethodna dva opisana napada po tome što ga nisu organizirala lokalna politička i vojna tijela KPJ, odnosno NOP odred Banije. Umjesto toga, napad je organiziralo zapovjedništvo 1. korpusa NOVH.

Postrojba pod nazivom “1. korpus NOVH” bila je najbrojnija i najkvalitetnija postrojba Glavnoga štaba NOV i POH. Njezino operativno obuhvaćalo je Banovinu, Kordun i Liku. U sastavu 1. korpusa NOVH nalazile su se tri divizije; 6. lička, 7. banijska i 8. kordunaška divizija NOVJ, te jedna taktička skupina (operativna grupa) koja je po broju vojnika u svome sastavu odgovarala prosječnoj diviziji NOVJ. Ta je taktička skupina formirana odlukom Glavnoga štaba NOV i POH dana 29. travnja 1943. pod nazivom “Unska operativna grupa” (UOG).³²

Napad na Zrin trebale su provesti 7. banijska divizija NOVJ i UOG. Pri tome su postrojbe u sastavu UOG dobile glavnu zadaću, dok su dvije brigade 7. banijske divizije NOVJ; 7. i 8. banijska brigada, trebale osigurati širu okolicu Zrina, odnosno onemogućiti da posadi u Zrinu stigne pomoć iz okolnih mjesta. Plan napada na Zrin detaljno je opisan u zapovijedi od 8. rujna 1943. Ta se zapovijed sastoji od dva odvojena teksta. Prvi tekst je zapovijed za napad na Zrin koju su potpisali zapovjednik (komandant) i politički komesar UOG, Petar Kleut i Ranko Mitić, dok je drugi tekst zapovijed koju je potpisao načelnik stožera (štaba) 7. banijske divizije NOVJ Milan Pavlović.³³

29 U istom dokumentu se navodi da je u posadi Zrina upućena zapovijed o predaji oružja i ostale vojne opreme “najbližoj vojničkoj jedinici”. Iz dostupnih izvora stječe se dojam da ta zapovijed nije provedena. Međutim, sigurno je da je zapovijed dodatno nepovoljno utjecaja na borbeni moral posade u Zrinu. HR-HDA-223, kutija 2, t. 3019/2: Glavni ustaški stan Ministarstvu unutarnjih poslova NDH 7. 7. 1943.

30 *Zbornik*, V/19, 58.: Zapovijed vodstva UOG od 4. 9. 1943.

31 *Zbornik*, V/19, 58.; *Zbornik*, V/19, 160.: Vodstvo UOG 1. korpusu NOVH 12. 9. 1943.

32 U sastavu UOG nalazilo se približno 2546 vojnika. Nikola ANIĆ, *Narodnooslobodilačka voj-ska Hrvatske 1941.-1945.*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2005., 141.

33 *Zbornik*, V/19, 85.-88.

Dokument iz kojega je vidljiv tijek bitke za Zrin, kao i sudbina samog mjesta nakon završetka borbi, je izvješće o izvedenom napadu na Zrin. Radi se o dokumentu od 12. rujna 1943. kojega je Petar Kleut uputio "Štabu I. korpusa NOV Hrvatske".³⁴ Dokument s Kleutovim potpisom vjerojatno je najvažniji sačuvani dokument o ratnim zločinima koje su postrojbe NOVJ izvršile na Zrinu. Iz dokumenta su vidljivi razmjeri razaranja koje je Zrin pretrpio, kao i broj stanovnika Zrina koje su likvidirale postrojbe NOVJ.

Dokument koji je u sadržajnome smislu sličan Kleutovu izvješću jest izvješće koje je zapovjedništvo 1. korpusa NOVH uputilo Glavnome štabu NOV i POH dana 22. rujna 1943. Za razliku od prethodna dva dokumenta, ovo izvješće nije objavljeno u jugoslavenskim zbornicima nego je pohranjeno kao dokument na mikrofilmu u Hrvatskome državnom arhivu (HDA) u Zagrebu. Premda kraće od Kleutova izvješća, ovo izvješće je u sadržajnome smislu gotovo istovjetno tome dokumentu. Na osnovi toga, može se zaključiti kako su autori izvješća, Ivan Rukavina i Većeslav Holjevac, većinu podataka koje im je uputio Kleut prenijeli Glavnome štabu NOV i POH. Samim time, izvjesno je kako je da je 1. korpus NOVH bio neposredno nadređen vodstvu UOG i da su pripadnici vodstva toga korpusa svoju sliku o tijeku bitke za Zrin stvorili na osnovi podataka dobivenih od vodstva UOG, odnosno od Kleuta.³⁵

Uz navedene dokumente, još jedan dokument na temu zločina počinjenoga u Zrinu ima veliku važnost. Radi se o dokumentu jugoslavenske sigurnosne službe objavljenome nakon raspada Jugoslavije. U sadržajnome smislu, dokument je izvješće koje je "Otsjek za zaštitu naroda Banije" uputio "Odjelu za zaštitu naroda Hrvatske II.", odnosno II. Odsjeku OZN-e za Hrvatsku dana 20. prosinca 1944. U izvješću je glede Zrina navedeno kako je "dobro poznato da je GŠH odobrio da se Zrinj spali što je i učinjeno, pošto unatoč svih napora dve i pol god. rata nije se moglo naći ni jednog čovjeka ni žene koji bi držali vezu s partizanima". U potpisu izvješća naveden je dužnosnik OZN-e pod kodnim imenom Putnik.³⁶

Usporedbom sadržaja ovoga dokumenta s prethodno navedenim dokumentima, može se zaključiti kako je odluku o uništenju Zrina donio Glavni štab NOV i POH,

34 Zbornik, V/19, 160.-162.

35 HR-HDA-1450, Fond: Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku, D-1078, Stranica mikrofilma 65.

36 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska* (dalje: *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*), knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 185.

dok je tu odluku operativno proveo 1. korpus NOVH. Pri tome je vodstvo 1. korpusa NOVH bio glavni organizator razaranja Zrina, dok su postrojbe UOG bile neposredni provoditelji toga razaranja. U kontekstu na ovaj način opisane hijerarhije različitih ustanova NOVJ koje su sudjelovale u uništenju Zrina posebnu pozornost treba odrediti na identitet autora citiranoga OZN-ina dokumenta. Radi se o dužnosniku NOVJ čiji je ime bilo Dragutin Stojaković. U vrijeme bitke za Zrin on je bio politički komesar 4. banijske brigade.³⁷ Ta je postrojba bila jedna od dviju brigada u sastavu UOG, a odlukom Glavnoga štaba NOV i POH od 6. srpnja 1943. njezin novi službeni naziv bio je Prva brigada UOG.³⁸ Podatak o novome nazivu brigade značajan je zato što je u Kleutovu izvješću od 12. rujna 1943. navedeno kako je glavni napad na Zrin vodila "I brigada naše Grupe".³⁹ Samim time, izvjesno je da je Dragutin Stojaković bio neposredni sudionik u zločinima počinjenima u Zrinu. Također, iz činjenice da je upravo on bio dužnosnik OZN-e koji je nadzirao područje Banovine krajem 1944. može se zaključiti da je s detaljima koji o razaranju Zrina bio upoznat uzak krug dužnosnika NOVJ. Uglavnom se radilo o osobama koje su odobrile, organizirale i neposredno provele odluku o uništenju Zrina.

Iz navedenih podataka očito je kako je vlast u Jugoslaviji identitet većine tih osoba brižljivo čuvala, odnosno skrivala. Ovaj zaključak jasno je uočljiv iz selektiranih dokumenata objavljenih u jugoslavenskim zbornicima. Kao što je prethodno navedeno, u jugoslavenskim zbornicima nije objavljeno izvješće koje je vodstvo 1. korpusa NOVH uputilo Glavnome štabu NOV i POH 22. rujna 1943. Također, u jugoslavenskim zbornicima nije objavljeno ni izvješće 7. banijske divizije NOVJ o zauzimanju Zrina, iako je i ta postrojba posredno sudjelovala u bitci za Zrin. U jugoslavenskim zbornicima nije objavljena ni zapovijed 1. korpusa NOVH za napad na Zrin, premda je gotovo sigurno odluka te vrste bila definirana u pisanoj formi, odnosno uobličena u dokument.

Sumirajući navedeno, iz analiziranih dokumenata vidljivo je da je uredništvo jugoslavenskih zbornika dokumenata objavilo dokumente samo nižih razina vlasti. Odnosno, objavljeni su samo dokumenti zapovjedništava UOG i jedan dokument 7. banijske divizije NOVJ. S druge strane, dokumenti 1. korpusa NOVH uopće nisu objavljeni. Opisani kriterij objave dokumenata jasan je pokazatelj kako je vlast u Ju-

37 *Zbornik*, V/15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 114., bilj. 4.

38 *Zbornik*, V/17, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 46.

39 *Zbornik*, V/19, 160.

goslaviji pokušala prikriti odgovornost viših razina vlasti za zločin počinjen u Zrinu. U tako selektiranu prikazu za odgovornost počinjenoga na Zrinu, središnju ulogu je dobio Petar Kleut, dok je odgovornost ostalih sudionika toga događaja u značajnoj mjeri umanjena ili posve prešućena. Upravo zbog navedenoga pokušaja jugoslavenskih vlasti, važno je navesti imena ključnih dužnosnika NOVJ koji su taj napad zapovjedili, organizirali i proveli.

Na zapovjednoj razini, najodgovornijim se mogu smatrati zapovjednik (komandant), politički komesar i načelnik Glavnoga štaba NOV i POH Ivan Gošnjak, Vladimir Bakarić i Velimir Terzić.⁴⁰ U organizacijskome smislu, odgovornima za uništenje Zrina može se označiti pripadnike zapovjedništva 1. korpusa NOVH. To su bili Ivan Rukavina na funkciji zapovjednika (komandanta), te Većeslav Holjevac i Jovo Lončar na funkcijama političkoga komesara i načelnika stožera toga korpusa.⁴¹ Neposredni proveditelji toga zločina bili su vodeći dužnosnici UOG i 7. banijske divizije NOVJ. Uz prethodno imenovane dužnosnike u vodstvu UOG i načelnika stožera 7. banijske divizije NOVJ Milana Pavlovića, to su bili zapovjednik i politički komesar te divizije Pavle Jakšić i Đuro Kladarin.⁴²

Tijek bitke za Zrin vidljiv je iz izvješća koje je Petar Kleut uputio “Štabu I. korpusa NOV Hrvatske” 12. rujna 1943. U izvješću je Kleut naveo kako je napad počeo 9. rujna u 17 sati, te da se odvijao “točno po predviđenom planu”. Kao dokaz za svoju tvrdnju Kleut je uz izvješće priložio zapovijed za napad na Zrin od 8. rujna 1943. Radi se o prethodno citiranome dokumentu u kojem je kao jedan od ciljeva napada navedeno kako treba “sve objekte u Zrinu koji bi mogli služiti neprijatelju da se ponovo naseli – uništiti”. Prilaganjem zapovijedi ovoga sadržaja uz izvješće, očito je kako se Kleut htio pohvaliti pred nadređenima i naglasiti da je njihove odluke u potpunosti proveo.

Prema podacima koje je naveo, borbe za Zrin trajale su 6 sati, što bi značilo kako je mjesto prije ponoći 9. rujna 1943. bilo u cijelosti zauzeto. Glavnu ulogu u zauzimanju mjesta imala je postrojba koju Kleut označava pojmom “I brigada naše Grupe”, što se odnosilo na 4. banijsku brigadu. Kako je prethodno navedeno,

40 *Zbornik*, V/19, 154.: Zapovijed Glavnog štaba Hrvatske od 12. 9. 1943.; *Zbornik*, V/19, 451.: Zapovijed Glavnog štaba Hrvatske od 24. 9. 1943.; N. ANIĆ, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske*, 146., 166., 184.

41 *Zbornik*, V/19, 400.: 1. korpus NOVH Glavnom štabu Hrvatske 22. 9. 1943.; *Zbornik*, V/19, 439.: 1. korpus 13. proleterskoj brigadi 23. 9. 1943.; *Zbornik*, V/20, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957., 142.: 1. korpus 6. diviziji 6. 10. 1943.

42 *Zbornik*, V/20, 72.: 7. divizija 1. korpusu NOVH 3. 10. 1943.

politički komesar te brigade bio je Dragutin Stojaković Putnik, dok je zapovjednik (komandant) brigade bio Đuro Bakrač. Ostali članovi stožera (štaba) nisu poznati.⁴³

Napad 4. banijske brigade na Zrin izvršen je na način da su napadnute “Zrinjska kula”, mjesna crkva i škola. U Kleutovu izvješću je “Zrinjska kula” označena glavnim uporištem posade u Zrinu. Iz sadržaja Kleutova izvješća nejasno je zašto su napadnute crkva i škola. Odnosno, ostaje nepoznato jesu li ta dva objekta odabrani kao vojni ciljevi ili kao politički ciljevi. U Kleutovu je izvješću navedeno kako je postrojba koju on naziva “I brigada naše Grupe” djelovala na način da je Zrinsku kulu napadao njezin 3. bataljun, dok je crkvu i školu napadao 2. bataljun te brigade. Uz ta dva bataljuna, u borbama za Zrin sudjelovao je i 1. bataljun te brigade. Zaključak o sudjelovanju 1. bataljuna te brigade u borbama za Zrin proizlazi iz dijela Kleutova izvješća u kojem je zabilježeno kako je manja postrojba u jačini satnije, odnosno “čete”, “upućena u međuprostor bataljona koji su napadali, da počisti selo, da uhvati vezu sa bataljonima koji napadaju i da omogućiti brže čišćenje neprijatelja”. Druga postrojba te veličine, odnosno druga “četa iz brigadne rezerve”, upućena je na područje istočno od Zrina ispod sela Rogulje sa zadaćom da onemogući povlačenje zrinske posade u tome smjeru. Ta postrojba nije izvršila svoju zadaću, što je vidljivo iz dijela izvješća u kojem je Kleut naveo da je uspjelo “neprijatelju između pojedinih boraca da se provuče i pobjegne u tome pravcu”.⁴⁴

Kleut u svome izvješću nije naveo precizan podatak o tome koliko se članova posade iz Zrina uspjelo spasiti. Međutim, ovaj broj moguće je rekonstruirati iz ostalih podataka zabilježenih u Kleutovu izvješću. Kleut je u izvješću naglasio da je protivnička strana imala “83 mrtva bandita”. Među ubijenim osobama označenim pojmom “banditi” bilo je 20 osoba koje su dan nakon završetka borbi, odnosno 10. rujna 1943., smaknute u jutarnjim satima. Njihovu likvidaciju Kleut je opisao na način da je nakon završetka borbi “jedan bataljon ostavljen [u mjestu] da ukoliko bi bilo zaostalih i sakrivenih bandita, da ih pohvata i pobije”. Pripadnici toga bataljuna su prilikom akcije “čišćenja terena oko Zrinja” smaknuli tih 20 osoba. Prilikom opisa njihova smaknuća, Kleut nije naveo jesu li te smaknute osobe bile naoružane. Iako ovo pitanje ostaje otvorenim, iz dijela izvješća u kojem je zabilježeno da su u Zrinu zaplijenili 25 pušaka (“karabina”) očito je da je Kleut među “83 mrtva bandita” uvrstio i civile, odnosno odrasle muškarce koji su živjeli u Zrinu ali nisu bili pripadnici posade.

43 Zbornik, V/15, 90.

44 Zbornik, V/19, 161.

Osnova za zaključak da je jedan od ciljeva napada bila likvidacija cjelokupnoga muškoga stanovništva proizlazi iz dijela izvješća u kojem je Kleut naglasio kako je “sve civilno stanovništvo tj. žene i djeca” nakon zarobljavanja upućeno “u najbliže neprijateljske garnizone Divušu i Dvor”. Iz ovoga dijela izvješća može se zaključiti kako Kleut, a vrlo vjerojatno i ostali organizatori napada na Zrin, niti jednog odrasloga muškarca u mjestu nisu smatrali civilom. Umjesto toga, za odraslo muško stanovništvo Zrina korišten je pojam “banditi”. Međutim, među osobama označenim tim pojmom zasigurno su se nalazili civili. To se jasno može zaključiti po tome što se dio posade iz Zrina uspio spasiti, kao i iz činjenice da je u Zrinu zaplijenjeno samo 25 pušaka.⁴⁵

Daljnji argument za ovaj zaključak jest broj gubitaka na strani napadača, odnosno među postrojbama NOVJ. Iz sadržaja Kleutova izvješća očito je da su postrojbe pod njegovim zapovjedništvom, usprkos tome što su u napadu na Zrin imale glavnu ulogu, imale minimalne gubitke. Kleut navodi kako se radilo 14 osoba stradalih u borbama i 39 ranjenih osoba od kojih su još dvije umrle od posljedica ranjavanja. Iako se zbog manjkavih izvora radi o nepotpunima podacima, jer je nejasno koliko su gubitaka imale postrojbe iz sastava 7. banijske divizije NOVJ, navedeni podatci omogućuju okvirni zaključak.

Uzevši u obzir navedene podatke, može se zaključiti kako postrojbe NOVJ pod Kleutovim zapovjedništvom nisu pokušale zauzeti Zrin u otvorenom napadu, odnosno jurišu. Suprotno tome, njihov je cilj bio okružiti Zrin i nakon toga postupno potiskivati položaje branitelja s ciljem da se što prije zauzme glavno uporište posade, odnosno Zrinska kula. Cilj napada po svemu sudeći nije ostvaren, jer je dio posade Zrina uspio probiti obruč i tako se spasiti. Iz sadržaja Kleutova izvješća nije jasno kada je došlo do povlačenja dijela zrinske posade, kao niti koliki se broj pripadnika posade uspio spasiti. Također, u Kleutovu izvješću nije objašnjeno gdje se prilikom probijanja obračuna druga brigada iz sastava UOG, kao niti postrojbe iz sastava 7. banijske divizije NOVJ.

Usprkos ovim manjkavostima u Kleutovom izvješću, iz njegova sadržaja može se zaključiti da je zrinska posada započela s povlačenjem nakon što su postrojbe NOVJ zauzele Zrinsku kulu, kao i da se prilikom toga povlačenja uspio spasiti najveći dio članova posade.

Ovaj zaključak moguće je donijeti usporedbom broja zaplijenjenih pušaka s ukupnim brojem pripadnika posade u Zrinu. Naime, kao što je prethodno navedeno,

45 Zbornik, V/19, 162.

zrinska se posada sastojala od “150 naoružanih civila”. Podatak zabilježen u Kleutovu izvješću prema kojem je zaplijenjeno samo 25 pušaka može se smatrati glavnim argumentom za zaključak da se najveći dio posade iz Zrina uspio probiti iz obruča i tako spasiti. Ukoliko se prihvati ovaj zaključak kao točan, to bi značilo kako su većina od 83 likvidirana muška stanovnika Zrina bili civili, odnosno osobe koje nisu imale oružje. Iz broja zaplijenjenih pušaka, može se zaključiti da je u Zrinu smaknuto 58 civila. Od toga broja, njih 20 je likvidirano dan nakon završetka borbi, odnosno u oko 9 sati ujutro dana 10. rujna 1943. Preostali broj civila, odnosno njih 38, vrlo vjerojatno je smaknut u svojim domovima tijekom trajanja borbi za Zrin u poslijepodnevnim satima 9. rujna 1943. Dostupni izvori ne omogućuju zaključak glede postrojbe koja ih je likvidirala. Međutim, iz sadržaja Kleutova izvješća izvjesno je kako se radilo o pripadnicima postrojbe koju je Kleut nazvao “I brigada naše Grupe”. Kako je prethodno navedeno, bila je to 4. banijska brigada. Kleut je u svome izvješću naveo da su bataljuni iz sastava te brigade ušli u Zrin tijekom trajanja borbi. Zato se može pretpostaviti kako su upravo pripadnici te brigade bili počinitelji navedenih zločina.

Odluka o konfiskaciji cjelokupne imovine stanovnika Zrina

Razaranje Zrina provedeno tijekom 1943. formalizirano je nakon rata. Dana 7. veljače 1946. Kotarski sud u Dvoru na Uni donio je odluku o konfiskaciji cjelokupne imovine svih stanovnika Zrina. Ta je odluka donesena u vrijeme kada je mjesto Zrin bilo u potpunosti uništeno, a njegovo stanovništvo raseljeno. Samim time, odluka nije imala konkretan učinak. Međutim, odluka je imala svoju simboličnu važnost. Ta je odluka bila načelan izraz nove vlasti u Jugoslaviji prema Zrinu, a njezina važnost manifestira se u činjenici što je odluka, među ostalim, bila objavljena u *Službenom listu F.N.R.J.* u Beogradu i *Narodnim novinama* u Zagrebu.

Za temu ovoga rada, odluka je važna zato što je ona neposredan dokaz da uništenje Zrina nije bila odluka nižih razina vlasti u NOVJ, nego da je donesena od vodećih ličnosti te vojske na razini Hrvatske. Također, objavljivanje ove odluke u *Službenom listu F.N.R.J.* u Beogradu i *Narodnim novinama* u Zagrebu pokazatelj je da je odluka prihvaćena od središnje vlasti u novoj jugoslavenskoj državi. Odnosno, objavljivanje ove odluke značilo je da je nova vlast ne samo na razini federalne Hrvatske, nego i na razini cjelokupne države stajala iza te odluke. Naime, za revolucionarnu vlast u Jugoslaviji u prvim godinama poraća uništenje Zrina nije predstavljao događaj

koji se prikrivao. Umjesto toga, uništenje Zrina predstavljao je izraz revolucionarne pravde temeljene na argumentu da među stanovnicima Zrina nije bilo nikoga tko je podržavao NOP.

Uzevši u obzir važnost navedene odluke, vrijedi navesti njezin cjelokupan sadržaj. Ta je odluka formalizirana sljedećim riječima:

“Kotarski sud u Dvoru na Uni po predsjedniku suda Vujičić Nikoli kao predsjedniku vjeća te Roksandić Janku po predsjedniku suda i Zastavniković Ozrenu sekretaru suda kao članovima vjeća i Pantelić Draganu zapisničaru u predmetu Kotarskog N.O.a. u Dvoru na Uni na danas 7 februara 1946 održanoj nejavnoj raspravi presudio je –

U smislu člana 28 zakona o konfiskaciji a na osnovu podataka iz spisa Kotarskog N.O. u Dvoru na Uni odjel unutrašnjih poslova od 2/II-1946 broj 362/46 prema kojim podacima su svi stanovnici mjesta Zrinj za borbu sposobni vodili borbu protiv N.O. V. a zatim u koliko nisu streljani ubijeni ili poginuli pobjegli su u toku rata:

Konfiskuje se celokupna imovina pokretna i nepokretna svih stanovnika mjesta Zrinj Narodnih neprijatelja i to bez obzira gdje se takova nalazi imovina. U koliko bi se naknadno ustanovilo da se pojedina lica od žitelja mjesta Zrinj nebi imala smatrati Narodnim neprijateljima postupaće se u pogledu i u smislu člana 8 pomenutog zakona t.j. vratiće im se ili naknaditi vrednost oduzete imovine odnosno u smislu člana 6 i 29 zakona o konfiskaciji ostaviće im se u koliko je nužno za uzdržavanje uže obitelji osuđenog narodnog neprijatelja. Ova se presuda u smislu pomenutog zakona ima smatrati izvršnom.

Presuda se dostavlja upravi narodnih dobara kod Okružnog narodnog odbora Banije u Petrinji, Javnom tužiocu Okruga Banije u Petrinji, Službenom listu F.N.R.J. u Beogradu, i Narodnim novinama u Zagrebu, radi obnarodovanja, zatim Kotarskom Narodnom odboru u Dvoru na Uni, Kostajnica, Sunja, Petrinja, i Gradskom odboru u Sisku, radi objavljenja na uobičajeni način putem svih područnih Mjesnih odbora, te ovosudnom gruntovnom uredu.

Obrazloženje - Kotarski Narodni odbor u Dvoru na Uni dostavio je ovom sudu 2/II-1946 pod brojem 362/46 u smislu člana 28 zakona o konfiskaciji, popis nekretnina i imovine svih žitelja mjesta Zrinj, kao ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja koji su u toku rata streljani, ubijeni, poginuli ili pobjegli. U smislu propisa cit. zakona imaju kotarski sudovi izreći presudu o konfiskaciji cijelokupne imovine odnosnih lica kao ratnih zločinaca, bez obzira gdje se njihova imovina nalazi. Iz mjesta Zrinj koje je

prema utvrđenju kotarskog Narodnog odbora u Dvoru na Uni u cijelosti i skupno davalo otpor, te se borilo protiv Narodno oslobodilačke-vojske pobjegla su sva lica t.j. svi stanovnici - u koliko nisu strijeljani, ubijeni ili pobjegli - te je u pogledu svih stanovnika toga mjesta valjalo donijeti presudu o konfiskaciji. Obzirom na okolnost, da je mesto Zrinj porušeno usled borbi, uništena sva arhiva mjesnih ustanova i vlasti, tako da nema mogućnosti, da se utvrdi ni koje su obitelji ni koja lica pojedinačno nalazila u mjestu za vrijeme borbi vođenih protiv N.O.V. niti koja su pobjegla, valjalo je izreći skupnu presudu za sve žitelje odnosnog mjesta, a u koliko bi se naknadno ustanovilo, da pojedina lica od žitelja mjesta Zrinj, nebi imala da se smatraju narodnim neprijateljima, postupaće se u pogledu istih shodno u presudi citiranim zakonskim propisima o konfiskaciji.⁴⁶

Zaključak

Zrin je malo mjesto u hrvatskome Pounju koje su u razdoblju Drugoga svjetskog rata zauzele i spalile postrojbe Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ). Razaranje Zrina nije bila odluka nižih razina vlasti u hijerarhiji NOVJ, nego zapovijed koju su donijela najviša tijela NOVJ na razini Hrvatske.

Dostupna dokumentacija upućuje na zaključak da je uništenje Zrina organiziralo zapovjedništvo 1. korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske (NOVH) uz prethodnu dozvolu Glavnoga štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (NOV i POH). Zapovijed o uništenju Zrina provele su postrojbe koje su se nalazile u sastavu Unske operativne grupe (UOG) i 7. banijske divizije NOVJ. Pri tome je glavnu ulogu u uništenju mjesta imala 4. banijska brigada.

Vlast u Jugoslaviji objavila je samo dio dokumentacije iz koje je vidljivo na koji način je donesena odluka da se mjesto uništi i koje su postrojbe u tome sudjelovale. Takvim, selektivnim načinom objavljivanja dokumenata pokušao se stvoriti dojam da je uništenje mjesta bila posljedica odluke nižih razina vlasti. Na taj način, u prvi plan je stavljena odgovornost Petra Kleuta, dužnosnika NOVJ koji je u vrijeme spaljivanja Zrina bio zapovjednik (komandant) UOG.

Zrin je zauzet dana 9. rujna 1943. u borbi koja je trajala približno 6 sati. Do kraja toga dana postrojbe NOVJ koje su mjesto napadale su nad Zrinom uspostavile potpuni nadzor. Međutim, završetak borbi nije značio i kraj stradanja za stanov-

46 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Zagreb*, 801.-803.

nike Zrina. Naime, prema sadržaju izvješća Petra Kleuta o zauzimanju Zrina, dan nakon što je Zrin zauzet, odnosno 10. rujna 1943., u mjestu je ubijeno 20 njegovih stanovnika. Prilikom opisa njihova smaknuća Kleut nije precizirao jesu li oni bili naoružani ili ne.

S tim u vezi, nužno je istaknuti kako su postrojbe NOVJ svo muško stanovništvo Zrina proglasile vojnicima, odnosno “banditima”. Pojam “civilni” odnosio se samo na žene i djecu. Na ovaj način, postrojbe NOVJ su likvidacije muškoga stanovništva u Zrinu prikazale kao “borbu s banditima”. Broj civila koje su postrojbe NOVJ smaknule moguće je rekonstruirati usporedbom ukupnoga broja posade u Zrinu s brojem zaplijenjenih pušaka nakon bitke. U dokumentima NOVJ navedeno je kako je posada u Zrinu imala 150 naoružanih pripadnika, dok je njihovih pušaka nakon završetka borbi zaplijenjeno samo 25. Slijedom toga, očito je da se većina pripadnika zrinske posade uspjelo spasiti. Ovaj podatak zabilježen je i u Kleutovu izvješću. Uzevši to u obzir, može se zaključiti kako su većina od 83 muške osobe likvidirane u Zrinu bili civilni a ne vojnici, odnosno pripadnici tamošnje posade.

Uz likvidacije muškoga stanovništva, postrojbe NOVJ počinile su težak zločin i prema ženama i djecu u Zrinu. Njih su prisilno iselili iz Zrina u Divušu i Dvor. Njihovo protjerivanje pokazalo je jasnu namjeru da se onemogući svaki oblik života u tome mjestu.

Završni čin takve namjere uslijedio je nakon rata. Dana 7. veljače 1946. Kotarski sud u Dvoru na Uni donio je odluku o konfiskaciji cjelokupne imovine svih stanovnika Zrina. Ta je odluka objavljena u *Službenom listu F.N.R.J.* u Beogradu i *Narodnim novinama* u Zagrebu. Doduše, odluka nije imala svoju praktičnu važnost, jer je ona donesena u uvjetima kada u Zrinu više nije bilo tragova života. Međutim, ta je odluka bila važna jer je njome vlast u Jugoslaviji legitimirala razaranje Zrina od 9. rujna 1943. Drugim riječima, tom odlukom jugoslavenske su vlasti poručile javnosti kako je uništenje Zrina bilo ispravno i kako one taj čin u potpunosti podržavaju.

Vlast u Jugoslaviji konstruirala je tvrdnju prema kojoj je Zrin napadnut i uništen, jer je tamošnja posada ugrožavala okolno područje koje je bilo politički orijentirano prema Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPJ). Iz dostupnih dokumenata vidljivo je kako je ta tvrdnja neodrživa, jer se u Zrinu nalazilo samo 150 mještana naoružanih puškama (karabinima). Također, Zrin se od kraja 1941. nalazio u okruženju postrojbi NOVJ, što znači da je kretanje pripadnika tamošnje posade izvan mjesta bilo ograničeno.

Dostupni dokumenti upućuju na zaključak da je vlast NDH na području Kotara Dvor na Uni, u čijem sastavu se nalazio Zrin, bila iznimno slaba. Karakteristike vlasti NDH u Dvoru na Uni bili su nedostatak činovnika i visok postotak činovnika srpske nacionalnosti. Vlast u Jugoslaviji prešućivala je ove podatke kako bi stvorila sliku o Zrinu, a posredno i o Dvoru na Uni, kao snažnim vojnim uporištima NDH iz koje je vršena represija prema okolnome području. Takva interpretacija ratne prošlosti u konkretnome slučaju uništenja Zrina trebala je biti izgovor za školski primjer ratnoga zločina.

Za očekivati je da će nova i sustavnija istraživanja o Zrinu, kao i općenito području hrvatskoga Pounja, ponuditi nove zaključke o tome području u razdoblju Drugoga svjetskoga rata. Za sada je, na osnovi dokumenata uglavnom objavljenih od strane jugoslavenskih vlasti, uočljivo kako je rast utjecaja KPJ na tome području bio kontinuiran i da mu se vlast NDH nije uspjela oduprijeti. Sastavni dio procesa rasta utjecaja KPJ bio je napad na Zrin, jer je to mjesto, zbog političke orijentacije njegovih stanovnika, označeno neprijateljskim. Međutim, politička orijentacija stanovnika Zrina nije nužno značila da je Zrin za lokalne dužnosnike KPJ predstavljao i konkretnu vojnu prijetnju. Vlast u Jugoslaviji je te dvije teme svjesno poistovjetila, kako bi se opravdao zločin počinjen nad Zrinom i njegovim stanovnicima.

Bibliografija

Arhivski izvori

- Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske.
- Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 491, Opće upravno povjereništvo kod II. talijanske armije.
- Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku.

Objavljeni izvori i literatura

- Nikola ANIĆ, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske 1941.-1945.*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2005.
- Rajka BUĆIN, "Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada velikih župa NDH", *Arhivski vjesnik*, br. 44. / 2001.
- Zdravko DIZDAR, Mihael SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i svijet, Zagreb, 1999.
- Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2014.
- Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988.
- Josip FLORSCHÜTZ, "Stridon i Zrin", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Br. 1. / 1902.
- Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
- Hrvatska Kostajnica 1240.-2000.*, Grad Hrvatska Kostajnica / Hrvatski institut za povijest, Hrvatska Kostajnica, 2002.

Hrvoje KEKEZ, Krešimir REGAN, *Zrin - Srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih*, Srednja Europa, Zagreb, 2020.

Petar ŠIMUNOVIĆ, “Ojkonimija općine Dvora na Uni”, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, sv. 17. / 1991.

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V / knjiga 17, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V / knjiga 19, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V / knjiga 20, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.

Communist Crime in Zrin

Zrin is a small village in the Croatian region of Pounje that was destroyed during World War II. The village was razed by the units of the Yugoslav Partisan Army (NOVJ) on September 9, 1943. The attack on Zrin was organized by the “1st Corps of the National Liberation Army of Croatia” and was carried out by brigades from the Una Operational Group and the 7th Banija Division of the NOVJ. The order for the attack on Zrin was granted by the General Staff of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Croatia. During the attack on Zrin, the NOVJ units considered only women and children as civilians, while all men were treated as enemy military personnel and labeled as “bandits”. Documents published by the Yugoslav authorities show that the destruction of the village was one of the main objectives of the attack, and that the NOVJ units carried out the execution of a larger group of male inhabitants of Zrin the day after the battle, on September 10, 1943. After the war, the Yugoslav authorities legitimized the destruction of Zrin by confiscating the property of the entire population of Zrin. This decision was published in official state gazettes, such as the Official Journal of the FPRY in Belgrade and the Official Gazette in Zagreb.

Keywords: Zrin, war crime, Yugoslav Partisan Army, 1st Corps of the National Liberation Army of Croatia, Una Operational Group.

Vojna i politička biografija Petra Kleuta od 1941. do 1945.

Ovaj članak opisuje ratni put Petra Kleuta, istaknutoga dužnosnika Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i organizatora dva poznata ratna zločina. Riječ je o zločinu u Krašiću počinjenom u siječnju 1943. i zločinu na Zrinu počinjenom u rujnu 1943. U oba ta zločina Kleut je sudjelovao kao zapovjednik postrojbe koja je počinila te zločine. Pojednostosti o tim zločinima vidljivi su iz dokumenata NOVJ objavljenih u razdoblju Jugoslavije. Krajem rata Kleut je odlukom Generalštaba Jugoslavenske armije imenovan zapovjednikom “Štaba za repatriaciju”, ustanove koja je nadzirala rad svih zarobljeničkih logora u Jugoslaviji. Ta funkcija čini Kleuta neposredno odgovornim za sve zločine koji su se dogodili u tim logorima. Kleut je jedan od dužnosnika NOVJ kroz čiju je političku i vojnu biografiju moguće pratiti zločine koje su postrojbe NOVJ tijekom rata i jugoslavenske vlasti nakon rata počinile na području Hrvatske. Rad je napisan na temelju arhivskih dokumenata iz Hrvatskoga državnoga arhiva u Zagrebu i dokumenata objavljenih u jugoslavenskim zbornicima na temu Drugoga svjetskoga rata.

Ključne riječi: Petar Kleut, Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije, ratni zločini, Krašić, Zrin, jugoslavenski zarobljenički logori.

Uvod

U razdoblju od 1941. do 1945. na području Hrvatske postrojbe Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) izvršile su veliki broj različitih vrsta ratnih zločina. Ti su ratni zločini uključivali ubijanje ratnih zarobljenika bez suđenja, spaljivanje naselja koja su označena kao neprijateljska (“ustaška”), ubijanje civila i konfiskaciju njihove imovine. Navedeni postupci bili su sastavni dio revolucionarnoga procesa kojim je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), te Komunistička partija Hrvatske (KPH) kao njezin sastavni dio, pokušala uspostaviti svoju vlast. Pri tom revolucionarnome procesu, postrojbe NOVJ imale su ulogu oružane sile KPJ te su u simboličkome smislu predstavljale “vojsku revolucije”.

Odgovornost za ratne zločine koje su postrojbe NOVJ počinile na području Hrvatske moguće je podijeliti na tri razine. Prva razina jest zapovjedna razina, odnosno najviša razina NOVJ koja je kreirala politiku. U konkretnome smislu radilo

se o Glavnome štabu Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (NOV i POH) kao glavnoj ustanovi NOVJ na razini Hrvatske, te o Vrhovnome štabu NOVJ kao središnjoj ustanovi na području bivše Jugoslavije. Druga razina bila je organizacijska razina. U ovome slučaju radilo se o časnicima (oficirima) NOVJ koji su bili poveznica između zapovjedne razine NOVJ i pripadnika NOVJ na terenu. Bili su to dužnosnici NOVJ koji su se nalazili u stožerima (štabovima) različitih postrojbi NOVJ koje su prema kriterijima NOVJ imale formacijski ustroj brigada, divizija i korpusa. Za temu ratnih zločina dužnosnici NOVJ koji ulaze u ovu kategoriju mogu se smatrati vjerojatno najvažnijim dijelom NOVJ. Razlog za to je činjenica da su upravo oni provodili odluke o različitim vrstama ratnih zločina. Naime, njihovi se potpisi nalaze na različitim izvješćima iz kojih je vidljivo da su postrojbe NOVJ pod njihovim zapovjedništvom provodile likvidacije ratnih zarobljenika i civila, spaljivale pojedina naselja i nasilno konfiscirale imovinu određenih dijelova stanovništva. Treća razina jest provedbena razina, odnosno razina običnih pripadnika NOVJ koji su te zločine provodili. Radilo se uglavnom o običnim vojnicima NOVJ koji su ostali anonimni i čiji je identitet uglavnom danas gotovo nemoguće utvrditi.

Uzimajući u obzir navedeno, tema ratnih zločina koje su postrojbe NOVJ počinile na području Hrvatske biti će prikazana kroz ratnu biografiju jednog od protagonista tih zločina. Riječ je o Petru Kleutu. Jugoslavenska, kao ni današnja, hrvatska historiografija Kleutu nisu poklonile gotovo nikakvu pažnju uz iznimku nekoliko kratkih enciklopedijskih natuknica. Naime, nije napisana politička biografija Petra Kleuta u kojoj bi bile navedene sve funkcije koje je on imao u razdoblju Drugoga svjetskoga rata, kao ni kasnije, tijekom postojanja socijalističke Jugoslavije i prilikom procesa njezina raspada. Analizirajući funkcije koje je Kleut obnašao tijekom svoje karijere i uspoređujući te funkcije s dostupnim dokumentima NOVJ, može se zaključiti da je riječ o ozbiljnome propustu.

Razlog za ovaj zaključak jest činjenica da je Kleut bio protagonist vjerojatno najpoznatijih ratnih zločina koje su postrojbe NOVJ počinile na području Hrvatske. Riječ je o likvidaciji ratnih zarobljenika u Krašiću u siječnju 1943. i spaljivanju Zrina u rujnu 1943. Za temu ratnih zločina važno je naglasiti kako je spaljivanje Zrina bilo praćeno smaknućima muškoga stanovništva, kao i protjerivanju žena i djece iz toga mjesta.

U oba slučaju dostupni dokumenti jasno pokazuju da je Kleut bio jedan od protagonista tih zločina. Riječ je o dokumentima NOVJ koje su potpisali ili Kleut osobno

ili netko od njegovih tadašnjih bliskih suradnika. S tim zločinima najviša, odnosno zapovjedna razina NOVJ bila je detaljno upoznata, što je također vidljivo iz dostupne dokumentacije. Zbog zločina koje je počinio Kleut ne samo da nije sankcioniran, nego je bio pohvaljen i promaknut. Napredovanje Kleuta u hijerarhiji NOVJ jasan je pokazatelj da su ratni zločini u kojima je on sudjelovao bili naređeni od ključnih ličnosti te vojske, odnosno od zapovjedne razine NOVJ. Zato se, u simboličkome smislu, može zaključiti kako je napredovanje Kleuta u hijerarhiji NOVJ bilo usko povezano s ratnim zločinima u kojima je on bio središnja ličnost.

Osnovni podatci ratne biografije Petra Kleuta

Kako je vidljivo iz uvodnoga dijela ovoga rada, Petar Kleut nije pripadao najužem vrhu NOVJ na području Hrvatske, odnosno “eliti partizanske Hrvatske”. Također, nije dobio orden “Narodnoga heroja” poput drugih istaknutih dužnosnika NOVJ.¹ Vjerojatno zbog ova dva razloga, on nije bio predmet posebnoga interesa jugoslavenske historiografije. O njemu i njegovom ratnom putu nisu pisane knjige, kao ni zasebni znanstveni članci. Sličnoga znanstvenoga interesa za Petra Kleuta nije bilo ni od strane dosadašnje hrvatske historiografije nakon osamostaljenja Republike Hrvatske. Osnovni podaci o njegovome životu i ratnome putu mogu se naći samo u kratkim biografskim natuknicama objavljenim u *Vojnoj enciklopediji* i *Hrvatskom biografskom leksikonu*.²

Iz navedenih izvora vidljivo je da se Kleut rodio u Lici 1913., u mjestu Medak kod Gospića.³ Po nacionalnosti je bio Srbin,⁴ a po struci pravnik budući da je 1940. diplomirao pravo na Pravnome fakultetu u Beogradu.⁵ Za razliku od mnogih drugih istaknutih dužnosnika NOVJ u Hrvatskoj, nije bio predratni član KPJ. U članstvo KPJ ušao je tek 1941., odnosno tijekom rata. Do 1941. bio je dočasnik (podoficir) u vojsci Kraljevine Jugoslavije.⁶ Iz rata je izašao kao nositelj “Partizanske spomenice 1941.”,⁷

1 Marija Vica Balen to navodi kao propust, odnosno nepravdu nanesenu Kleutu. Marija Vica BALEN, *Bili smo idealisti: Uspomene jedne revolucionarke*, Disput, Zagreb, 2009., 235.

2 Mesud HOTIĆ, “Petar Kleut”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972., 365.; Dino MUJADŽEVIĆ; Filip HAMERŠAK, “Petar Kleut”, *Hrvatski biografski leksikon*, knjiga 7, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009., 379.

3 M. HOTIĆ, “Petar Kleut”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, 365.

4 “Nosioci partizanske spomenice 1941. godine”, *Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941 – 1945*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1989., 1202.

5 D. MUJADŽEVIĆ, F. HAMERŠAK, “Petar Kleut”, *Hrvatski biografski leksikon*, knjiga 7, 379.

6 M. HOTIĆ, “Petar Kleut”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, 365.

7 “Nosioci partizanske spomenice 1941. godine”, *Kotar Gospić i kotar Perušić*, 1202.

a u socijalističkoj Jugoslaviji radio je u diplomaciji. U njegovoj biografiji napisano je da je bio “vojni izaslanik u više zemalja”.⁸ Dostupni izvori pokazuju kako se radilo o dvije države; Norveškoj i Poljskoj.⁹ Podatak da je bio vojni izaslanik u Poljskoj značajan je zato što je Kleut bio nositelj Poljskoga državnoga odlikovanja kojeg je primio neposredno iza rata, odnosno u siječnju 1946. Nisu poznate pojedinosti toga odlikovanja, odnosno razlozi zašto je Kleut odlikovan od strane poljskih vlasti.¹⁰

Od važnijih podataka vezanih uz Kleutovu biografiju iz razdoblja socijalističke Jugoslavije, vrijedi istaknuti da je doktorirao na Pravnome fakultetu 1956. “iz oblasti međunarodnog ratnog prava”.¹¹ Ovaj podatak je posebno indikativan ako se u obzir uzmu ratni zločini u kojima je Kleut aktivno sudjelovao.

Kleut je doktorat pravnih znanosti stekao dok je bio djelatna vojna osoba, što je vidljivo iz činjenice da je umirovljen 1963. u činu generala-bojnika (majora). Petar Kleut umro je u Beogradu 1995.¹² U razdoblju od umirovljenja do raspada Jugoslavije, Kleut se pokazao kao plodan autor. Napisao je nekoliko knjiga na temu razvoja NOVJ, kao što su *35. lička divizija* iz 1970., *Partizanska taktika* iz 1983. i *Jedanaesti korpus NOVJ* iz 1987., kao i veći broj članaka na tu temu.

Petar Kleut i ratni zločin u Krašiću

Prvi ratni zločin za kojega je neposredno odgovoran Petar Kleut jest zločin kojega su postrojbe NOVJ počinile u Krašiću u siječnju 1943. Žrtve toga zločina bili su zarobljeni vojnici Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Zločin kojega su postrojbe NOVJ pod Kleutovim zapovjedništvom izvršile u Krašiću vidljiv je iz dokumenata objavljenih u razdoblju Jugoslavije. Samim time, osnovni podatci o tome zločinu bili su poznati jugoslavenskoj javnosti. Na osnovi tih dokumenata vidljivo je koliko je ljudi likvidirano i koje su postrojbe NOVJ u tome sudjelovale.

U vrijeme kada se dogodio zločin u Krašiću, Kleut je bio zapovjednik (komandant) 4. kordunaške brigade. Na čelu te postrojbe Kleut se nalazio od 11. prosinca 1942. do travnja 1943.¹³ Uz navedenu funkciju u vodstvu 4. kordunaške brigade,

8 M. HOTIĆ, “Petar Kleut”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, 365.

9 D. MUJADŽEVIĆ, F. HAMERŠAK, “Petar Kleut”, *Hrvatski biografski leksikon*, knjiga 7, 379.

10 “Odlikovan je veći broj generala, oficira i podoficira Jugoslavenske armije”, *Vjesnik*, Zagreb, 29. studenoga 1946., br. 492., 9.

11 M. HOTIĆ, “Petar Kleut”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 4, 365.

12 D. MUJADŽEVIĆ, F. HAMERŠAK, “Petar Kleut”, *Hrvatski biografski leksikon*, knjiga 7, 379.

13 Joco TARABIĆ; Ignjatije PERIĆ, *Četvrta kordunaška NOU brigada*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1977., 298.

Kleut je tada obnašao još jednu važnu zapovjednu dužnost. Bio je zapovjednik (komandant) taktičke skupine u čijem sastavu su se nalazile 4. kordunaška brigada i 13. proleterska brigada “Rade Končar”. Ta je taktička skupina formirana po dolasku 4. kordunaške brigade na Žumberak 30. prosinca 1942.¹⁴

Uz Kleuta, u stožeru (štabu) te taktičke skupine nalazili su se Joco Tarabić na funkciji Kleutova zamjenika, odnosno zamjenika zapovjednika te skupine, Marko Belinić na funkciji političkoga komesara te skupine, te politički komesar 13. proleterske brigade Božo Spaček na funkciji Belinićeva zamjenika.¹⁵ U jugoslaven-skoj historiografiji su taktičke skupine nazivane “operativnim štabovima”. Prema definiciji *Vojne enciklopedije*, “operativni štabovi” bili su privremena vojna tijela ustrojena od nekoliko samostalnih postrojbi radi provođenja konkretnih zadataka na dodijeljenom im području.¹⁶

U hijerarhiji NOVJ, prostor Žumberka bio je sastavni dio “Druge operativne zone Hrvatske”, tijela Glavnoga štaba NOV i POH čije je operativno područje bila sjeverozapadna Hrvatska. U sastavu Druge operativne zone Hrvatske djelovale su 13. proleterska brigada “Rade Končar”, Kalnički i Moslovački NOP odred, kao i tijelo pod nazivom “Komanda Žumberačkoga područja”. Iz dostupnih dokumenata vidljivo je da je 13. proleterska brigada bila vojno najkvalitetnija postrojba Druge operativne zone Hrvatske, dok su ostale tri postrojbe bile brojčano slabije postrojbe sa slabijom vojnom opremom. Samim time, one nisu bile osposobljene za složeni-je vojne akcije.¹⁷ Dolaskom 4. kordunaške brigade na područje Žumberka i stvaranjem taktičke skupine u čijem sastavu su bile ta postrojba i 13. proleterska brigada, vodstvo Druge operativne zone Hrvatske znatno je pojačalo svoje vojne kapacitete. Naime, taktička skupina sastavljena od 4. kordunaške brigade i 13. proleterske brigade imala je karakter interventne postrojbe Druge operativne zone za Hrvatsku. Uz

14 *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.-1945.*, knjiga 3, (dalje: *Građa*, knjiga 3), Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1984., 823.; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 10, (dalje: *Zbornik*, V/10), Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., 355.; Marko Belinić Glavnome štabu NOV i POH 31. 12. 1942.

15 Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Fond: Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku (dalje: 1450), D-1117, Stranica mikrofilma 199.

16 Miroslav STEPANČIĆ; Dragoljub JOKSIMOVIĆ, “Operativni štabovi u NOR”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 6, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973., 415.

17 *Građa*, knjiga 4, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1985., 10.; *Zbornik*, V/30, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963., 576.-577.: Pregled brojnost stanja postrojbi Druge operativne zone Hrvatske od 29. 12. 1942.

karakter brigada koje su ušle u sastav te taktičke skupine, ovaj zaključak vidljiv je i iz činjenice da je politički komesar te taktičke skupine, Marko Belinić, ujedno bio i politički komesar Druge operativne zone Hrvatske.

Nakon dolaska 4. kordunaške brigade na Žumberak, vodstvo Druge operativne zone Hrvatske odlučilo je zauzeti Krašić. O toj namjeri je Belinić obavijestio Glavni štab NOV i POH dana 31. prosinca 1942.¹⁸ U dostupnoj literaturi kao razloge napada postrojbi NOVJ na Krašić navodi se namjera za povezivanjem područja Žumberka s prostorom Korduna.¹⁹ Međutim, dostupni dokumenti upućuju na još jedan važan razlog. U izvješću kojeg je Belinić uputio Glavnome štabu NOV i POH 31. prosinca 1942. navodi se kako je posada u Krašiću nepripremljena za obranu, te je donesena procjena da bi zauzimanje toga mjesta bilo relativno lako izvedivo.²⁰ Poput Belinića, vrlo slična ocjena posade u Krašiću zabilježena je i u zapovijedi 13. proleTERSKE brigade za napad na Krašić od 1. siječnja 1943.²¹

Na osnovi sadržaja ova dva dokumenta, vrlo vjerojatno je cilj napada na Krašić, uz povezivanje Žumberka s područjem Korduna, bio pokušaj da se lokalnim postrojbama NOVJ podigne borbeni moral. Navedeni cilj vidljiv je iz jednog od dokumenata kojega je Belinić napisao nakon zauzimanja Krašića. U tom dokumentu, napisanome 5. siječnja 1943., Belinić je iznio tvrdnju kako je zauzimanje Krašića jedna “od najuspjelijih borbi naše vojske”. Kao razlog za ovu tvrdnju Belinić je naveo da “do sada nije nam uspjelo ovako veliki broj ustaša zarobiti”. Kao posljedica toga, zaključio je Belinić, “mi smo dobili mnogo u vojničkom i političkom pogledu u redovima Hrvatskog naroda”.²²

Iz sadržaja ova dva dokumenta očito je kako je vodstvo Druge operativne zone Hrvatske dugo planiralo zauzeti Krašić. Međutim, zbog odnosa snaga to nije bilo moguće. Tek dolaskom 4. kordunaške brigade taj plan je postao ostvariv. Razlog zašto postrojbe Druge operativne zone Hrvatske nisu bile sposobne vlastitim snagama zauzeti Krašić uočljiv je iz brojčanoga omjera postrojbi koje su sudjelovale u bitci za Krašić. Prema Belinićevoj procjeni navedenoj prije napada na Krašić, u Krašiću se

18 *Građa*, knjiga 3, 823.-824.; *Zbornik*, V/10, 355.

19 Joco TARABIĆ, *Kordunaši na položaju. Četvrta kordunaška oslobodilačka udarna brigada*, Narodna armija, Beograd, 1970., 61; *Zatajena grobišta i prešućene žrtve Drugoga svjetskog rata i porača u Karlovačkoj županiji*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Karlovac, 2007., 137.

20 *Građa*, knjiga 3, 823.-824.; *Zbornik*, V/10, 355.-356.

21 *Zbornik*, V/11, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., 8.

22 *Zbornik*, V/11, 58.-59.

nalazilo približno 300 vojnika NDH,²³ dok je iz broja zaplijenjenih pušaka u Krašiću vidljivo da je tamošnja posada imala nešto više od 400 pripadnika.²⁴ Nasuprot tome, 13. proleterska brigada tada je imala 500 boraca,²⁵ dok je 4. kordunaška brigada imala 1300 boraca.²⁶ Uzevši u obzir navedene podatke, očito je da je 4. kordunaška brigada bila brojčano snažnija od ukupnoga zbroja pripadnika 13. proleterske brigade i pripadnika posade u Krašiću. Samim time, izvjesno je kako je upravo ta postrojba imala glavnu zadaću prilikom napada na Krašić.

Za temu ratne biografije Petra Kleuta, navedene brojke, uz Kleutov položaj u vodstvu taktičke skupine formirane nakon dolaska 4. kordunaške brigade na Žumberak, predstavljaju glavni argument za zaključak kako je upravo on bio ključni protagonist zločina počinjenoga nad ratnim zarobljenicima u Krašiću.

Ova dva argumenta nužno je istaknuti jer se u dostupnim dokumentima NOVJ u kojima je opisan ratni zločin u Krašiću Kleutovo ime ne spominje. Naime, u jugoslavenskim zbornicima objavljen je samo jedan dokument taktičke skupine čiji je zapovjednik bio Kleut. Riječ je o zapovijedi za razmještaj snaga te taktičke skupine nakon zauzimanja Krašića. Zapovijed je datirana na 2. siječnja 1943. a potpisali su je Kleut i Belinić.²⁷ Za razliku od ovoga dokumenta, u onim dokumentima u kojima se vrlo detaljno opisuju zločini počinjeni u Krašiću Kleutovo ime se ne spominje. Unatoč tome, izvjesno je kako je upravo Kleut bio najodgovorniji za taj zločin, te je po svome položaju bio značajniji od bilo kojeg drugoga dužnosnika NOVJ neposredno povezanoga s tim zločinom. Ovaj zaključak proizlazi iz funkcije koju je Kleut imao u hijerarhiji NOVJ u vrijeme kada je počinjen zločin u Krašiću.

Iz dostupnih dokumenata vidljivo je da je Kleut stigao na Žumberak odlukom Glavnoga štaba NOV i POH. O Kleutovu dolasku na Žumberak, Glavni štab NOV i POH obavijestio je vodstvo Druge operativne zone Hrvatske dana 19. prosinca 1942.

Sadržaj dopisa kojega je Glavni štab NOV i POH uputio vodstvu Druge operativne zone Hrvatske toga dana vidljiv je iz izvješća Marka Belinića upućenoga Glavnome štabu NOV i POH 31. prosinca 1942. Iz toga izvješća vidljivo je da je Glavni štab NOV i POH poslao 4. kordunašku brigadu na Žumberak u cilju “da pojača operacije

23 *Građa*, knjiga 3, 823.-824.; *Zbornik*, V/10, 355.-356.

24 *Zbornik*, V/11, 58.: Izvješće Marka Belinića od 5. 1. 1943.

25 *Građa*, knjiga 4, 10.; *Zbornik*, V/30, 576.-577.: Pregled brojnost stanja postrojbi Druge operativne zone Hrvatske od 29. 12. 1942.

26 *Zbornik*, IX/3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1967., 56.: 4. kordunaška brigada Okružnom komitetu KPH za Karlovac 7. 1. 1943.

27 *Zbornik*, V/11, 15.-16.

na sektoru XIII U. pr. brigade “Rade Končar””.²⁸ Odmah po dolasku na Žumberak, formirana je taktička skupina u kojoj je Kleut preuzeo funkciju zapovjednika. Na toj funkciji Kleut je ostao sve dok odlukom Glavnoga štaba NOV i POH nije napustio Žumberak i vratio se na Kordun. Odluka Glavnoga štaba NOV i POH o Kleutovu napuštanju Žumberka vidljiva je iz izvješća koje je vodstvo 4. kordunaške brigade uputilo Glavnome štabu NOV i POH 23. veljače 1943. U prvoj rečenici toga izvješća navedeno je da se brigada vratila sa Žumberka “prema vašem naređenju”. Uz ovaj podatak, izvješće je važno jer je u njemu navedeno kako 4. kordunaška brigada nije bila u kontaktu sa svojom matičnom postrojbom, odnosno 8. kordunaškom divizijom NOVJ. Uzimajući to u obzir, vodstvo brigade tražilo je od Glavnoga štaba NOV i POH podatke o tome gdje se nalazi stožer (štab) te divizije.²⁹

Na osnovi navedenih podataka, može se zaključiti kako je Kleut u razdoblju kada se dogodio zločin u Krašiću bio dužnosnik NOVJ s posebnim ovlastima. Po svemu sudeći, on je tada bio neposredno podređen Glavnome štabu NOV i POH, te je isključivo od pripadnika toga tijela primao zapovijedi na osnovi kojih je djelovao. Vrlo vjerojatno iz toga razloga, postrojba kojom je tada zapovijedao; 4. kordunaška brigada, nije imala kontakt sa svojom matičnom postrojbom; 8. kordunaškom divizijom NOVJ.

Dostupni dokumenti NOVJ upućuju na zaključak kako je Kleut i prije odlaska na Žumberak krajem prosinca 1942. bio dužnosnik NOVJ koji je u Glavnome štabu NOV i POH imao poseban položaj. Ovaj zaključak proizlazi iz činjenice da je Kleut obnašao dužnost zapovjednika različitih taktičkih skupina koje su bile neposredno odgovorne isključivo Glavnome štabu NOV i POH. U svibnju 1942. Kleut je odlukom Glavnoga štaba NOV i POH postavljen za zapovjednika taktičke skupine čija je zadaća bila djelovati na području južne Like i sjeverne Dalmacije sa ciljem suzbijanja utjecaja lokalnih četnika i rušenja željezničkoga vijadukta Bender kod mjesta Plavno, udaljenoga 12 km sjeverno od Knina.³⁰ Ubrzo zatim, u lipnju 1942., Glavni štab NOV i POH je Kleuta imenovao zapovjednikom taktičke skupine pod nazivom “Plitvički odred”. Zadaća te taktičke skupine bilo je zauzeti prostor Plitvičkih jezera

28 *Građa*, knjiga 3, 823.-824.; *Zbornik*, V/10, 355.

29 *Zbornik*, V/12, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., 251.-252.

30 Ta je taktička skupina djelovala pod nazivom “Kombinovani odred”. *Zbornik*, V/4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954., 254.-255.: Kombinovani odred Glavnom štabu NOV i POH 18. 5. 1942.; *Zbornik*, V/5, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954., 11.-13.: Kombinovani odred Glavnom štabu NOV i POH 1. 6. 1942.

i uspostaviti vezu sa snagama NOVJ na Kordunu.³¹ Uz dužnost zapovjednika snaga NOVJ na području Plitvičkih jezera, Kleut je tada imao još jednu važnu funkciju. Naime, od 1. lipnja 1942. bio je zamjenik zapovjednika i operativni časnik (oficir) “Prve operativne zone Hrvatske”.³² Tijelo pod tim nazivom bilo je područno tijelo Glavnoga štaba NOV i POH za područje Like, Korduna i Banovine.³³ Nakon što se vratio s područja Plitvičkih jezera, Kleut je imenovan zamjenikom zapovjednikom taktičke skupine koja je trebala djelovati na području Banovine. U sastavu te taktičke skupine nalazile su se tri brigade Prve operativne zone Hrvatske.³⁴ Na tome položaju, Kleut se nalazio do preuzimanja zapovjedništva nad 4. kordunaškom brigadom.

Uzevši u obzir navedene podatke, može se zaključiti da je Glavni štab NOV i POH preko Kleuta na određenim područjima preuzimao neposredno zapovijedanje lokalnim postrojbama NOVJ. Prvi takav slučaj zabilježen je u Plavnome u svibnju 1942. a vrlo vjerojatno se u navedenu kategoriju može uvrstiti i zločin počinjen u Krašiću u siječnju 1943.

Za razumijevanje položaja kojega je Kleut imao u hijerarhiji NOVJ, potrebno je navesti razloge zašto je Kleut od strane Glavnoga štaba NOV i POH dobio posebne ovlasti. Iako iz raspoloživih dokumenata konkretan odgovor na ovo pitanje nije moguće dati, vrlo vjerojatno je razlog za to bio nedostatak sposobnih časnika (oficira) u Glavnome štabu NOV i POH. Argument za ovaj zaključak je dokument Okružnoga komiteta KPH za Liku od 9. siječnja 1942. U tom dokumentu Kleut je opisan kao “član Partije, bivši podoficir, inače diplomirani pravnik, vrlo hrabar čovjek, a i vojnički dosta dobro stoji”.³⁵ Uzevši u obzir navedene podatke, očito je kako su vodeći dužnosnici Glavnoga štaba NOV i POH smatrali Kleuta ne samo osobom od posebnoga povjerenja, nego i vrlo vjerojatno svojim najspособnijim časnikom. Vjerojatno zato, Kleut je imao posebne ovlasti s vrlo širokim područjem djelovanja koje je obuhvaćalo prostor od sjeverne Dalmacije na jugu do Žumberka na sjeveru.

31 *Zbornik*, V/5, 87.-88.: Plitvički odred Prvoj operativnoj zoni Hrvatske 14. 6. 1942.; Todor RADOŠEVIĆ, “Stvaranje i organizacijski razvoj partizanskih odreda u Lici do jula godine 1942”, *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara i Žumberka*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1971., 697.

32 HR-HDA-1002, Fond: Vladimir Bakarić, kutija 133, Broj dokumenta 143.

33 Dušan BAIĆ, *Četvrti korpus NOV Jugoslavije odnosno prvi korpus NOV Hrvatske*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1990., 21.

34 *Zbornik*, V/8, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., 225.: Zapovijed Operativnoga štaba grupe brigada od 19. 10. 1942.

35 *Zbornik*, V/3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952., 50.: Okružni komitet KPH za Liku Centralnom komitetu KPH 9. 1. 1942.

Zločin nad ratnim zarobljenicima koje su postrojbe NOVJ pod Kleutovim zapovjedništvom izvršile u Krašiću detaljno je opisan u izvješću koje je Marko Belinić uputio Glavnome štabu NOV i POH 8. siječnja 1943. U tome izvješću zabilježeno je kako je nakon zauzimanja Krašića ubijeno 218 ratnih zarobljenika. Iz vrlo detaljno napisanoga Belinićeva izvješća vidljivo je kojega se datuma zločin dogodio, mjesto na kojem je zločin počinjen, kao i događaji koji su tome zločinu prethodili. Dan nakon što su postrojbe NOVJ zauzele Krašić, 3. siječnja 1943., u središtu Krašića je održan veliki skup. Prema Belinićevu izvješću, taj je skup, odnosno “skupština”, održan “pred crkvom”, odnosno u središtu mjesta. O sadržaju toga skupa Belinić je napisao sljedeće:

“Na skupštini sakupilo se oko 300 seljaka, koji su pažljivo saslušali naša izlaganja i odobrali našu političku liniju. Mi smo im govorili o političkim prilikama i doživljaju našeg naroda, kao i o vojničkim i političkim prilikama u svijetu. Ujedno smo im objasnili izdajničko držanje londonske vlade, Mačeka i drugih neprijateljskih elemenata našeg naroda. Za vrijeme skupštine da bi im naš uspjeh bio što više slikovit i jasan, izveli smo kolonu zarobljenih ustaša i domobrana da prodefiliraju kraj crkve. Ljudi su se čudom pitali kako smo mogli ovoliko ustaša živih pohvatati. Govorili su, da im je sada jasno da nas ne može nitko pob[il]jediti.”³⁶

Iz citiranoga dijela Belinićeva izvješća vidljivo je kako su postrojbe NOVJ pod zapovjedništvom Kleuta i Belinića izvele ratne zarobljenike na glavni gradski trg u cilju dokazivanja svoje političke i vojne snage. Ova namjera vidljiva je i iz prethodno citiranoga Belinićeva izvješća od 5. siječnja 1943. u kojem je Belinić zaključio kako su postrojbe NOVJ na području Žumberka zauzimanjem Krašića “dobile mnogo u vojničkom i političkom pogledu u redovima Hrvatskog naroda”. Fraza “dobili mnogo” u Belinićevu izvješću vrlo vjerojatno se odnosila na mobilizaciju osoba hrvatske nacionalnosti u postrojbe NOVJ. U Belinićevu izvješću od 8. siječnja 1943. navedeno je kako su postrojbe pod njegovim zapovjedništvom započele s mobilizacijom na području žumberačkih općina Sošice i Vivodina, iako se nije izrazio o točnome broju mobiliziranih osoba.³⁷ Uz postrojbe NOVJ koje su djelovale u sastavu Druge operativne zone Hrvatske, i vodstvo 4. kordunaške brigade pokušalo je provesti mobilizaciju Hrvata sa žumberačkoga područja. Taj je cilj naglašen u izvješću koje je tajnik (sekretar) organizacije KPH u 4. kordunaškoj brigadi, Vlado Novaković,

36 *Građa*, knjiga 4, 56.; *Zbornik*, IX/3, 60.

37 *Građa*, knjiga 4, 57.-58.; *Zbornik*, IX/3, 62.

uputio Okružnome komitetu KPH za Karlovac 7. siječnja 1943. Međutim, u slučaju te postrojbe, navedeni cilj nije ostvaren.³⁸ Na osnovi toga, izvjesno je kako su stanovnici dviju žumberačkih općina uglavnom mobilizirani u 13. proletersku brigadu.

Dan nakon što je održan skup u Krašiću, odnosno 4. siječnja 1943., zarobljeni pripadnici posade iz Krašića odvedeni su u Sošice. Tamo su smaknuti nakon pogreba pripadnika NOVJ koji su smrtno stradali u bitci za Krašić. Podatke o njihovu smaknuću opisao je Belinić u svome izvješću od 8. siječnja 1943. U tome dokumentu Belinić je naveo da je u Sošicama likvidirano 192 pripadnika Ustaške vojnice i 26 pripadnika Domobranstva NDH. Prije nego što je navedena skupina od 218 ratnih zarobljenika smaknuta, još jednom je izvedena pred okupljeno mnoštvo. Belinić u svome izvješću navodi da je “kolona ustaških zarobljenika” izvedena “da prodefilira pored sakupljenog svijeta”. Belinić je taj događaj opisao na način da je okupljeno mnoštvo htjelo “javno linčovati” zarobljenike, što im nije dopušteno. Svoj opis toga događaja Belinić je završio komentarom da je to “bila jedna od najživljih seljačkih skupština” kojoj je on prisustvovao.³⁹

Po svemu sudeći, Sošice kao mjesto smaknuća velike skupine ratnih zarobljenika nije slučajno izabrano. Naime, postrojbe NOVJ pod zapovjedništvom Belinića i Kleuta su od čitavoga područja Žumberka uspostavile snažniju civilnu vlast samo u dva mjesta. Jedno mjesto bili su Radatovići, dok su drugo mjesto bile Sošice. U tim su mjestima formirani Narodno-oslobodilački odbori (NOO).⁴⁰ Ovaj podatak, kao i okolnost da je od čitavoga područja Žumberka mobilizacija provedena samo u Sošicama i Vivodini, može se smatrati pokazatelj da su Sošice u političkome smislu bile iznimno privržene NOVJ. Vjerojatno iz toga razloga, taj je prostor izabran kao mjesto smaknuća ratnih zarobljenika. Odabir prostora ukazivao je na to da je vodstvo taktičke skupine na čelu s Kleutom i Belinićem procijenilo kako tamošnje stanovništvo taj čin neće osuđivati u mjeri u kojoj bi to moglo štetiti političkim ciljevima NOVJ. Argument za ovaj zaključak jest citirani dio Belinićeva izvješća u kojem je on iznio tvrdnju da su stanovnici Sošica tražili da se ratni zarobljenici likvidiraju. Iako točnost ovoga podatka ostaje dvojben, indikativno je kako Belinić sličnu formulaciju nije naveo prilikom opisa skupa u Krašiću. Ova okolnost upućuje na zaključak da se politička orijentacija stanovnika Krašića znatno razlikovala od političke orijentacije stanovnika Sošica.

38 *Zbornik*, IX/3, 56.

39 *Građa*, knjiga 4, 57.; *Zbornik*, IX/3, 61.

40 *Zbornik*, IX/3, 115.

Uz političke razlike između stanovnika dva navedena mjesta na Žumberku, iz opisa smaknuća ratnih zarobljenika očito je kako je vodstvo taktičke skupine pod vodstvom Kleuta i Belinića smaknuće ratnih zarobljenika detaljno organiziralo. Uz prethodno navedene dijelove Belinićeva izvješća, argument za ovaj zaključak jest i podatak da je određen broj pripadnika posade u Krašiću mobiliziran u postrojbe NOVJ. Prema podacima koje je naveo Belinić u svome izvješću, radilo se o 54 vojnika Domobranstva NDH i nepoznatome broju vojnika Ustaške vojnice. Podatak o mobiliziranim pripadnicima posade iz Krašića u redove postrojbi NOVJ značajan je kao pokazatelj da vodstvo taktičke skupine pod vodstvom Kleuta i Belinića ratne zarobljenike nije likvidiralo iz osvetničkih motiva, nego iz političkih razloga. Smaknuti su oni koji su ocijenjeni kao protivnici NOVJ, dok su oni za koje je procijenjeno da ih se politički može pridobiti mobilizirani ili, u manjoj mjeri, pušteni na slobodu.⁴¹

Likvidacija ratnih zarobljenika u Krašiću, osim u izvješću koje je Belinić uputio Glavnome štabu NOV i POH dana 8. siječnja 1943., opisana je u još jednom dokumentu. Riječ je o prethodno navedenom izvješću koje je tajnik organizacije KPH u 4. kordunaškoj brigadi, Vlado Novaković, uputio Okružnom komitetu KPH za Karlovac 7. siječnja 1943. Za razliku od Belinićeva izvješća, Novaković je bitku za Krašić spomenuo samo usputno. Također, u Novakovićevu izvješću nisu navedeni precizni podaci o broju ratnih zarobljenika. Unatoč tome, Novakovićevo izvješće važan je povijesni izvor za temu ovoga rada. Naime, u Novakovićevu je izvješću izričito navedeno da je 4. kordunaška brigada sudjelovala u ratnome zločinu počinjenom u Krašiću.

Ratni zločin opisan je u dijelu izvješća u kojem je analizirana politička pouzdanost bivših pripadnika Ustaške vojnice koji su mobilizirani u brigadu. U tekstu izvješća navedeno je da je u brigadi takvih pripadnika približno “desetak” i da se nekolicina među njima istaknula nakon borbi za Krašić. Tom prilikom su oni bili “vrlo aktivni u uništavanju i hvatanju ustaške posade koja se razbježala”.⁴² Na osnovi citiranoga dijela Novakovićeva izvješća, može se zaključiti kako su pripadnici 4. kordunaške brigade u danima nakon zauzimanja Krašića hvatali ljude za koje su procijenili da su bili pripadnici posade NDH koja je branila Krašić. Navedena zadaća 4. kordunaške brigade, osim iz teksta Novakovićeva izvješća, uočljiva je i iz prethodno navedenoga Belinićeva izvješća. U tome izvješću zabilježeno je kako

41 *Građa*, knjiga 4, 57.; *Zbornik*, IX/3, 61.

42 *Zbornik*, IX/3, 56.

su se “mnogi od uhvaćenih ustaša” skrivali “po štalama i svinjcima, gdje su ih naši čupali van i vodili u zarobljenički logor”.⁴³

O opisanoj akciji 4. kordunaške brigade nema detaljnijih podataka u dostupnim dokumentima NOVJ. Slijedom toga, ostaje nejasno po kojem su kriteriju pripadnici te postrojbe utvrđivali je li netko od muških stanovnika Krašića bio pripadnik tamošnje posade. Također, iz činjenice da je jedan dio zarobljenika uhvaćen u “štalama i svinjcima”, očito je kako su pripadnici 4. kordunaške brigade ulazili u kuće i ostale stambene objekte stanovnika Krašića. Slijedom toga, ostaje otvorenim pitanje jesu li se među osobama koje su zarobljene u Krašiću i smaknute u Sošicama nalazili i civili, odnosno stanovnici Krašića koji nisu sudjelovali u borbama za to mjesto.

Iako nema zapisa iz kojega bi se moglo nedvojbeno zaključiti kako su u siječnju 1943. u Krašiću uz vojnike smaknuti i civili, ova mogućnost čini se vjerojatnom zbog dva ključna razloga. Prvi razlog jest okolnost što se ni u jednom od dostupnih dokumenata NOVJ ne spominje sudbina političkih dužnosnika NDH u Krašiću. Iz dokumenata objavljenih u jugoslavenskim zbornicima ostaje nejasno jesu li pripadnici vlasti NDH u Krašiću zarobljeni od strane postrojbi NOVJ pod zapovjedništvom Kleuta i Belinića ili su uspjeli pobjeći prije nego što su postrojbe NOVJ zauzele Krašić. Izostanak ovoga podatka ne može se smatrati slučajnošću, nego se vrlo vjerojatno radi o svjesnom izostavljanju toga podatka.

Drugi razlog zašto se može smatrati vjerojatnim da su se u Krašiću među zarobljenicima, uz vojnike, nalazili i civili jest podatak zabilježen u Belinićevu izvješću od 5. siječnja 1943. U tome izvješću naveden je podatak o vojnoj opremi koju su postrojbe NOVJ zaplijenile u Krašiću. Prema sadržaju toga izvješća, u Krašiću su postrojbe NOVJ zaplijenile “400 pušaka, 8 teških mitraljeza, 1 teški bacač mina, 10 puškomitraljeza” i razne vrste ostale vojne opreme. Za razliku od toga, broj protivničkih gubitaka bio je znatno veći od navedenoga broja vojne opreme. Prema Belinićevoj tvrdnji, u Krašiću su postrojbe NOVJ zarobile “220 ustaša, 84 domobrana i 10 žandara”, dok je još “preko 200” pripadnika Ustaške vojnice stradalo u borbama.⁴⁴ Usporedbom broja stradalih protivničkih vojnika i njihove zaplijenjene vojne opreme, očito je da je stradalih protivničkih vojnika znatno više.

Slijedom toga, može se zaključiti kako je Belinić među protivničke vojnike uvrstio i civile, odnosno stanovnike Krašića koji nisu sudjelovali u borbama za to mjesto.

43 *Građa*, knjiga 4, 56.; *Zbornik*, IX/3, 60.

44 *Zbornik*, V/11, 58.

Mogućnost da je dio posade u Krašiću bio nenaoružan ne čini se vjerojatnim. Uostalom, jasna potvrda za to je dio Belinićeva izvješća od 8. siječnja 1943. u kojem je izričito navedeno kako su u borbama za Krašić sudjelovali i “ustaše” i “domobrani”.⁴⁵

Uzevši u obzir navedeno, vrlo je vjerojatno da su postrojbe NOVJ pod zapovjedništvom Kleuta i Belinića uz zarobljene vojnike ubijale i civile. Uz prethodno navedene podatke, dodatan argument za ovaj zaključak jest okolnost da je Belinić u svome izvješću od 8. siječnja 1943. iznio podatak o većem broju ratnih zarobljenika nego u izvješću od 5. siječnja 1943. Naime, u svome kronološki prvome izvješću, odnosno onome od 5. siječnja 1943., Belinić je iznio podatak o 314 ratnih zarobljenika. Za razliku od toga broja, u izvješću od 8. siječnja 1943. Belinić je naveo da su u Krašiću identificirana “323 zarobljena bandita”.⁴⁶

Navedeni porast broja zarobljenika u razmaku od 5. do 8. siječnja 1943. za čak devet osoba teško se može opisati kao omaška, odnosno Belinićeva površnost u navođenju broja ratnih zarobljenika. Umjesto toga, porast broja ratnih zarobljenika u samo tri dana najvjerojatnije je bio uzrokovan prethodno opisanom akcijom uhićivanja “skrivenih ustaša” koju su provodili pripadnici 4. kordunaške brigade.

Iz dostupnih dokumenata ostaje nejasno do kojega je datuma ta akcija trajala, koliko je ljudi pri tome uhićeno i kakva je bila njihova sudbina. Jedino što je o toj akciji poznato jest činjenica da ju je provodila 4. kordunaška brigada, kao i okolnost da su osobe zarobljene u toj akciji upućene u “zarobljenički logor”. Podatak o zarobljeničkome logoru izričito je naveden u Belinićevu izvješću od 8. siječnja 1943.⁴⁷ Dostupni dokumenti ne omogućuju jasan zaključak po pitanju toga gdje je taj logor bio smješten, koji je dužnosnik NOVJ njime upravljao i koliko se zarobljenika tamo nalazilo. Također, ostaje nepoznato je li taj zarobljenički logor rasformiran nakon što su pripadnici posade iz Krašića odvedeni u Sošice i tamo smaknuti, ili je nastavio funkcionirati i u narednim danima.

Unatoč navedenim pitanjima na kojima još uvijek nema odgovora, za temu ovoga rada važno je istaknuti kako je zarobljenički logor u Krašiću prvi poznati objekt te vrste kojeg su postrojbe NOVJ organizirale na području Hrvatske, te da je naredbu za formiranje takvoga logora u Krašiću mogao dati jedino Petar Kleut. Pojediniosti o tom logoru, kao i ostalim zločinima koje su postrojbe taktičke skupine pod Kleuto-

45 *Građa*, knjiga 4, 55.; *Zbornik*, IX/3, 59.

46 *Građa*, knjiga 4, 54.; *Zbornik*, IX/3, 61.

47 *Građa*, knjiga 4, 56.; *Zbornik*, IX/3, 60.

vim i Belinićevim zapovjedništvom počinile na području Žumberka tijekom siječnja 1943., biti će moguće utvrditi tek nakon što budu dostupna Kleutova izvješća Glavnome štabu NOV i POH.

Petar Kleut i ratni zločin na Zrinu

Drugi ratni zločin za kojega je moguće utvrditi odgovornost Petra Kleuta jest zločin kojega su postrojbe NOVJ pod njegovim zapovjedništvom počinile na Zrinu u rujnu 1943. Žrtve toga zločina bili su stanovnici Zrina, budući da vojske u tome mjestu nije bilo.⁴⁸ Zrin je označen kao “ustaško uporište”,⁴⁹ te je nekoliko puta napadan. Međutim, dolaskom Kleuta za zapovjednika postrojbe NOVJ koja je napadala Zrin, to je mjesto konačno zauzeto. Nakon zauzimanja mjesta, uslijedila su smaknuća odraslih muškaraca u mjestu, protjerivanja žena i djeca te spaljivanje njihove imovine. Također, postrojbe pod vodstvom Kleuta stanovnicima Zrina su zaplijenile svu stoku.

U razdoblju kada se taj ratni zločin dogodio, Kleut je bio zapovjednik (komandant) Unske operativne grupe (UOG), taktičke skupine u čijem sastavu su se nalazile dvije brigade.⁵⁰ Ta je taktička skupina formirana odlukom Glavnoga štaba NOV i POH od 29. travnja 1943. Uz Kleuta kao njezina zapovjednika, u vodstvo te postrojbe postavljeni su Ranko Mitić na funkciju političkoga komesara i Hamdija Omanović na funkciju Kleutova zamjenika.⁵¹ Iz jednoga od dostupnih dokumenata te taktičke skupine iz srpnja 1943., vidljivo je da je dužnost načelnika stožera (štaba) obnašao Mihajlo Vojnović.⁵² Ostaje nepoznato kada je Vojnović imenovan na tu funkciju, ali je vrlo vjerojatno da se to dogodilo nakon formiranja UOG. Naime, u vrijeme formiranja UOG Vojnović je bio zapovjednik 4. kordunaške brigade,⁵³ dok je u razdoblju kada je počinjen ratni zločin u Krašiću Vojnović bio zamjenik zapovjednika te postrojbe.⁵⁴ Podatci o dužnostima koje je Vojnović imao u 4. kordunaškoj brigadi značajni su kao pokazatelj da je uz Kleuta još jedan dužnosnik NOVJ bio ak-

48 U dokumentu o napadu na Zrin ovaj podatak je jasno naglašen. U tom dokumentu je napravljena jasna razlika između civila koji nose oružje, kao što je bio slučaj u Zrinu, i vojnika. *Zbornik*, V/19, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957., 85.-86.: Zapovijed UOG za napad na Zrin od 8. 9. 1943.

49 *Zbornik*, V/19, 160.: UOG 1. korpusu NOVH 12. 9. 1943.

50 U dokumentima UOG te su postrojbe nazivane “1. brigada UOG” i “2. brigada UOG”. *Zbornik*, V/17, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 46.

51 *Zbornik*, V/15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 43.-44.

52 *Zbornik*, V/17, 180.: Zapovijed UOG od 17. 7. 1943.

53 *Zbornik*, V/15, 289.: Izvješće 4. kordunaške brigade od 28. 5. 1943.

54 *Zbornik*, V/10, 186.: Zapovijed 8. kordunaške divizije od 17. 12. 1942. Na toj dužnosti Vojnović je ostao dok nije postavljen za zapovjednika te postrojbe. *Zbornik*, V/15, 43.-44.

tivni sudionik oba navedena ratna zločina koje su počinile postrojbe NOVJ; i zločina u Krašiću i zločina na Zrinu. Za razliku od Kleuta, Mitića i Vojnovića, član vodstva UOG koji nije sudjelovao u zločinu na Zrinu je Hamdija Omanović. On je napustio dužnost načelnika stožera te taktičke skupine približno dva mjeseca prije napada na Zrin. Postrojba čiji je on bio zapovjednik (komandant); 8. krajiška brigada,⁵⁵ izašla je iz formacijskoga sastava UOG krajem lipnja 1943., prešla rijeku Unu i započela s djelovanjem na području zapadne Bosne.⁵⁶ Prema tome, izvjesno je da su se u vodstvu UOG prilikom napada na Zrin nalazili samo Kleut, Mitić i Vojnović.

Ostaje nepoznato kada je UOG rasformirana, ali vrlo vjerojatno je da se to dogodilo nakon zauzimanja Zrina. Uz činjenicu da je izvješće o zauzimanju Zrina od 12. rujna 1943. zadnji sačuvani dokument te taktičke skupine,⁵⁷ dodatan razlog za ovaj zaključak jest podatak da se Kleut već 28. rujna 1943. nalazio na području Knina.⁵⁸ Prema tome, može se zaključiti kako je UOG rasformirana nekoliko dana nakon što su postrojbe u njezinu sastavu razorile Zrin.

Dokumenti iz koje je vidljiva Kleutova osobna odgovornost objavljeni su u jugoslavenskim zbornicima. U knjizi 19 sveska (toma) 5 edicije *Zbornika dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* objavljena su dva dokumenta iz kojih je razvidno kako je Kleut bio jedan od najodgovornijih dužnosnika NOVJ za zločin počinjen na Zrinu. Oba ta dokumenta imaju Kleutov potpis. Prvi od ta dva dokumenta Kleut je potpisao zajedno s političkim komesarom UOG Rankom Mitićem. Drugi dokument Kleut je potpisao samostalno, dok je za političkoga komesara UOG kratko zabilježeno kako je "otsutan". Prvi dokument je zapovijed za napad na Zrin i nosi datum 8. rujna 1943., dok je drugi dokument izvješće o zauzimanju Zrina od 12. rujna 1943. Prvi dokument upućen je postrojbama koje su se nalazile u sastavu UOG, dok je drugi dokument upućen zapovjedništvu 1. korpusa Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske (NOVH), odnosno postrojbi kojoj je UOG bila neposredno podređena.

55 *Zbornik*, V/15, 43.-44.

56 *Zbornik*, IV/16, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 82.-84.: 8. krajiška brigada 4. krajiškoj diviziji 13. 8. 1943.; *Zbornik*, V/16, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 264.: 1. korpus NOVH 8. diviziji 26. 6. 1943.

57 *Zbornik*, V/19, 160.-162.: UOG 1. korpusu NOVH 12. 9. 1943.

58 *Zbornik*, V/19, 553.: Vodstvo Kninskoga sektora Glavnome štabu NOV i POH 28. 9. 1943. Prilikom Kleutova dolaska na područje Knina, tamo je djelovala taktička skupina pod nazivom "Kninski sektor". Ta je skupina formirana istoga dana kada je ustrojena i UOG. Bila je pod neposrednim zapovjedništvom Glavnoga štaba NOV i POH. *Zbornik*, V/15, 43.-44.

Iz dokumenta od 8. rujna 1943. vidljiva je namjera da se mjesto Zrin uništi, a njegovo stanovništvo raseli. Ova namjera izričito je navedena u dijelu zapovijedi u kojem je zabilježeno kako treba “sve objekte u Zrinu koji bi mogli služiti neprijatelju da se ponovo naseli – uništiti”.⁵⁹ Također, u zapovijedi je navedena formulacija iz koje je vrlo izvjesno kako je sve zarobljene muške stanovnike mjesta trebalo likvidirati. Radilo se o rečenici u kojoj je navedeno da je zadaća napada da se “naoružane bandite iz tog mjesta utamane i unište”.⁶⁰ Ni u jednoj drugoj zapovijedi za napad na neko protivničko uporište čiji je bio potpisnik Kleut ne spominje se pojam “bandit” za naoružanu osobu, odnosno vojnika. Također, u tim se zapovijedima ne navodi odluka da se protivničke vojnike treba “utamaniti” i “uništiti”. Umjesto toga, Kleut je u tim zapovijedima naglašavao važnost zarobljavanja protivničkih vojnika.

Bile su to zapovijed o djelovanju na cesti Slunj – Topusko od 8. svibnja 1943.,⁶¹ zapovijed o napadu na Bućicu od 23. svibnja 1943.⁶² i zapovijed za postavljanje zasjede na cesti Kostajnica – Divuša od 4. rujna 1943.⁶³ Sve tri zapovijedi Kleut je potpisao na mjestu zapovjednika UOG. Također, u svim tim zapovijedima navedeno je da se zarobljenike i ratni plijen treba upućivati na isto mjesto. Za razliku od navedenih zapovijedi, u Kleutovoj zapovijedi o napadu na Zrin zarobljenici se ne spominju, ali se spominje plijen.⁶⁴ Ova okolnost, uz pojmove poput “banditi”, “utamaniti” i “uništiti”, predstavljaju argument za zaključak kako likvidacija muških stanovnika u Zrinu nije bila nehotična posljedica borbi, nego sastavni dio zapovijedi o zauzimanju toga mjesta.

Dokument od 12. rujna 1943. predstavlja neposredan dokaz da se ratni zločin dogodio, a njegov sadržaj tek djelomično otkriva razmjere tog ratnoga zločina. Naime, u dokumentu je precizno navedeno kako su žena i djeca iz Zrina prisilno evakuirani u okolna mjesta, Divušu i Dvor na Uni, koja su definirana kao “najbliži neprijateljski garnizoni”.⁶⁵ Radilo se o mjestima u kojima su se nalazile snažne postrojbe vojske NDH. U Divuši je bilo stotinu vojnika NDH naoružanih jednom teškom strojnicom, četiri lake strojnice i jednim bacačem, dok je u Dvoru na Uni bilo 600 vojnika NDH naoružanih topom, pet teških strojnica, 28 lakih strojnica i šest bacača.⁶⁶

59 Zbornik, V/19, 85.

60 Zbornik, V/19, 85.

61 Zbornik, V/15, 107.

62 Zbornik, V/15, 210.

63 Zbornik, V/19, 60.

64 Zbornik, V/19, 87.

65 Zbornik, V/19, 161.

66 Zbornik, V/19, 85.-86.

Za razliku od onoga dijela dokumenta u kojem je opisano protjerivanje stanovnika Zrina, dio dokumenta u kojem su opisivane likvidacije nakon zauzimanja mjesta nije toliko precizan. Vjerojatan razlog za to je Kleutova namjera da se ta vrsta zločina prikrije. Ta Kleutova namjera može se zaključiti po tome što je Kleut u svome izvješću sve muškarce u Zrinu prikazao kao pripadnike posade NDH koja se nalazila u Zrinu. Ova namjera uočljiva je iz dijela dokumenta u kojem je opisano protjerivanje žena i djece iz Zrina. U tome dijelu dokumenta navedena je formulacija “sve civilno stanovništvo, tj. žene i djeca”, što implicira kako muško stanovništvo Zrina nije smatrano civilima.⁶⁷

Mogućnost da su svi odrasli muškarci u Zrinu ujedno bili pripadnici tamošnje posade, i da samim time nisu ulazili u kategoriju civila, ne može se prihvatiti kao točna. Uostalom, takvu mogućnost jasno demantira i sadržaj Kleutova izvješća. U tome izvješću navedeno je kako je nakon zauzimanja Zrina zaplijenjeno samo 25 pušaka. Naveden broj pušaka ključan je podatak glede utvrđivanja statusa osoba likvidiranih u Zrinu zato što je u tome istom izvješću naveden podatak da je na strani protivnika bilo 83 mrtvih osoba, odnosno “bandita” kako je navedeno u tekstu izvješća. Ovaj podatak, kao i okolnost da se dio posade iz Zrina uspio povući iz mjesta tijekom bitke i na taj način izbjeći zarobljavanje,⁶⁸ argument je za zaključak kako postrojbe pod Kleutovim zapovjedništvom nisu samo ubijale razoružane pripadnike posade u Zrinu, nego i tamošnje civile.

Dodatna potvrda za ovaj zaključak jest usporedba Kleutova izvješća o zauzimanju Zrina s ostalim dokumentima te vrste čiji je on bio potpisnik. Radi se o ukupno osam dokumenata u kojima je opisano zauzimanje pojedinih mjesta. U svim tim dokumentima omjer protivničkih gubitaka i njihove zaplijenjene vojne opreme je uglavnom jednak. Riječ je o izvješćima koje je Kleut potpisao na mjestu zapovjednika UOG. U izvješćima su opisane borbe koje su postrojbe pod njegovim zapovjedništvom vodile protiv postrojbi NDH u dolini rijeke Une tijekom proljeća i ljeta 1943. To su izvješće o napadu na Staro Selo, mjesto između Topuskoga i Velike Kladuše, od 14. svibnja 1943.,⁶⁹ zatim izvješće od 28. svibnja 1943. o prethodno navedenom napadu na mjesto Bućica,⁷⁰ izvješće o napadu na Tržac od 5. lipnja

67 *Zbornik*, V/19, 161.

68 *Zbornik*, V/19, 161.

69 *Zbornik*, V/15, 158.

70 *Zbornik*, V/15, 276.-279.

1943.,⁷¹ izvješće od 6. lipnja 1943. u kojima je opisano nekoliko akcija,⁷² izvješće o borbi kod Kamenskoga od 6. kolovoza 1943.,⁷³ izvješće o napadu na Hrastovicu od 17. kolovoza 1943.,⁷⁴ te dva izvješća o napadu na Goru, ono od 25. kolovoza 1943.⁷⁵ i ono od 27. kolovoza 1943.⁷⁶

Po pitanju omjera protivničkih gubitaka i njihove zaplijenjene vojne opreme od navedenih se izvješća razlikuje samo izvješće koje je Kleut potpisao 13. ožujka 1943. U tome je izvješću opisana bitka za mjesto Plavča Draga kod Plaškoga, koju su postrojbe 4. kordunaške brigade vodile protiv lokalnih četnika. U izvješću je zabilježeno da su četnici u borbi imali dvojicu mrtvih i desetak ranjenih vojnika, dok je njihove opreme zaplijenjeno znatno više. Radilo se o 2 teške strojnice i 21 pušci, te velikim količinama hrane.⁷⁷ Zarobljenika nije bilo. Iako u izvješću nisu navedene pojedinosti, vjerojatan razlog za opisani omjer protivničkih gubitaka i zaplijenjene vojne opreme jest u tome što se četnička posada prilikom borbi povukla prema Plaškome. Kao posljedica toga, brigada pod Kleutovim vodstvom od četničke posade u Plavča Dragi je zaplijenila više vojne opreme nego što im je nanijela gubitaka.⁷⁸

Uzevši u obzir navedeno, očito je kako se Kleutovo izvješće o zauzimanju Zrina po pitanju omjera protivničkih gubitaka i zaplijenjene vojne opreme drastično razlikuje od svih ostalih izvješća te vrste čiji je potpisnik bio Kleut. Naime, Kleutovo izvješće o zauzimanju Zrina jedino je izvješće s Kleutovim potpisom u kojem je broj protivničkih gubitaka znatno veći od njihove zaplijenjene vojne opreme. Prema tekstu Kleutova izvješća o zauzimanju Zrina, u tome je mjestu smrtno stradalo 83 pripadnika tamošnje posade, dok je zaplijenjeno samo 25 njihovih pušaka. Opisana razlika između broja usmrćenih stanovnika Zrina i njihove zaplijenjene vojne opreme predstavlja snažan argument za zaključak kako je Kleut postrojbama pod svojim zapovjedništvom dao naredbu da se svo muško stanovništvo u Zrinu likvidira. Dodatna potvrda ovoga zaključka jest dio Kleutova izvješća o zauzimanju Zrina u kojem je navedeno kako su postrojbe pod njegovim zapovjedništvom likvidirale

71 *Zbornik*, V/16, 56.

72 *Zbornik*, V/16, 80.–82.

73 *Zbornik*, V/18, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957., 51.

74 *Zbornik*, V/18, 206.

75 *Zbornik*, V/18, 327.

76 *Zbornik*, V/18, 354.–355.

77 Radilo se o 2 teške strojnice i 21 pušci, te velikim količinama hrane. *Zbornik*, V/13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956., 155.

78 *Zbornik*, V/13, 155.

20 stanovnika Zrina, odnosno “bandita” kako je navedeno u izvješću, dan nakon što su borbe za Zrin završile. U opisu njihove likvidacije ne navodi se je li tih 20 osoba bilo naoružano.⁷⁹ Slijedom toga, izvjesno je kako se radilo o nenaoružanim osobama, odnosno civilima.

Dostupni dokumenti ne omogućuju jasan zaključak po pitanju je li ovaj ratni zločin bio samostalna odluka Petra Kleuta i ostalih pripadnika vodstva UOG, ili se radilo o zapovijedi viših tijela NOVJ koju su Kleut i podređene mu postrojbe NOVJ samo provele. Iako ovo pitanje ostaje otvoreno, stječe se dojam kako je Kleut bio samo izvršitelj zapovijedi donesene na višoj razini. Glavni argument za ovaj zaključak jest podatak zabilježen u dokumentu jugoslavenske sigurnosne službe poznate pod nazivom “Odjeljenje za zaštitu naroda” (OZN-a) od 20. prosinca 1944. U tom je dokumentu navedeno kako je “dobro poznato da je GŠH [Glavni štab NOV i POH] odobrio da se Zrinj spali što je i učinjeno, pošto unatoč svih napora dve i pol god. rata nije se moglo naći ni jednog čovjeka ni žene koji bi držali vezu s partizanima”.⁸⁰

Na osnovi sadržaja ovoga dokumenta, može se zaključiti kako je odluka o uništenju Zrina donesena u Glavnome štabu NOV i POH, dok je Kleut bio izvršitelj te odluke. Dodatna potvrda ovoga zaključka jest činjenica da je Kleut kao svojevrсни opunomoćenik Glavnoga štaba NOV i POH sličnu ulogu imao i u organizaciji zločina počinjenom u Krašiću u siječnju 1943.

Uloga Petra Kleuta u poslijeratnim zločinima jugoslavenskih vlasti

U zadnjim tjednima Drugoga svjetskoga rata i prvim tjednima poraća jugoslavenske su vlasti organizirale masovne likvidacije svojih političkih protivnika. Žrtve tih progona uglavnom su bili zarobljeni protivnički vojnici. Smaknuća su se provodila na skrovitim mjestima koja su se nalazila u blizini koncentracijskih logora organiziranih za tu priliku od strane jugoslavenskih vlasti.

Iz objavljenih historiografskih radova na temu zločina jugoslavenskoga komunističkoga režima poznata su dva takva mjesta. To su Kočevski rog, brdovita šuma smještena u blizini gradića Kočevja u kojem se nalazio jugoslavenski logor za ratne

79 Zbornik, V/19, 161.

80 Vladimir GEIGER (ur.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, knjiga 3, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 185.

zarobljenike,⁸¹ i šuma kod sela Stari Gradac u blizini Virovitice, u kojoj su ubijani zarobljenici iz dva jugoslavenskoga logora koja su se nalazila u Virovitici.⁸²

Navedeni jugoslavenski logori u Kočevju i Virovitici još uvijek su u velikoj mjeri historiografski neobrađeni. Zbog toga što su dokumenti o tim logorima skriveni ili uništeni nepoznato je koliko su dugo nakon završetka rata ti logori nastavili s radom. Također, nepoznato je koliko se u tim logorima nalazilo zarobljenika, kao i njihova daljnja sudbina. Naime, nepoznato je koliko je logoraša iz tih logora mobilizirano u postrojbe Jugoslavenske armije (JA) a koliko ih je smaknuto. Međutim, ono što je o tim logorima poznato jest ime ustanove koja je bila nadležna za te logore, kao i za sve ostale logore u kojima su bile smještene osobe zarobljene u zadnjim tjednima rata i prvim tjednima poraća.

Naziv ustanove koja je nadzirala rad svih zarobljeničkih logora vidljiv je iz dokumenta kojega je potpisao zamjenik načelnika Generalštaba JA general-lajtnant Velimir Terzić dana 9. travnja 1945.⁸³ Riječ je o ustanovi koja se zvala “Štab za repatriaciju”.⁸⁴ Zadaća te ustanove bila je “neposredno rukovoditi svim poslovima oko organizacije i rada na prihvatu ratnih zarobljenika, interniraca, prisilno preseljenih i odvedenih na rad čije repatriranje je otpočelo”. U administrativnome smislu, ta je ustanova bila “neposredni izvršni organ državne komisije za repatriaciju pri Ministarstvu socijalne politike”.⁸⁵ Ministar socijalne politike u tadašnjoj jugoslavenskoj vladi, imenovanoj 7. ožujka 1945., bio je dr. Anton Kržišnik.⁸⁶ To je značilo da je on, logikom svoga položaja, bio nadležan za rad jugoslavenskih zarobljeničkih logora. Međutim, uzimajući u obzir karakter političkoga sustava kojega je 1945. ustrojavala KPJ, ostaje dvojbeno u kojoj je mjeri nadležni ministar imao jasan uvid u rad jugoslavenskih logora.

Naime, prilikom prve rekonstrukcije jugoslavenske vlade, provedene 31. siječnja 1946., Ministarstvo socijalne politike je ukinuto.⁸⁷ Ova odluka pokazatelj je da je to

81 Vladimir ŠUMANović, “Masovni zločini 11. dalmatinske brigade – Široki Brijeg i Kočevski rog”, V. ŠUMANović (ur.), *Komunistički zločini 1: Zbornik radova*, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb, 2023., 63.-67.

82 Vlatko SMILJANIĆ, Danijel JURKOVIĆ, “Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkoga režima na području virovitičkoga kotara nakon Drugoga svjetskog rata”, *Komunistički zločini 1*, 29.-34.

83 *Zbornik*, II/15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982., 348.-352.

84 *Zbornik*, II/15, 351.

85 *Zbornik*, II/15, 348.

86 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 27, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1988., 12.-13.

87 Tada je ukinuto i Ministarstvo prosvjete. Umjesto ta dva ministarstva formirane su komisije koje su trebale nastaviti njihov rad unutar postojećih ministarstava. J. BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 30, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1989., 39.

ministarstvo bilo tijelo s vrlo ograničenim ovlastima. S druge strane, jugoslavenski zarobljenički logori nastavili su s radom,⁸⁸ što otvara pitanje u kojoj je mjeri to ministarstvo bilo nadležno za njihov rad i prije nego što je rasformirano.

Dodatan razlog za zaključak da je nadležnost Ministarstva socijalne politike nad jugoslavenskim logorima bilo samo formalne naravi jest sadržaj zapovijedi o osnutku “Štaba za repatriaciju”. Iz dokumenta o osnutku te ustanove, vidljivo je kako je ona osnovana “po zapovesti Ministra narodne obrane”. Uostalom, potpisnik dokumenta kojim je ta ustanova osnovana bio je zamjenik načelnika Generalštaba JA general-lajtnant Velimir Terzić.⁸⁹ Slijedom toga, očito je kako je ustanovu pod nazivom “Štab za repatriaciju” formirao jugoslavenski vojni vrh i da su jugoslavenske vojne strukture u potpunosti nadzirali rad te ustanove.

Na osnovi toga, izvjesno je kako su, uz ključne ličnosti u Generalštabu JA i nekolicinu najistaknutijih dužnosnika KPJ poput Josipa Broza Tita i Aleksandra Rankovića, konkretan uvid u način na koji su jugoslavenski logori funkcionirali imali samo članovi vodstva te ustanove, odnosno pripadnici “Štaba za repatriaciju”. Iz dokumenta kojim je osnovana ta ustanova, vidljiva su imena nekih od jugoslavenskih dužnosnika koji su upravljali njezinim radom. Bili su to Petar Kleut, koji je bio “načelnik štaba za repatriaciju”,⁹⁰ i Ludvik Žitnik, činovnik “u Obaveštajnom odeljenju Generalštaba”. Imena ostalih članova vodstva te ustanove nisu zabilježena u tome dokumentu. Međutim, iz sadržaja dokumenta vidljiv je njihov broj, kao i njihove funkcije. Uz Kleuta i Žitnika, članovi “Štaba za repatriaciju” bili su tri djelatnika Ministarstva narodne obrane. Jedan je bio pripadnik Personalnoga odjela (odeljenja) toga ministarstva, drugi pripadnik jugoslavenske sigurnosne službe (OZN-e), a treći pripadnik Sanitetskoga odjela (odeljenja) toga ministarstva.⁹¹

Za temu političke biografije Petra Kleuta, podatak da je on bio ključna ličnost “Štaba za repatriaciju” važan je zato što je iz djelokruga rada toga tijela vidljivo kako je upravo on bio jugoslavenski dužnosnik koji je bio najodgovorniji za rad jugoslavenskih zarobljeničkih logora. Naime, iz citiranih dijelova dokumenta o osnutku “Štaba za repatriaciju” vidljivo je kako je ta ustanova imala zadaću “neposredno

88 Podatak o radu jugoslavenskih zarobljeničkih logora u navedenom razdoblju vidljiv je iz odluke Josipa Broza Tita od 3. ožujka 1946. o puštanju zarobljenika tih logora “jugoslavenskih narodnosti” uz iznimku onih protiv kojih se vodi “krivični postupak”. J. BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 30, 51.

89 *Zbornik*, II/15, 352.

90 *Zbornik*, II/15, 351.

91 *Zbornik*, II/15, 348.

rukovoditi svim poslovima oko organizacije i rada na prihvatu ratnih zarobljenika, interniraca, prisilno preseljenih i odvedenih na rad čije repatriiranje je otpočelo”. U tom kontekstu, pojam “neposredno rukovođenje” odnosio se na to da su pripadnici “Štaba za repatriaciju” upravljali radom jugoslavenskih logora. Navedena okolnost važna je zato što se na osnovi nje Petar Kleut može smatrati neposredno odgovornim za sve vrste zločine koji su se u tim logorima dogodili.

Dodatna važnost činjenice da je Kleut bio vodeći dužnosnik “Štaba za repatriaciju” jest okolnost da je odluku o njegovu imenovanju potpisao Velimir Terzić. Važnost ovoga podatka jest u tome što je Terzić bio načelnik Glavnoga štaba NOV i POH u vrijeme kada je Kleut organizirao zauzimanje i razaranje Zrina.⁹² Prema tome, izvjesno je da je Terzić bio jedan od pripadnika toga vojnog tijela koji je donio odluku da se Zrin razori, a njegovi stanovnici likvidiraju ili rasele. Uzevši to u obzir, vrlo je vjerojatno kako je upravo Kleutova uloga u uništenju toga mjesta predstavljala jedan od glavnih razloga zašto je imenovan na navedenu dužnost u “Štabu za repatriaciju”. Naime, u uvjetima kada je jugoslavenska vlast započela s masovnim likvidacijama svojih političkih protivnika bilo je važno da na čelu jugoslavenskoga logorskoga sustava bude postavljena osoba koja se dokazala tijekom rata u obračunu s “narodnim neprijateljima”.

Međutim, imenovanje Kleuta na dužnost načelnika “Štaba za repatriaciju” vrlo vjerojatno je imala i svoju drugu dimenziju. Upravo je ta njegova funkcija, kao i njegovi postupci tijekom rata, dovela do toga da Kleut u jugoslavenskoj javnosti nije istican kao jedan od simbola “Narodno-oslobodilačke borbe”. Štoviše, Kleut je u Jugoslaviji uglavnom bio nepoznat izvan vojnih krugova. Takvo marginaliziranje Kleutova utjecaja zasigurno nije bilo slučajno, nego je bilo uzrokovano izričitom zapovijedi jugoslavenskoga partijskoga i državnoga vrha.

Po svemu sudeći, radilo se o dvostrukome procesu. S jedne je strane jugoslavenska vlast pokušala zaštititi romantiziranu sliku “Narodno-oslobodilačke borbe” od osobe kao što je Petar Kleut. Naime, pozitivna slika o “Narodno-oslobodilačkoj borbi” afirmirala se isticanjem osoba koje su bile ili veliki vojskovođe ili žrtve poginule za ideale KPJ. U tu se sliku Kleut kao naredbodavac vjerojatno dva najveća ratna zločina koje su postrojbe NOVJ počinile na području Hrvatske i kao čelna ličnost svih poslijeratnih jugoslavenskih zarobljeničkih logora zasigurno nije uklapao.

92 *Zbornik*, V/17, 281.: Zapovijed Glavnoga štaba NOV i POH od 21. 8. 1943.; *Zbornik*, V/19, 187.: Zapovijed Glavnoga štaba NOV i POH od 14. 9. 1943.

S druge strane, radilo se o “zaštiti lika i djela” Petra Kleuta. Naime, on je štićen na način da je u jugoslavenskoj javnosti bio relativno anonimna osoba. U općim crtama, može se zaključiti da je Kleutova anonimnost nadživjela Jugoslaviju. Ovaj zaključak vidljiv je iz činjenice da podatci o Kleutovim ratnim zločinima, kao ni o njegovoj funkciji u “Štabu za repatriaciju”, nisu objavljeni u Kleutovoj biografiji napisanoj od strane *Hrvatskoga biografskog leksikona*.⁹³

Zaključak

U razdoblju Drugoga svjetskoga rata oružana sila Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) pod imenom Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) počinila je velik broj ratnih zločina. Neki od najmasovnijih ratnih zločina NOVJ dogodili su se na području Hrvatske. Među tim ratnim zločinima, najmasovniji su bili zločini počinjeni u Krašiću i Zrinu. Zločin u Krašiću izvršen je u siječnju 1943., dok je zločin na Zrinu izvršen u rujnu 1943.

U Krašiću su postrojbe NOVJ nakon zauzimanja mjesta likvidirale velik broj ratnih zarobljenika. U dokumentu u kojem je detaljno opisan ratni zločin počinjen u Krašiću spominje se brojka od 218 smaknutih ratnih zarobljenika. Radilo se o vojnicima Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Međutim, iz omjera ratnih zarobljenika u Krašiću i zaplijenjene vojne opreme, vjerojatno je među ratne zarobljenike uvršten i jedan broj stanovnika toga mjesta.

U zločinu počinjenome na Zrinu žrtve su bile isključivo stanovnici toga mjesta, budući da vojske tamo nije bilo. U dokumentima NOVJ spominje se brojka od 150 naoružanih civila, koji su definirani kao “ustaše”. Nakon zauzimanja Zrina, mjesto je spaljeno, uhvaćeni muški stanovnici toga mjesta likvidirani, dok su žene i djeca protjerani. Iz dostupnih dokumenata izvjesno je da su u Zrinu likvidirane 83 odrasle muške osobe.

Dužnosnik NOVJ kojega se može smatrati neposredno odgovornim za oba ta ratna zločina je Petar Kleut. On je tijekom Drugoga svjetskoga rata obnašao mnoge važne dužnosti u postrojbama NOVJ, a nakon rata je radio u jugoslavenskoj diplomaciji. Za tadašnje prilike Kleut je bio visoko obrazovana osoba, što je vidljivo iz činjenice da je prije Drugoga svjetskoga rata diplomirao, dok je nakon toga rata doktorirao. Kleut je član KPJ postao tek tijekom rata, što znači da je napredovao zahva-

93 D. MUJADŽEVIĆ, F. HAMERŠAK, “Petar Kleut”, *Hrvatski biografski leksikon*, knjiga 7, 379.

ljujući svojim sposobnostima, a ne po kriteriju političke podobnosti. U dokumentima NOVJ opisan je kao sposoban čovjek i iznimno hrabar dužnosnik.

Važna karakteristika Kleutova ratnoga puta jest činjenica da je on bio zapovjednik različitih taktičkih skupina koje je formirao Glavni štab Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (NOV i POH). Te taktičke skupine bile su sastavljene od nekoliko brigada, te su po svojoj snazi bile jednake postrojbama NOVJ veličine divizije. Međutim, taktičke su se skupine razlikovale od prosječnih divizija NOVJ po tome što su bile postrojbe privremenoga karaktera s područjem djelovanja isključivo na prostoru gdje su formirane. Također, druga važna značajka tih taktičkih skupina jest u tome da je preko njih Glavni štab NOV i POH neposredno vodio akcije na području na kojem su te taktičke skupine djelovale. Prema tome, može se zaključiti da je Kleut tijekom rata djelovao kao dužnosnik NOVJ koji je na osnovi odluke Glavnoga štaba NOV i POH imao posebne ovlasti.

Odgovornost Kleuta za zločin počinjen u Krašiću proizlazi iz činjenice da je on bio zapovjednik taktičke skupine koja je taj zločin počinila. U sastavu te taktičke skupine djelovale su 4. kordunaška brigada i 13. proleterska brigada “Rade Končar”. Uz broj likvidiranih osoba, zločin počinjen u Krašiću važan je i po tome što su u tome mjestu postrojbe NOVJ pod Kleutovim zapovjedništvom formirale zarobljenički logor. Bio je to prvi logor te vrste koji se spominje u dokumentima NOVJ.

Za zločin kojega su postrojbe NOVJ izvršile na Zrinu odgovornost Kleuta je još uočljivija. Oba ključna dokumenta u kojima se opisuju razaranja Zrina; zapovijed za napad na Zrin i izvješće o zauzimanju Zrina, imaju Kleutov potpis. U vrijeme kada se dogodio zločin na Zrinu Kleut je bio zapovjednik taktičke skupine koja je razorila to mjesto i smaknula njegove stanovnike. Ta se taktička skupina nazivala “Unska operativna grupa”.

Krajem rata, odnosno u travnju 1945., Kleut je postavljen na čelo ustanove koja se zvala “Štab za repatriaciju”. Uz ostalo, zadaća te ustanove bila je nadzirati logore u kojima su bili smješteni ratni zarobljenici. Uzevši u obzir tu dužnost, očito je kako je Kleut bio jedan od najodgovornijih jugoslavenskih dužnosnika za sve vrste zločina koji su se događali u tim logorima.

Na osnovi navedenih podataka, može se zaključiti da je kroz vojnu i političku biografiju Petra Kleuta u razdoblju od 1941. do 1945. moguće pratiti kontinuitet najtežih vrsta zločina koje su postrojbe NOVJ, a zatim jugoslavenske vlasti, počinile na području Hrvatske i nad pripadnicima hrvatskoga naroda. Napredovanje Kleuta u

hijerarhiji NOVJ bio je jasan pokazatelj kako je vodstvo te vojske aktivno poticalo zločine nad osobama koje je smatralo političkim protivnicima. Također, okolnost da je osoba poput Kleuta preuzela jedan od vodećih položaja u represivnim tijelima jugoslavenske države jasan je dokaz da su protagonisti najizraženijih ratnih zločina u jugoslavenskome sigurnosnome sustavu imali dominantnu ulogu.

Bibliografija

Arhivski izvori

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1002, Vladimir Bakarić.
Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1450, Zbirka mikrofilmo-
va gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnosi na Hrvatsku.

Objavljeni izvori i literatura

Dušan BAIĆ, *Četvrti korpus NOV Jugoslavije odnosno prvi korpus NOV Hrvatske*,
Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1990.

Marija Vica BALEN, *Bili smo idealisti: Uspomene jedne revolucionarke*, Disput,
Zagreb, 2009.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 27, Izdavački centar Komunist, Beograd,
1988.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 30, Izdavački centar Komunist, Beograd,
1989.

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.-
1945., knjiga 3, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1984.

Vladimir GEIGER (ur.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj*
1944.-1946. – dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska, knjiga 3, Hrvatski institut
za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod
/ Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.-
1945., knjiga 4, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1985.

Hrvatski biografski leksikon, knjiga 7, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Za-
greb, 2009.

Kotar Gospić i kotar Perušić u narodnooslobodilačkom ratu 1941 – 1945, Historij-
ski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1989.

Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline,
Like, Gorskog kotara i Žumberka, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1971.

Vladimir ŠUMANović (ur.), *Komunistički zločini I: Zbornik radova*, Fakultet hr-
vatskih studija, Zagreb, 2023.

- Joco TARABIĆ; Ignjatije PERIĆ, Četvrta kordunaška NOU brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1977.
- Joco TARABIĆ, *Kordunaši na položaju. Četvrta kordunaška oslobodilačka udarna brigada*, Narodna armija, Beograd, 1970.
- Vjesnik*, Zagreb, 29. studenoga 1946., br. 492.
- Vojna enciklopedija*, knjiga 4, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
- Vojna enciklopedija*, knjiga 6, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973.
- Zatajena grobišta i prešućene žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća u Karlovačkoj županiji*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Karlovac, 2007.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1952.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 4, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 5, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 8, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 10, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 11, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 12, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 16, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom V / knjiga 17, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1956.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V / knjiga 18, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V / knjiga 19, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V / knjiga 30, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IX / knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982.

A Military and Political Biography of Petar Kleut from 1941 to 1945

This paper describes the wartime career of Petar Kleut, a prominent official of the People's Liberation Army of Yugoslavia (NOVJ) and the organizer of two well-known war crimes. These crimes include the massacre in Krašić, committed in January 1943, and the massacre in Zrin, committed in September 1943. In both of these atrocities, Kleut participated as the commander of the unit responsible for carrying out the crimes. Details of these crimes are evident from NOVJ documents published during the Yugoslav period. At the end of the war, Kleut was appointed by the General Staff of the Yugoslav Army as the commander of the "Repatriation Headquarters", an institution that oversaw all prisoner-of-war camps in Yugoslavia. This position made Kleut directly responsible for all the crimes committed in these camps. Kleut is one of the NOVJ officials whose political and military biography allows for the tracing of crimes committed by NOVJ units during the war and by Yugoslav authorities after the war in the territory of Croatia. The sources for this work include published documents in Yugoslav anthologies and archival material from the Croatian State Archives in Zagreb.

Keywords: Petar Kleut, war crimes, Krasich, Zrin.

Likvidacija skupine zatočenika logora u Požegi u lipnju 1945. na području Nove Gradiške

U ovome se radu na osnovi neobjavljenih i objavljenih izvora opisuje smaknuće skupine od približno 3000 zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi. Ta je skupina zatočenika 17. lipnja 1945. iz prostora logora odvedena u smjeru Nove Gradiške. U dokumentu u kojem su opisane pojedinosti događaja navodi se da je ta skupina zatočenika odvedena “na likvidaciju”. Navedenu operaciju organizirao je pomoćnik političkoga komesara 9. krajiške brigade Milovan Samardžija. Zapovijed za likvidaciju dali su pripadnici vodstva 10. krajiške divizije Jugoslavije armije. Žrtve su bili bivši vojnici Nezavisne Države Hrvatske. Iz iskaza preživjelih logoraša vidljivo je da se likvidacija dogodila nakon što je logorska uprava 15. lipnja 1945. organizirala razvrstavanje zatočenika. Nakon razvrstavanja, skupina od približno 3000 zatočenika likvidirana je. Ostali zatočenici premješteni su u druge logore ili mobilizirani u jugoslavensku vojsku.

Ključne riječi: masovne likvidacije, komunistički zločini, zatočenici, jugoslavenski logori, Požega, Nova Gradiška, 10. krajiška divizija Jugoslavenske armije, 9. krajiška brigada.

Uvod

Krajem Drugoga svjetskoga rata vlast na području obnovljene jugoslavenske države uspostavila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Uspostava vlasti KPJ bila je obilježena masovnim likvidacijama osoba koje su označene kao politički protivnici. Najveći broj masovnih likvidacija u Jugoslaviji dogodio se nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, odnosno u prvim tjednima poraća.

Jedna od brojnih takvih masovnih likvidacija jest egzekucija skupine zatočenika iz jugoslavenskoga logora smještenoga u blizini Požege, na području nekadašnjega poljoprivrednoga imanja “Glates”. Taj se logor nalazio uz desnu obalu rječice Orljave i željezničke pruge za Pleternicu.¹ Egzekucija skupine tamošnjih zatočenika izvršena

¹ Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009., 297.

je sredinom lipnja 1945., odnosno početkom druge polovice toga mjeseca. Prema dokumentu vlasti socijalističke Jugoslavije u kojem je događaj opisan, tom prilikom likvidirano je 3000 zatočenika logora. Zatočenici izvedeni iz logora smaknuti su na nepoznatome mjestu na širem području Nove Gradiške. U jugoslavenskim dokumentima likvidirane osobe označene su pojmom “ustaše”, iz čega proizlazi da je bila riječ o pripadnicima vojnih postrojbi Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

Likvidacija tako velikoga broja ljudi iznimno je odjeknula među stanovništvom Nove Gradiške i Požege. U malobrojnim sačuvanim jugoslavenskim dokumentima navodi se da je tamošnje stanovništvo uznemireno postojanjem velikoga broja logora te odnosom logorske uprave prema zatočenicima.

Dostupni jugoslavenski dokumenti, premda manjkavi i vrlo često nedorečeni, pružaju uvid u kontekst i okolnosti zločina nad zatočenicima, odnosno omogućavaju stvaranje slike o načinu na koji je ta likvidacija organizirana i provedena, kao i o postrojbama Jugoslavenske armije (JA) koje su je provele. Također, memoarski zapisi preživjelih zatočenika toga logora omogućuju produbljivanje spoznaja o ovoj temi. Ti su povijesni izvori iznimno vrijedi jer su bivši zatočenici iznijeli vrlo precizne podatke o stanju u logoru, kriteriju po kojem su zatočenici razvrstavani na one koji su amnestirani i one koji su odvedeni na egzekuciju, kao i o osobnome identitetu dijela likvidiranih osoba.

Likvidacija zatočenika logora u Požegi u dokumentima i historiografskoj literaturi

Masovna likvidacija zatočenika jugoslavenskoga logora koji se nalazio u blizini Požege zabilježena je u jugoslavenskom dokumentu napisanom 11. srpnja 1945. Riječ je o izvješću (izvještaju) jugoslavenskoga časnika (oficira) u činu potporučnika Drage Polaka. Iz sadržaja izvješća vidljivo je da je autor izvješća bio Javni tužitelj (tužioc) 2. jugoslavenske armije. Izvješće napisano pisaćim strojem sastoji se od dvije stranice. Na dnu druge stranice dokumenta, odnosno na kraju izvješća, nalazi se Polakov potpis i žig ustanove na čelu koje se tada nalazio (“Javni tužilac II. armije”). Polakovo izvješće jedini je poznati jugoslavenski dokument u kojem se nalazi podatak da je nad zatočenicima toga logora izvršena masovna egzekucija. Original izvješća pohranjen je u Hrvatskome državnome arhivu (HDA) u Zagrebu, u fondu “Javno tužiteljstvo Hrvatske” (sign. HR-HDA-421), u kutiji 92, u fasciklu pod na-

živom “Izvještaji o stanju u logorima i zatvorima”.² Preslike i prijepisi Polakova izvješća objavljeni su u brojnim radovima. Iako je sadržaj izvješća javno dostupan i relativno poznat hrvatskim povjesničarima, u dosadašnjim historiografskim radovima nije detaljnije analiziran, nego je tek usputno spomenut.

Na postojanje toga dokumenta prvi je ukazao hrvatski povjesničar Mladen Ivezić. U svojoj knjizi objavljenoj 2003. citirao je cjelokupan sadržaj dokumenta, a posebno je naglasio dio dokumenta u kojem se jasno navodi da je skupina zatočenika logora likvidirana. Međutim, u knjizi taj događaj nije detaljnije opisan niti je za njega naveden širi kontekst, već je događaj naveden samo kao ogledni primjer poslijeratnih zločina jugoslavenskih vlasti.³

Dvije godine nakon tiskanja Ivezićeve knjige, 2005., presliku cijeloga dokumenta objavio je povjesničar Josip Jurčević. Osim preslike dokumenta, u Jurčevićevoj knjizi citiran je dio dokumenta u kojem se spominje likvidacija zatočenika logora u Požegi. Međutim, autor je pritom pogrešno naveo da se zločin dogodio 17. srpnja 1945., umjesto 17. lipnja 1945., kako je zabilježeno u preslici dokumenta.⁴ Iste godine kada je objavljena Jurčevićeve knjiga, u izdanju podružnice Hrvatskoga instituta za povijest za područje Slavonije, Srijema i Baranje sa središtem u Slavonskome Brodu tiskan je zbornik dokumenata o jugoslavenskim komunističkim zločinima. U tom zborniku objavljeno je i Polakovo izvješće.⁵ Isti nakladnik ponovno je objavio isti dokument godinu dana kasnije, odnosno 2006. Za razliku od Jurčevića, podružnica Hrvatskoga instituta za povijest za područje Slavonije, Srijema i Baranje Polakovo izvješće, kao i većinu ostalih objavljenih dokumenata, objavila je u obliku prijepisa (a ne preslike).⁶

Nekoliko mjeseci nakon izlaska iz tiska Jurčevićeve knjige, hrvatski povjesničar i jedan od urednika zbornika dokumenata u kojem je objavljen prijepis Polakova

2 Republika Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Fond: Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: 421), kutija 92, bb/45.

3 Mladen IVEZIĆ, *Jasenovac – brojke*, Vlastita naklada, Zagreb, 2003., 176.-178.

4 Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2005., 313.-314., 393.

5 Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti* (dalje: Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*), Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., 192.-194.

6 Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja* (dalje: V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*), knjiga 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006., 270.-272.

izvješća, Zdravko Dizdar, napisao je članak u kojem je Polakovu izvješću posvetio veću pozornost. U tome članku Dizdar je citirao ključne dijelove izvješća u kojima je zabilježena likvidacija skupine zatočenika požeškoga logora, te je naveo naziv postrojbe JA koja je tu likvidaciju organizirala – 9. krajiška brigada.⁷

Nakon Dizdarova članka, Polakovo izvješće spomenuto je u knjizi hrvatske povjesničarke Martine Grahek Ravančić iz 2009. U njoj je citiran dio izvješća u kojem je zabilježena likvidacija zatočenika logora u Požegi. Međutim, prilikom opisa postrojbi koje su sudjelovale u toj likvidaciji, 9. krajiška brigada izostavljena je te je navedena rečenična formulacija iz koje bi se moglo zaključiti da su likvidaciju proveli pripadnici jugoslavenske sigurnosne službe, koja je tada djelovala pod nazivom Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN-a).⁸

Desetak godina nakon objave knjige Martine Grahek Ravančić, Polakovo izvješće djelomično je opisano u knjizi hrvatskih povjesničara Stipe Pilića i Blanke Matković iz 2021. Oni nisu detaljnije razmatrali zločin, jer su primarni predmet njihova interesa bili zločini na području Novske. Neovisno o tome, osvrt Pilića i Matković na Polakovo izvješće vrijedi navesti zbog drugog razloga. Naime, u knjizi su naglasili da se original izvješća nalazi u kutiji 92 fonda 421 a ne u kutiji 97 toga fonda “kako navode priređivači zbornika dokumenata”.⁹ Ovaj podatak značajan je zato što otvara pitanje je li dokument u vrijeme kada su tiskani prvi radovi u kojima je dokument citiran doista bio u kutiji 97 spomenutoga fonda, što bi značilo da je naknadno premješten od strane djelatnika arhiva, ili se samo radi o omašci autora koji su pogriješno naveli da se original dokumenta nalazi u spomenutoj kutiji.

Stanovitu pozornost sadržaju Polakova izvješća posvetili su Vlatko Smiljanić i Danijel Jurković u članku iz 2023. U njemu su opisali poslijeratne zločine vlasti socijalističke Jugoslavije na području Virovitice, te su u tom kontekstu citirali dio izvješća u kojem se spominju zločini 9. krajiške brigade na području Nove Gradiške.¹⁰

7 Zdravko DIZDAR, “Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova (u povodu 60. obljetnice)”, *Senjski zbornik*, br. 32. / 2005., 169.

8 Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009., 299.

9 Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori: Geostrateška točka velikosrpske politike i propagandni pokretač njezina širenja prema zapadu*, Hrvatska družba povjesničara “Dr. Rudolf Horvat”, Zagreb, 2021., 260.

10 Vlatko SMILJANIĆ, Danijel JURKOVIĆ, “Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkog režima na području virovitičkoga kotara nakon Drugoga svjetskog rata”, *Komunistički zločini 1: Zbornik radova*, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2023., 33.

Uzevši u obzir navedeno, očito je kako su podatci o likvidaciji zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi historiografski neobrađeni i samim time znanstvenoj i široj javnosti još uvijek nedovoljno obrađeni. Stoga ovaj rad čini prvi tekst kojem je cilj na osnovi raspoloživih izvora cjelovito obraditi ovu temu.

Iskaz Milovana Samardžije u izvješću Drage Polaka

Kao što je navedeno u prethodnome poglavlju, glavni izvor za likvidaciju zatočenika logora u Požegi čini izvješće Drage Polaka. Iz uvodnoga dijela teksta uočljivo je kako je izvješće napisano na zahtjev Ministarstva unutarnjih (unutrašnjih) poslova Federalne Države Hrvatske (FDH) od 1. srpnja 1945. Naime, to je ministarstvo tražilo istragu glede “nepravilnih postupaka pripadnika J.A. prema ratnim zarobljenicima i narodu”. Zahtjev ministarstva, osim iz uvodnoga dijela Polakova izvješća, zabilježen je u još jednom jugoslavenskome dokumentu. Riječ je o izvješću pod naslovom “Slavonija – nepravilnosti” koje je to isto ministarstvo uputilo Centralnome komitetu Komunističke partije Hrvatske (KPH) 10. srpnja 1945. U tekstu toga izvješća zabilježeno je da je Ministarstvo uputilo zahtjev javnome tužitelju Hrvatske i javnome tužitelju 2. jugoslavenske armije 1. srpnja 1945. zbog postupaka (“nepravilnosti”) 9. krajiške brigade (“IX. Krajiške brigade”).¹¹

Usporedbom ovih dvaju dokumenata, očito je kako je djelovanje 9. krajiške brigade rezultiralo otvaranjem istrage Ministarstva unutarnjih poslova FDH. Kao sastavni dio te istrage, otvoreno je i pitanje položaja zarobljenika jugoslavenskoga logora u Požegi. Dostupni dokumenti ne omogućuju zaključak glede tijeka istrage, kao niti njezinih učinaka. Naime, nije jasno je li istraga rezultirala sudskim procesima ili smjenama u vodstvu 9. krajiške brigade. Ono što se iz dokumenata može zaključiti jest da se zločin dogodio, da ga je počinila 9. krajiška brigada i da su među stradalim osobama bili i požeški logoraši. Također, iz dokumenata je vidljivo da je zločin počinjen na području koje je administrativno pripadalo novogradiškome kotaru.

Osim osnovnih podataka o samome događaju, dostupni dokumenti pružaju uvid koje su institucije jugoslavenske vlasti bile informirane o istrazi. To su, uz Ministarstvo unutarnjih poslova FDH koje je istragu i pokrenulo, bila javna tužiteljstva Hrvatske i 2. jugoslavenske armije, kao i Centralni komitet KPH. Iz zapisnika sjednice Centralnoga komiteta KPH od 18. srpnja 1945. vidljivo je da je s rezultatima istra-

11 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 259.

ge bilo upoznato i vodstvo OZN-e za Hrvatsku. Naime, upravo je načelnik OZN-e za Hrvatsku Ivan Krajačić Stevo na toj sjednici otvorio pitanje položaja zatočenika hrvatske nacionalnosti u jugoslavenskim logorima. Tu temu Krajačić je nazvao “pitanje domobrana” i pritome je spomenuo dva logora u kojima je odnos prema zatočenicima, odnosno “domobranima”, vrlo nepovoljan. Bili su to logor u Bjelovaru i logor u Požegi. Za negativan odnos prema zatočenicima logora u Bjelovaru Krajačić je prozvao 3. crnogorsku diviziju JA, dok odgovorne za događaje u logoru u Požegi nije imenovao. Svoje izlaganje na sjednici zaključio je riječima da se ne smije dozvoliti “da pojedinci iz šovinističkih razloga ubijaju neke domobrane zarobljene”.¹²

Uz navedene ustanove, s tijekom istrage vrlo su vjerojatno bila upoznata i partijska tijela na području Slavonije. To se može zaključiti iz sadržaja izvješća koje je Okružni komitet KPH za Novu Gradišku uputio Oblasnome komitetu KPH za Slavoniju 24. lipnja 1945. U izvješću je zabilježeno kako su pripadnici 9. krajiške brigade na području Nove Gradiške počinili velik broj zločina. Ti su zločini uznemirili lokalno pučanstvo, te je vrlo vjerojatno zato istraga i pokrenuta. Odnosno, istraga je pokrenuta nakon što su se nositelji vlasti na području Nove Gradiške uvjerali da masovni zločini 9. krajiške brigade nepovoljno utječu na odnos lokalnoga stanovništva prema njima.¹³ Za razumijevanje političkoga konteksta u kojem je spomenuta istraga otvorena, vrijedi navesti da je u približno isto vrijeme i iz istoge razloga slična istraga pokrenuta i na području Virovitice. I tamo je uznemirenost lokalnoga stanovništva masovnim zločinima koje vlast nije uspjela prikriti bila razlogom provođenja istrage.¹⁴

Uzevši u obzir navedeno, za pretpostaviti je kako je upravo na zahtjev lokalnih partijskih tijela istraga i pokrenuta. Osnova za ovu pretpostavku jest činjenica da je jedini istaknuti političar koji je javno problematizirao postupke nad zatočenicima logora u Požegi bio Ivan Krajačić Stevo. On je rođen u Novoj Gradišci,¹⁵ te su vjerojatno lokalni partijski čelnici koristeći njegov utjecaj uspjeli prisiliti ministarstvo na otvaranje istrage o zločinima 9. krajiške brigade na području novogradiškoga kotara. Vezano uz pokrenutu istragu, vrijedi istaknuti kako se tadašnji ministar unutarnjih poslova

12 *Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.* (dalje: *Zapisnici*), Svezak 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005., 72.

13 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 221.

14 V. SMILJANIĆ, D. JURKOVIĆ, “Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkog režima”, 36.-37.

15 Krajačić je rođen u selu Poljana kod Nove Gradiške. Slobodan ŽARIĆ, “Ivan Ivana Krajačić Stevo”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, Partizanska knjiga, Beograd, 1982., 422.

Vicko Krstulović nije oglašio o zločinu. Slijedom toga, izvjesno je kako je tu istragu pokrenuo protiv svoje volje.¹⁶ Dodatan argument za to jest okolnost da su rezultati istrage ostali nepoznati i da je postojanje istrage prešućeno i u kasnijem razdoblju. Jedini vidljivi trag da je istraga obuhvatila i događaje u logoru u Požegi jest spomenuto Polakovo izvješće. U skladu s time, taj dokument zaslužuje detaljnu analizu.

U izvješću Drage Polaka od ukupno 8 točaka njih pet problematizira postupke pripadnika 9. krajiške brigade. To su točke 3, 4, 5, 6 i 8. U tom izvješću, logor u Požegi spomenut je u samo dvije točke; točki 2. i točki 3. pri čemu je masovna likvidacija zatočenika u tome logoru zabilježena samo u točki 3. Zbog važnosti koju sadržaj točke 3. Polakova izvješća ima za temu likvidacije zatočenika u jugoslavenskome logoru u Požegi potrebno ju je citirati:

“Da je 17 juna 1945 u selu Cernik ubijeno 4 domobrana iz transporta od 3000 zarobljenika koji su praćeni iz Slavonske Požege u Novu Gradišku, i da je istoga dana ubijen još jedan domobran od nekog majora pištoljem i to sve radi primanja kruha od naroda.

Po toj točki utvrđeno je sljedeće:

Štab X. Divizije izdao je naredjenje Štabu IX Brigade da sa jednim bataljonom izvrši pratnju toga transporta. Pomoćnik komesara iste brigade, drug kapetan Milovan Samardžić, izjavljuje u vezi s tim: Ja sam organizirao ovaj transport, dao upute rukovodiocima. Postrojio cijelu kolonu, održao kraći govor, i podvukao kakve će izaći posljedice ako bi koji od zarobljenika pokušao bježati ili napasti na pratioce. Kolona je krenula. Ja sam sa motorom otišao naprijed. Kolonu sam sačekao u selu Cernik kod Nove Gradiške. Tu mi je saopšteno sljedeće: Da su dvojica ustaša ubijena, radi toga što nisu mogli ići, a druga dvojica što su se pokušali sakriti pod most, a jedan što je zločinački i razbojnički napao na komesara čete u namjeri da ga razoruža.

Napominje se, da je ta grupa zarobljenika išla na likvidaciju, jer su to sve bili ustaše, koljači, žandari i policajci.”

Citirani dio Polakova izvješća nesumnjivo je najvažniji pisani izvor za temu likvidacije zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi. Iz teksta ove točke uočljivi su najvažniji podatci o tome događaju kao što je približan broj smaknutih osoba, zatim točan nadnevak kada su smaknute osobe izvedene iz logora, naredbodavac

16 Krstulović je bio ministar unutarnjih poslova “federalne Hrvatske” od travnja 1945. do siječnja 1946. Đuro ZATEZALO, “Krstulović Marka Vicko”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 430.

zločina, kao i postrojba JA koja je zločin počinila. Nadalje, tekst točke 3. značajan je zato što je iz njegova sadržaja razvidno kako su osobe smaknute pod optužbom da su “ustaše, koljači, žandari i policajci”. Navedena formulacija čini snažan argument za zaključak kako smaknute osobe nisu imale pravičan sudski postupak, nego su pogubljene kao politički nepodobne. Drugim riječima, zatočenici jugoslavenskoga logora u Požegi nisu osuđeni na način da im je utvrđena osobna odgovornost za određeno kazneno djelo, nego su likvidirani zato što su u Drugome svjetskome ratu bili pripadnici određenih postrojbi NDH.

Posebna važnost točke 3. Polakova izvješća jest činjenica da je napisana na osnovi iskaza visokoga dužnosnika JA koji je, prema vlastitome navodu, tu likvidaciju organizirao. U Polakovu izvješću on je imenovan kao Milovan Samardžić, iako se iz raspoloživih jugoslavenskih dokumenata s visokom razinom sigurnosti može zaključiti kako se zapravo radilo o Milovanu Samardžiji. Naime, osnova za ovaj zaključak jest činjenica da je osoba s tim imenom i prezimenom krajem rata bila pomoćnik političkoga komesara 9. krajiške brigade.¹⁷ Prema tome, očito je kako je njegovo ime u Polakovu izvješću pogrešno napisano. Iz ratnoga puta Milovana Samardžije uočljivo je kako je prije upućivanja u 9. krajišku brigadu bio pomoćnik političkoga komesara 3. krajiške brigade. U monografiji te brigade zabilježeno je da je Samardžija rođen 1923. u selu Bukovača kod Bosanskog Petrovca a po nacionalnosti se izjašnjavao kao “Jugoslaven”.¹⁸ Budući da je 3. krajiška brigada od studenoga 1942. djelovala u sastavu Prve proleterske divizije, ta je brigada smatrana svojevrsnom elitnom postrojbom partizanske vojske.¹⁹ Ova okolnost cijelom slučaju daje dodatnu važnost, jer upućuje na zaključak da je glavni organizator zločina (Milovan Samardžija) odabran upravo po kriteriju ideološke pravovjernosti.

Samardžija je u iskazu glede organiziranja likvidacije skupine zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi bio vrlo detaljan, te je naveo kako je osobno nadzirao izlazak te skupine zatočenika iz logora i da je zbog te zadaće na raspolaganju imao jedan bataljun 9. krajiške brigade. Pri tome je naglasio kako je zapovijed (“naredjenje”) da tu skupinu zatočenika izvede iz logora dobio od stožera (“štaba”) 10.

17 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik*), tom IX / knjiga 7, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970., 421.-427.: Izvješće 9. krajiške brigade od 1. 11. 1944.; *Zbornik*, IX/7, 679.-681.: Izvješće 9. krajiške brigade od 2. 12. 1944.

18 *Treća krajiška proleterska brigada: Zbornik sjećanja*, Knjiga treća, Odbor sekcije boraca Treće proleterske krajiške brigade u Beogradu, Beograd, 1985., 948.-950.

19 Savo TRIKIĆ, *Treća krajiška proleterska brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987., 60.

krajiške divizije JA. Navedeni podatak jasan je pokazatelj kako Samardžija tu akciju nije organizirao na svoju ruku, nego je djelovao prema naredbi viših razina vlasti.

Uzevši to u obzir, očito je kako se u slučaju likvidacije zatočenika logora u Požegi ne radi o “nepravilnostima” pripadnika 9. krajiške brigade, kako je navedeno u prethodno citiranome izvješću koje je Ministarstvo unutarnjih poslova FDH uputilo Centralnome komitetu KPH, nego o odluci vodstva 10. krajiške divizije JA koju je 9. krajiška brigada izvršila. Ovaj zaključak razvidan je iz iskaza koji je Milovan Samardžija dao Dragi Polaku. Vjerojatno je upravo odgovornost viših razina vlasti i rezultirala time što su rezultati istrage ostali nepoznati, iz čega se može zaključiti kako je istraga zaustavljena.

Za razumijevanje konteksta Samardžijina iskaza, nužno je navesti hijerarhijski odnos 9. krajiške brigade, 10. krajiške divizije i 2. jugoslavenske armije. O 9. krajiškoj brigadi i 10. krajiškoj diviziji objavljeno je malo podataka. Ratne monografije tih postrojbi u razdoblju Jugoslavije nisu napisane. Iz objavljenih jugoslavenskih dokumenata vidljivo je kako je postrojba pod nazivom “9. krajiška brigada Simo Šolaja” formirana 22. siječnja 1943.²⁰ Brigada je ime dobila po srpskome pobunjeničkome vođi protiv NDH s područja Kupresa, koji je među tamošnjim četnicima bio iznimno popularan.²¹ Četnički utjecaj u brigadi bio je izražen tijekom cijeloga rata, što se može zaključiti iz opisa političkih prilika u toj postrojbi napisanoga u listopadu 1944.²² Od formiranja 10. krajiške divizije u svibnju 1943., 9. krajiška brigada se nalazila u njezinu sastavu. Uz tu brigadu, u sastavu divizije nalazile su se još 7. i 17. krajiška brigada.²³ U vrijeme nastanka Polakova izvješća, 10. krajiška divizija JA nalazila se u sastavu 2. jugoslavenske armije. U sastav te armije 10. krajiška divizija JA ušla je odlukom Generalštaba JA od 23. travnja 1945.²⁴ Završetkom Drugoga svjetskoga rata, operativno područje 2. jugoslavenske armije postao je teritorij današnje Republike Hrvatske (RH) uključujući kotareve Bihać, Cazin i Livno u Bosni i Hercegovini.²⁵ Uzevši u obzir navedene podatke, jasno je zašto je Ministarstvo

20 *Zbornik*, IV/9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954., 248.-249.: Zapovijed Prvog bosanskog korpusa od 22. 1. 1943.

21 U tekstu kojim je Šolaja posmrtno odlikovan ordenom “narodnoga heroja” navedeno je kako je njegovo ime “poznato u čitavoj Bosni, a naročito u Bosanskoj krajini”, odnosno zapadnoj Bosni i da je on “voljen od čitavog naroda, svojih boraca, pa čak i od zavedenih četnika”. Davor MARIJAN, *Borbe za Kupres 1942.*, AGM, Zagreb, 1999., 178.

22 *Zbornik*, IX/7, 304.: Politički odjel 10. krajiške divizije Centralnome komitetu KPJ 15. 10. 1944.

23 *Zbornik*, IX/7, 299.-305.: 10. krajiška divizija JA Centralnom komitetu KPJ 15. 10. 1944.

24 *Zbornik*, IV/34, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1974., 737.-739.

25 Bojan Blagoje DIMITRIJEVIĆ, “Jugoslavenska armija neposredno nakon završetka rata”, *Časopis*

unutarnjih poslova FDH zahtjev za pokretanje istrage o postupcima 9. krajiške brigade uputilo javnom tužitelju Hrvatske i javnom tužitelju 2. jugoslavenske armije. Također, iz navedenih podataka očito je kako je Polak bio nadređen Samardžiji i da mu je zato Samardžija bio obvezan dati iskaz.

Osim Samardžije, Polaku su iskaz dali i Milan Uskoković, za kojega je Polak u svome izvješću naveo da je “komandant mjesta Slavonska Požega”, i neimenovani zapovjednik (“komandir”) zatvora III. Odsjeka OZN-e za Novu Gradišku. Na osnovi Uskokovićeva iskaza Polak je sastavio točku 2 svoga izvješća, a na osnovi iskaza neimenovanoga šefa zatvora u Novoj Gradišci točku 5 svoga izvješća.

Od ta dva iskaza, iskaz Milana Uskokovića neposredno je vezan uz temu likvidacije zatočenika logora u Požegi. Važnost toga iskaza jest u tome što je iz njegova sadržaja razvidno kako su članovi stožera 10. krajiške divizije JA bili nadređeni upravi logora. Ovaj zaključak proizlazi iz dijela iskaza u kojem je Uskoković opisao sukob između logorske straže i stanovnika Požege koji su zatočenicima logora donosili hranu. Opisujući sukob, Uskoković je naveo da su vojnici JA ubili jednog zatočenika a drugog teže ranili. Nakon toga, “došao je potpukovnik Roc iz štaba X. Divizije i zabranio je upravi logora da više nesmiije primati hranu od civila za zarobljenike”. Podatak prema kojem je stožer 10. krajiške divizije JA bio nadređen upravi logora čvrst je argument za zaključak da niti jednu važnu odluku u tome logoru nije bilo moguće donijeti bez prethodne dozvole članova vodstva 10. krajiške divizije JA. Slijedom toga, očito je kako bez izričite odluke pripadnika stožera te divizije nije bilo moguće izdvojiti skupinu od čak 3000 zatočenika, izvesti je iz logorskoga prostora i poslati na likvidaciju.

Glede sadržaja točke 2. Polakova izvješća, nužno je navesti kako je, kao i u slučaju Milovana Samardžije, “potpukovnik Roc iz štaba X. Divizije” pogriješno imenovan. Iz izvješća 10. krajiške divizije JA od 3. ožujka 1945. vidljivo je kako se u stožeru te divizije na dužnosti zamjenika zapovjednika (komandanta) divizije krajem rata nalazio Uroš Bogunović Roca te je osoba koja je navedena u Uskokovićevu iskazu po svemu sudeći on.²⁶ Dodatna potvrda za to jest Bogunovićeva biografija objavljena u knjizi *Narodni heroji Jugoslavije*. U toj knjizi navedena je Bogunovićeva funkcija u vodstvu te divizije.²⁷ Uz Uroša Bogunovića, iz dostupnih dokumenata

pis za suvremenu povijest, br. 3 / 2016., 640.

26 *Zbornik*, IV/34, 75.

27 Mirjana TRININIĆ, “Bogunović Ilije Uroš Roca”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 93.

poznat je identitet i drugih članova vodstva 10. krajiške divizije JA krajem rata. To su bili Vojo Todorović Lerer na mjestu zapovjednika (komandanta) divizije, Rade Bašić na mjestu političkoga komesara divizije i Mesud Hotić na mjestu načelnika stožera (štaba) divizije.²⁸ Uzevši u obzir položaj navedene četvorice jugoslavenskih dužnosnika, upravo se oni mogu smatrati naredbodavcima likvidacije zatočenika logora u Požegi.²⁹

Uz točku 2. i točku 3. Polakova izvješća, za temu likvidacije zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi veliku važnost predstavljaju točke 5. i 6. toga izvješća. Iz tih dviju točaka vidljive su neke od lokacija na kojima su se provodila smaknuća na području Nove Gradiške. To su bile neimenovana šuma u blizini Nove Gradiške, zatim okolica sela Šumetlica, koja je u izvješću pogrješno označena kao “Umetljica”, te prostor između sela Guletinca i sela Šumetlice.

Osim u Polakovu izvješću, prostor Nove Gradiške kao područje na kojem je 9. krajiška brigada provodila masovne likvidacije naveden je u izvješću kojeg je Okružni komitet KPH za Novu Gradišku uputio Oblasnome komitetu KPH za Osijek 24. lipnja 1945. Međutim, u tome izvješću nisu precizirani podatci oko konkretnih lokacija na kojima su izvršeni masovni zločini. Osim Polakova izvješća, lokacije na kojima su izvršene masovne likvidacije zarobljenika na području Nove Gradiške tijekom druge polovice lipnja 1945. zabilježena su u izvješću koje je Upravni odjel Oblasnoga narodno-oslobodilačkoga odbora za Slavoniju uputio Tajništvu Oblasnoga narodno-oslobodilačkoga odbora za Slavoniju i Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju 27. lipnja 1945. U tome izvješću zabilježeno je da su likvidacije izvršene na prostoru između sela Militinaca i Šumetlice, koja je pogrješno nazvana “Šumetlika”, i u okolici jugoslavenskoga logora u Staroj Gradišci.³⁰

Sumirajući navedene podatke, može se zaključiti kako je vodstvo 10. krajiške divizije JA naredilo likvidaciju zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi. Organizaciju likvidacije vodstvo divizije povjerilo je 9. krajiškoj brigadi, pri čemu je

28 *Zbornik*, IV/34, 75.: Izvješće 10. krajiške divizije od 3. 3. 1945.; *Zbornik*, IV/34, 494.: Zapovijed 10. krajiške divizije od 1. 4. 1945.

29 Iz dostupnih izvora uočljivo je kako su u postrojbama NOVJ djelovala dvojica dužnosnika koji su se potpisivali pod imenom “Vojo Todorović”. Jedan je bio istaknuti dužnosnik 4. i 10. krajiške divizije, te je poznat i po svome drugom prezimenu Lerer. On je rođen u Mostaru 12. ožujka 1914. Drugi je rođen u selu Mrke kod Podgorice 23. srpnja 1911. te je rat proveo u postrojbama NOVJ na području Crne Gore. U *Vojnoj enciklopediji* za njega se navodi kako mu je pravo ime Vojin a ne Vojo. Branislav JOKSOVIĆ, “Vojin Todorović”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975., 12. ISTI, “Vojo Todorović”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, 12.

30 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 221., 225.-226.

jedan bataljun te brigade trebao izvršiti likvidaciju. Dužnosnik brigade zadužen za provedbu likvidacije bio je pomoćnik političkoga komesara brigade Milovan Samardžija. Iz sadržaja Samardžijina iskaza nisu poznati pojedinci masovne likvidacije zatočenika iz požeškoga logora, nego je samo navedeno da su odvedeni u smjeru Nove Gradiške i tamo smaknuti. Međutim, u drugim točkama Polakova izvješća, kao što su točke 5. i 6., masovnim egzekucijama koje je 9. krajiška brigada provela na području Nove Gradiške posvećena je veća pozornost. Usporedbom sadržaja tih točaka s drugim jugoslavenskim dokumentima, moguće je utvrditi nekoliko lokacija u okolini Nove Gradiške na kojima je 9. krajiška brigada provodila masovne likvidacije. Osobe smaknute na tim lokacijama vrlo su vjerojatno i zatočenici jugoslavenskoga logora u Požegi.

Uloga OZN-e u organizaciji zločina

Kontekst u kojem je provedena likvidacija skupine zatočenika jugoslavenskoga logora u Požegi u općim je crtama vidljiv iz citiranoga dijela izvješća Drage Polaka. Iako donosi važne podatke, Polakovo izvješće manjkavo je jer se u njemu ne spominje uloga pripadnika jugoslavenske sigurnosne službe OZN-e. Slijedom toga, sadržaj izvješća ostavlja dojam kao da je likvidacija požeških logoraša bila isključiva posljedica odluke vodstva 10. krajiške divizije JA. Međutim, uzevši u obzir ustroj jugoslavenskih zarobljeničkih logora ova mogućnost ne čini se vjerojatnom. Naime, pripadnici OZN-e gotovo sigurno su bili prisutni unutar požeškoga logora a vrlo vjerojatno su sudjelovali u organiziranju likvidacije navedene skupine zatočenika iz toga logora. Ovaj zaključak proizlazi iz uloge koju je OZN-a inače imala u jugoslavenskim zarobljeničkim logorima.

Uloga OZN-e u logorima definirana je odlukom Generalštaba JA koju je potpisao general-lajtnant Velimir Terzić 9. travnja 1945. U toj je odluci navedeno kako su “za uspostavu i uređenje logora” bile zadužene “vojno-teritorijalne komande, komande mesta i komande gradova”, dok su za “utvrđivanje identiteta” logoraša, odnosno njihovo “popisivanje i kartoniranje” nadležni bili “organi OZN-e one federalne jedinice na čijoj se teritoriji nalaze logori”.³¹ S obzirom na to da se Požega nalazila na teritoriju “federalne Hrvatske”, odnosno FDH, u logoru su trebali biti prisutni i pripadnici OZN-e za Hrvatsku te voditi evidenciju tamošnjih zatočenika.

31 *Zbornik, II/15*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982., 349.-350.

Dodatna potvrda za ovaj zaključak je izvješće koje je načelnik III. odsjeka OZN-e za Hrvatsku Josip Brnčić uputio načelniku OZN-e za Hrvatsku Ivanu Krajačiću Stevi 16. lipnja 1945. Tekst izvješća vrlo je važan za razumijevanje organizacijske strukture jugoslavenskih logora u vrijeme kada se dogodila likvidacija zatočenika logora u Požegi. Iz teksta izvješća vidljivo je kako je za zarobljeničke logore u Hrvatskoj bio nadležan III. odsjek OZN-e za Hrvatsku. Glavna organizacijska struktura toga odsjeka bili su okružni odjeli, odnosno organizacija III. odsjeka OZN-e na razini pojedinoga okruga.³² S obzirom na to da je požeški kotar, zajedno s kotarima Novom Gradiškom, Okučanima i Pakracom, bio dio Okruga Nova Gradiška,³³ to znači da je logor u Požegi bio pod nadzorom III. odsjeka OZN-e za Okrug Nova Gradiška. U Polakovu izvješću, u točki 5, spominje se III. odsjek OZN-e za Okrug Nova Gradiška, ali ne u kontekstu događaja u požeškome logoru, nego u vezi zatvora u Novoj Gradišci. Naime, Polaku je iskaz o tome zatvoru dao zapovjednik (“komandir”) zatvora čije ime u izvješću nije navedeno. Zapovjednik zatvora u iskazu je naveo kako je organizirao likvidaciju 52 osobe prema naredbi načelnika (“šefa”) tamošnje okružne OZN-e. Spomenuti navod značajan je jer ukazuje na mogućnost da je taj pripadnik OZN-e imao sličnu ulogu i u odluci o likvidaciji zatočenika logora u Požegi.

Uz Polakovo izvješće, drugi dokument iz kojega se može zaključiti kako je likvidaciji zatočenika logora u Požegi prethodilo razvrstavanje jest izvješće koje je javni tužitelj Okruga Nova Gradiška Mato Krpan uputio javnom tužitelju Hrvatske Jakovu Blaževiću dana 11. srpnja 1945. Krpanovo izvješće važno je zbog rečenice u kojoj je navedeno kako se pitanje logora na području Okruga Nova Gradiška “u zadnje vrijeme rješava s uspjehom i na opće zadovoljstvo” i to na način da se formiraju “posebne domobranske brigade a zločinci se privode svojoj zasluženoj kazni”.³⁴ Pojam “posebne domobranske brigade” bio je naziv za pomoćne postrojbe JA sastavljene od bivših zatočenika jugoslavenskih logora hrvatske nacionalnosti. Osnovni podatci o tim postrojbama zabilježeni su u iskazima preživjelih zatočenika logora u Požegi.

Jedan od njih, Stojan Kevo iz Stoca, bio je pripadnik takve postrojbe koja je, prema njegovim riječima, nazvana “Hercegovačka brigada”. U toj postrojbi nalazilo se približno stotinu zatočenika logora u Požegi. Nakon što je ta postrojba formirana, upućena je u pratnji nekolicine vojnika JA, odnosno jednoga časnika (“oficira”) i još

32 Z. DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija*, 165.-166.

33 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 75., 288., 390.

34 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 268.

“2-3 stražara” u Slavonski Brod, od tamo u Bosanski Brod, zatim u Jajce, pa u Mrkonjić Grad, te naposljetku u selo Tetovo kod Zenice. Pripadnici Kevine postrojbe u tome su selu demobilizirani krajem 1945.³⁵ Kevin iskaz važan je zbog kontekstualizacije prethodno citiranoga Krpanova izvješća. Naime, Kevin iskaz potvrđuje da se razvrstavanje zatočenika u logorima na području Okruga Nova Gradiška, kako je spomenuo Krpan, provodilo i u požeškome logoru.

Iz iskaza Mirka Raiča iz Donjeg Sela kod Hutova može se zaključiti kako je, uz postrojbu u kojoj se nalazio Stojan Kevo, od zatočenika požeškoga logora formirana još jedna postrojba. Ta je postrojba djelovala pod nazivom “dopunska brigada Dese-te divizije”. Zaključak da ta brigada nije postrojba u kojoj se nalazio Kevo proizlazi iz činjenice da je njezino operativno područje bila Požega a ne prethodno navedena mjesta u zapadnoj Bosni.³⁶

Osim upućivanja u pomoćne postrojbe JA, iz malobrojnih dostupnih jugoslavenskih dokumenata vidljivo je kako je određen broj zatočenika logora u Požegi mobiliziran u redovne postrojbe JA. Podatak ove vrste zabilježen je u radio-poruci, odnosno “depeši”, koju je vodstvo 6. korpusne vojne oblasti uputilo 2. jugoslavenskoj armiji, to jest njezinoj ustanovi pod nazivom “Komanda pozadine”, dana 29. lipnja 1945. U toj je radio-poruci navedeno da se “u Slavonskoj Požegi”, odnosno u tamošnjemu logoru, nalazi 5586 “domobrana” koji “čekaju raspored u Jug. Armiju”.³⁷

Podatak o broju zatočenika požeškoga logora krajem lipnja 1945. značajan je zato što je u točki 2. Polakova izvješća navedeno kako se sredinom lipnja 1945. u logoru u Požegi nalazilo 30.000 zatočenika. Usporedbom sadržaja radio-poruke koju je vodstvo 6. korpusne vojne oblasti uputilo 2. jugoslavenskoj armiji i teksta točke 2. Polakova izvješća, očito je kako je broj zatočenika u požeškome logoru tijekom druge polovice lipnja 1945. drastično smanjen. Po svemu sudeći, drastično smanjivanje broja požeških logoraša uslijedilo je kao posljedica njihova razvrstavanja, koje je u svome izvješću spomenuo Krpan. U iskazima brojnih zatočenika požeškoga logora nadnevak 15. lipnja 1945. označen je kao dan razvrstavanja. Takve su iskaze dali Jozo Obradović iz Donjeg Hrasna kod Neuma, Ante Sikirić iz Travnika i Mate Tomas

35 Stanislav VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, Detecta, Zagreb, 2005., 305.

36 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 238.-239.

37 HR-HDA-1450, Fond: Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnosi na Hrvatsku, D-1173, stranica mikrofilma 264.

iz Crnopoda kod Ljubuškog,³⁸ dok je Konrad Međugorac iz Klobuka kod Ljubuškoga izjavio da se razvrstavanje dogodilo dva dana ranije, odnosno 13. lipnja 1945.³⁹

Iz iskaza navedenih zatočenika, kao i onih koji su spomenuli razvrstavanje ali nisu naveli točan datum kada se ono dogodilo, može se zaključiti kako su tada požeški logoraši podijeljeni u pet skupina. Prva skupina je puštena kućama, druga skupina je mobilizirana u različite postrojbe JA, od pripadnika treće skupine ustrojene su pomoćne postrojbe JA, odnosno formacije koje su djelovale pod nazivom “posebne domobranske brigade” odnosno “dopunske brigade”, četvrta skupina poslana je u druge jugoslavenske logore, dok je peta skupina, u kojoj se nalazilo 3000 zatočenika, likvidirana.

U skupini amnestiranih i poslanih kućama od požeških logoraša koji su dali iskaz nalazili su se Ivan Petrović iz Mesihovine, Luka Tokić iz Kongore kod Duvna⁴⁰ i prethodno navedeni Mate Tomas.⁴¹

U skupini koja je iz požeškoga logora mobilizirana u različite postrojbe JA nalazila su se šestorica zatočenika koji su o onome što su doživjeli u tome logoru dali iskaz. Bili su to, uz prethodno navedene Konrada Međugorca i Antu Sikirića, Miše Mijo Krmek iz Drijena kod Neuma, Mijat Martinović iz Gornjih Mamića kod Širokoga Brijega, Jozo Obradović iz Donjeg Hrasna kod Neuma i Jure Vujević s Humca. Martinović, Međugorac, Sikirić i Vujević nisu naveli u koju postrojbu JA su mobilizirani, ali su bili kategorični u tvrdnji da se mobilizacija dogodila u prostoru požeškoga logora.⁴²

Iz Vujevićeva iskaza moguće je zaključiti u koju postrojbu je mobiliziran, dok iz iskaza Martinovića, Međugorca i Sikirića bilo kakav zaključak po ovome pitanju nije moguć. Iako Vujević nije naveo ime postrojbe JA u koju je mobiliziran, iz njegove izjave da je postrojba u koju je uključen bila “takozvana pokretna” i da je imala zadaću “hvatati one koji su se sakrivali po Slavoniji”, može se zaključiti kako se radilo o postrojbi Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ).⁴³ U formacijskome

38 Ante ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog: Svjedočenja preživjelih*, Crolibertas Publishers / Općina Ljubuški, Ljubuški – Chicago, 2014., 377.; Stojan MILOŠ, *Bleiburg i Križni put – zločin bez kazne*, Ogranak Matice hrvatske Livno / Hrvatski informativni centar, Livno – Zagreb, 2004., 202.; S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 184.-185.

39 A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 226.

40 *Duvanjski žrtvoslov*, Naša ognjišta / Općinsko vijeće Tomislavgrad, Tomislavgrad, 2013., 372., 374.

41 A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 377.

42 A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 226., 399.; Velimir MABIĆ, *Od Širokog do Bleiburga i nazad*, Logotip, Široki Brijeg, 2017., 120.-121.; S. MILOŠ, *Bleiburg i Križni put*, 203.

43 A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 399.

smislu, postrojbe KNOJ-a su, poput OZN-e, bile podijeljene po republičkoj osnovi. Na području Hrvatske djelovala je 1. hrvatska divizija KNOJ-a u sastavu pet brigada, od kojih se 2. brigada nalazila u Slavoniji.⁴⁴ Prema tome, izvjesno je da je Vujević mobiliziran u 2. brigadu 1. hrvatske divizije KNOJ-a.

Za razliku od Martinovića, Međugorca, Sikirića i Vujevića, Miše Mijo Krmek i Jozo Obradović u svojim su iskazima naveli ime postrojbe u koju su bili mobilizirani. Bila je to 17. krajiška brigada. Prema Krmekovim riječima, 17. krajiška brigada je bila raspoređena u Đurđenovcu i Podravskoj Slatini. U Đurđenovcu se nalazio jedan bataljun te brigade, a u Podravskoj Slatini većina te postrojbe. Njezini pripadnici bili su smješteni “u nekakve pustare blizu crkve”. U svome iskazu Krmek je naveo imena i prezimena požeških logoraša koji su mobilizirani u tu brigadu.⁴⁵ Poput njega, vrlo slične podatke je u iskazu naveo i Jozo Obradović.⁴⁶

Brigada u koju su navedeni požeški logoraši mobilizirani bila je postrojba o kojoj se u razdoblju Jugoslavije iznimno malo pisalo. Kao i u slučaju 9. krajiške brigade, njezina ratna monografija nije objavljena. Stanovitu pozornost toj je postrojbi posvetio tek hrvatski povjesničar Davor Marijan u svome članku iz 2006., naglasivši kako je to “jedna od rijetkih partizanskih postrojbi s većinskim muslimanskim sastavom”. Prema podacima jugoslavenske *Vojne enciklopedije* koje je u svome radu citirao Marijan, 17. krajiška brigada formirana je u travnju 1944. od boraca s područja Rame.⁴⁷ Iz dostupnih jugoslavenskih dokumenata vidljivo je kako se 17. krajiška brigada još u studenome 1945. nalazila na području sjeverno od rijeke Save. U tekstu izvješća opunomoćenika OZN-e za Daruvar od 3. studenoga 1945. zabilježeno je da se 1. bataljun 17. krajiške brigade nalazio u Daruvaru,⁴⁸ što bi značilo da se ostatak brigade nalazio u široj okolici toga grada. Također, stanovit broj pripadnika te brigade vrlo vjerojatno se nalazio i u Požegi, odnosno unutar tamošnjega zarobljeničkoga logora. Iako se u dostupnim jugoslavenskim dokumentima ne nalazi podatak te vrste, argument za ovu tvrdnju jest činjenica da je relativno velik broj požeških logoraša bio mobiliziran u njezin sastav. Od

44 Vicko ANTIĆ, “Dejstva Korpusa narodne obrane Jugoslavije na razbijanju kontrarevolucionarnih snaga u poslednjoj godini rata”, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: Učesnici govore*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986., 606.

45 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 261.-262.

46 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 184.-185.

47 Davor MARIJAN, “Sukob HVO-a i ABiH u Prozoru, u listopadu 1992.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. / 2006., 380.

48 V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija: Slavonija*, 480.

značajnijih pripadnika te brigade, požeški su logoraši naveli Mehu Bajramovića iz Vetova kod Zenice, Mehu Gudića iz Jajca i Arifa Kulagića iz Prozora.⁴⁹

Od požeških logoraša koji su se nalazili u skupini koja je upućena u druge jugoslavenske logore bili su, uz prethodno navedenoga Mišu Krmeka, Augustin Breljak iz Bugojna, Andrija Džakula iz Stoca, Pero Jurić iz Jošanice kod Duvna, Franjo Kumkić iz Bugojna, Marko Maslač iz Stoca, Jozo Pavičić iz Lisica kod Ljubuškog i Božo Vukšić iz Studenaca kod Ljubuškog. Iz iskaza navedenih logoraša vidljivo je kako su požeški logoraši odvođeni u logore u Bjelovar, Osijek i Slavonski Brod. U Bjelovar su upućeni Andrija Džakula i Marko Maslač. Za razliku od njih dvojice, Breljak, Jurić, Kumkić, Pavičić i Vukšić naveli su u svojim iskazima da su odvedeni u Slavonski Brod, pa od tamo poslani u mostarski logor.⁵⁰ Mišo Krmek je izjavio da je sa skupinom zatočenika požeškoga logora nakon 10 do 15 dana boravka u tome logoru poslan vlakom u Osijek, odakle je upućen u Đurđenovac.⁵¹

Kao što se može zaključiti iz iskaza navedenih logoraša, logor u Slavonskome Brodu bio je usputno boravište za odlazak u mostarski logor. Ovaj podatak potvrđuje i sadržaj radio-poruke koju je vodstvo 6. korpusne vojne oblasti uputilo 2. jugoslavenskoj armiji 18. lipnja 1945. U toj je radio-poruci zabilježeno da je iz Požege u Slavonski Brod došlo “3.005 domobrana Bosanaca i Hercegovaca koji su predani VI. Armiji”.⁵² S obzirom na to da je 6. jugoslavenska armija obuhvaćala područje Crne Gore i veći dio Bosne i Hercegovine,⁵³ očito je kako je upravo Slavonski Brod bio mjesto preko kojega su zatočenici požeškoga logora upućivani u logore na području Bosne i Hercegovine. Iz dostupnih jugoslavenskih dokumenata nije posve jasno kojega je datuma skupina od 3000 zatočenika iz požeškoga logora preko Slavonskoga Broda odvedena u Bosnu i Hercegovinu, odnosno na područje južno od rijeke Save. Međutim, izvjesno je da se to dogodilo sredinom lipnja 1945. Na ovaj zaključak upućuje datum citirane radio-poruke koje je vodstvo 6. korpusne vojne oblasti uputilo 2. jugoslavenskoj armiji, kao i prethodno navedeni podatak prema kojem je razvrstavanje požeških logoraša provedeno dana 15. lipnja 1945.

Datum razvrstavanja i posljedičnoga odlaska velikoga broja zatočenika iz požeškoga logora prema Slavonskome Brodu značajan je za razumijevanje okolnosti

49 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 185., 261.-262.

50 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 44., 191.-192.; *Duvanjski zbornik*, 363.; S. MILOŠ, *Bleiburg i Križni put*, 224., 271.; A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 305., 405.

51 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 260.-261.

52 HR-HDA-1450, D-1173, stranica mikrofilma 254.

53 B. B. DIMITRIJEVIĆ, “Jugoslavenska armija neposredno nakon završetka rata”, 640.

u kojima se dogodilo izvođenje iz logora one skupine zatočenika koja je odvedena u smjeru Nove Gradiške i na tome području smaknuta. Naime, u Polakovu izvješću zabilježen je podatak kako je skupina zatočenika u smjeru Nove Gradiške odvedena 17. lipnja 1945. Usporedbom toga podatka s navedenim datumom razvrstavanja logoraša, za pretpostaviti je kako je skupina logoraša određena za likvidaciju posljednja napustila logorske prostorije.

Razvrstavanje zatočenika logora u Požegi

Za razliku od približnoga datuma kada je provedeno razvrstavanje zatočenika logora u Požegi, ono što ostaje nejasno jest kriterij po kojem su zatočenici razvrstavani. Naime, preživjeli zatočenici požeškoga logora o ovom su pitanju naveli međusobno proturječne tvrdnje. Dio bivših zatočenika toga logora navelo je da je glavni kriterij po kojem su zatočenici razvrstavani na one koji su amnestirani i one koji su smaknuti bilo godište, pri čemu su mlađa godišta amnestirana. Ovu tvrdnju u svojim iskazima naveli su Jozo Obradović i Ivan Petrović iz Mesihovine i Mate Tomas.⁵⁴ Nasuprot tome, određen broj bivših zatočenika toga logora kategoričan je u zaključku da je glavni kriterij razvrstavanja bila godina stupanja u vojsku NDH.

Navedenu tvrdnju istaknuo je čitav niz požeških logoraša, a najjasnije ju je artikulirao Ante Sikirić. On je u svome iskazu naglasio kako su oni koji su naveli da su stupili u vojsku NDH 1941. ili 1942. bili ograđeni žicom.⁵⁵ Iskaz vrlo sličan Sikirićevom dao je Luka Tokić. On je izjavio kako su u logoru u Požegi zatočenici morali ispunjavati upitnike o godini kada su stupili u vojsku NDH i da su svi zatočenici koji su se izjasnili da su “u vojsku stupili 1941.-1942.” smješteni “u jedan ograđeni prostor”. Za razliku od Sikirića, Tokić je naglasio da je uprava logora u Požegi u poseban prostor unutar logora smjestila i one zatočenike “koji su neko vrijeme bili u partizanima”. Prema Tokićevim riječima, i ta je skupina zatočenika smještena u dio logora koji je bio ograđen.⁵⁶

Godinu stupanja u vojsku kao kriterij za preživljavanje ili osudu na smrt u svojim su iskazima istakli i Miše Mijo Krmek te Ilija Grgić i Pero Jurić iz Duvna. Kao primjer osoba koje su stupile u vojsku 1941. i 1942. te su po tom kriteriju ubijeni u logoru u Požegi Krmek je naveo Marka Krmeka i Matu Daničića,⁵⁷ dok Grgić i Ju-

54 *Duvanjski žrtvoslov*, 372.; A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 377.; S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 184.-185.

55 S. MILOŠ, *Bleiburg i Križni put*, 202.

56 *Duvanjski žrtvoslov*, 374.

57 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 261.

rič nisu naveli konkretna imena.⁵⁸ Međutim, Jurić je kao argument za točnost svoje tvrdnje naveo riječ “oficira JNA” Ante Pašalića koji mu je izjavio kako je u logoru u Požegi likvidirano 4800 pripadnika oružanih snaga NDH koji su u vojsku stupili 1941. i 1942.⁵⁹ Kriterij godine stupanja u vojsku NDH u svome iskazu naveo je i prethodno spomenuti Stojan Kevo. Međutim, on je u svome iskazu istaknuo kako se razvrstavanje po tome kriteriju provodilo u jugoslavenskome logoru u Mariboru. U tom kontekstu, on navodi da je preživio jer je sa skupinom suboraca izjavio da je tek 1943. pristupio Domobranstvu NDH.⁶⁰ U svome iskazu Kevo nije spomenuo da je slično razvrstavanje organizirano u logoru u Požegi. Jedan od razloga za to jest mogućnost da on u požeškome logoru nije morao odgovarati na to pitanje jer je ispitivanje te vrste prethodno prošao u jugoslavenskome logoru u Mariboru.

Iako se iz citiranih iskaza preživjelih zatočenika logora u Požegi može zaključiti kako je godina stupanja u vojsku NDH bila glavni kriterij za daljnju sudbinu logoraša, u određenim slučajevima logorska je uprava od toga kriterija napravila iznimku. To je u svome iskazu naglasio Konrad Međugorac. On je izjavio da se u logoru nalazio u skupini onih koji su u oružane snage NDH stupili 1941. i 1942., te da je ta skupina bila osuđena na smrt. Pri opisu te skupine, Međugorac je naveo da se u toj skupini nalazilo približno 3600 zatočenika požeškoga logora. Činjenicu da je unatoč tome uspio preživjeti boravak u požeškome logoru Međugorac je objasnio time što ga je spasio Luka Leko koji je tada bio vozač zapovjednika (komandanta) 10. krajiške divizije JA Voje Todorovića. Lekinu intervenciju Međugorac je opisao ovim riječima:

“Na njegov poziv javio se veći broj nas zarobljenika koji su bili iz okolice Ledinca i sve su nas pridodali partizanskoj postrojbi. Nakon provjere neke su likvidirali, ali većina se ipak vratila svojim kućama.”⁶¹

Uz iskaz Konrada Međugorca, navedena intervencija Luke Leke zabilježena je i u knjizi *Grudski žrtvoslov: Drugi svjetski rat i poraće* koju su napisali Vlado Bogut i Ljubo Leko. U toj je knjizi navedeno da je Leko spasio iz logora u Požegi velik broj zatočenika, pri čemu nije precizirano o kojem se broju radilo. Procjene o broju osoba koje je Leko spasio kretale su se od 60 logoraša do čak 200 logoraša.⁶²

58 *Duvanjski žrtvoslov*, 352.-353.

59 *Duvanjski žrtvoslov*, 362.-363.

60 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, 305.

61 A. ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog*, 226.

62 Vlado BOGUT, Ljubo LEKO, *Grudski žrtvoslov: Drugi svjetski rat i poraće*, Općina Grude,

Za razliku od Konrada Međugorca, autori knjige *Grudski žrtvoslov* nisu objasnili tko je Leki dao ovlasti za taj čin. Uzevši u obzir izostanak toga podatka, logičnim se čini zaključiti kako je Leko to učinio u skladu s odlukom zapovjednika 10. krajiške divizije JA Voje Todorovića. Prema tome, vrlo je vjerojatno da je jugoslavenski dužnosnik koji je ovlastio Luku Leku da poštedi dio požeških logoraša bio upravo Todorović. Međutim, sama činjenica da je Todorovićeva odluka bila dovoljna da poštedi smrti dio logoraša, jasan je pokazatelj kako je on bio neposredno odgovoran za smrt onih koji su, kako je zabilježeno u Polakovu izvješću, odvedeni “na likvidaciju”.

Iz iskaza Ilije Grgića, Mijata Martinovića i Ante Sikirića proizlazi kako je uz Luku Leku djelovalo još određen broj pripadnika logorske uprave koji su provodili razvrstavanje među zatočenicima logora. Prema njihovim riječima, sredinom lipnja 1945. uprava logora u Požegi donijela je odluku da vojnici JA za ljude iz svoga kraja mogu jamčiti i tako ih spasiti od daljnjega boravka u logoru i vrlo izvjesne smrti. Grgić navodi kako je za njegovu skupinu garantirao “partizan pravoslavac Vlado Duvnjak iz Donjega Malovana s kojim je Mile Jakić bio kum”.⁶³ Martinović u svome iskazu spominje stanovitoga Luku Kusića, kojeg opisuje kao “partizana” u “engleskome odijelu”. Prema Martinovićevim riječima, Kusić je iz požeškoga logora izveo približno 80 zatočenika nakon čega su ti zatočenci amnestirani i mobilizirani u JA.⁶⁴

Za razliku od Martinovića, Međugorca i Grgića, odluku logorske uprave o amnestiji dijela logoraša je spomenuo i Sikirić ali ju interpretirao na način da je ta odluka imala i svoje naličje. Prema njegovim riječima, ta odluka logorske uprave značila je da su određeni dužnosnici JA trebali donijeti procjenu koji se zatočenci “nisu ogriješili o partizane, ili ako jesu, da kažu da ih treba likvidirati”.⁶⁵ Slično Sikiriću, ulogu pripadnika JA koji su obilazili zatočenike iz svoga kraja opisao je i Augustin Breljak. On je naglasio kako su pojedini pripadnici JA otkrivali ljude iz svoga kraja i ubijali ih, dok su ih drugi spašavali. Kao posebno opasnoga pripadnika JA koji je otkrivao logoraše nakon čega su ubijani, Breljak je naveo Mesuda Hotića, dok je u drugome kontekstu naveo Ivu Jandrića i Stojana Kovačića. Prema njegovim riječima, Kovačić je spasio Dominka Zelića iz požeškoga logora.⁶⁶ Na jednak način kao i Breljak, ulogu Hotića i Jandrića opisao je Fabijan Landikušić iz Gornjega Vakufa.⁶⁷

Grude, 2014., 132.

63 *Duvanjski žrtvoslov*, 352.

64 V. MABIĆ, *Od Širokog do Bleiburga*, 120.-121.

65 S. MILOŠ, *Bleiburg i Križni put*, 202.

66 S. MILOŠ, *Bleiburg i Križni put*, 271.

67 S. MILOŠ, *Bleiburg i Križni put*, 284.

Od navedene šesterice jugoslavenskih dužnosnika, Vlade Duvnjaka, Mesuda Hotića, Ive Jandrića, Stojana Kovačića, Luke Kusića i Luke Leke, jedini koji je imao zapazen ratni put bio je Mesud Hotić. On je bio načelnik stožera (štaba) 10. krajiške divizije od njezina osnutka 14. svibnja 1943.⁶⁸ Premda je Hotić odlukom Josipa Broza Tita od 20. kolovoza 1944. imenovan obavještajnim časnikom (oficirom) KNOJ-a,⁶⁹ iz objavljenih jugoslavenskih dokumenata razvidno je kako se Hotić još tada nalazio u vodstvu te divizije.⁷⁰ Iz dostupnih izvora nije jasno je li Hotić dužnost obavještajnog časnika KNOJ-a preuzeo tek nakon što je napustio stožer 10. krajiške divizije JA ili je Hotić svoju dužnost u vodstvu KNOJ-a obnašao posredstvom svoje dotadašnje funkcije u stožeru te divizije. U Hotićevoj biografiji objavljenoj u *Vojnoj enciklopediji* zabilježeno je kako je Hotić tijekom rata bio “načelnik Štaba 10. divizije”, te je “posle rata bio na dužnosti u Štabu KNOJ”.⁷¹ Iz ovoga podatka proizlazi kako je Hotić dužnost u vodstvu KNOJ-a preuzeo tek nakon završetka rata, odnosno približno deset mjeseci nakon što je donesena Titova zapovijed od 20. kolovoza 1944.

Sumirajući navedene podatke, može se zaključiti kako se u jugoslavenskome logoru u Požegi provodilo razvrstavanje prema upitnicima koje su zatočenici morali ispunjavati. Prema odluci o ustroju jugoslavenskih logora, te su upitnike po svemu sudeći sastavili pripadnici III. odsjeka OZN-e za Hrvatsku. Po svemu sudeći, glavno pitanje u njima bilo je vezano uz godinu ulaska u vojsku NDH. Nakon ispunjavanja upitnika, zatočenici koji su za sebe naveli da su vojsci NDH pristupili 1941. ili 1942. bili su smješteni u poseban ograđeni dio logora. Takav način izdvajanja predstavljao je zapravo osudu na smrt, odnosno likvidaciju bez suda. Prema riječima zatočenika Konrada Međugorca koji se nalazio u toj skupini, na opisani način bilo je izdvojeno približno 3600 zatočenika požeškoga logora. Međutim, manji dio članova te skupine je pošteđen i mobiliziran u postrojbe JA, jer je uprava logora dopustila posebnoj skupini pripadnika JA da donese procjenu treba li neke od tih zatočenika poštediti. U toj skupini pripadnika JA nalazili su se pripadnici vodstva 10. krajiške divizije JA poput načelnika stožera te divizije Mesuda Hotića ili osobe neposredno povezane s njima, kao što je slučaj s Lukom Lekom, vozačem zapovjednika te divizije Voje Todorovića. Postojanje te skupine je značajno kao

68 *Zbornik*, IV/13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., 151.-152.

69 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 22, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1986., 144.

70 *Zbornik*, IV/34, 75., 178.

71 Milutin PEJANOVIĆ, “Mesud Hotić”, *Vojna enciklopedija*, knjiga 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972., 497.

dodatan dokaz da je uprava logora bila podređena vodstvu 10. krajiške divizije JA, odnosno kao pokazatelj da je vodstvo te divizije nadziralo logor u Požegi.

Zaključak

Nakon preuzimanja vlasti krajem Drugoga svjetskoga rata, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je uspostavila sustav represije. Režim KPJ je svoje političke protivnike masovno likvidirao krajem rata i u prvim tjednima poraća. Velik broj žrtava bili su bivši vojnici Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koji su nakon zarobljavanja smješteni u logore.

Jedan od logora u kojima su provođene likvidacije zatočenika bio je zarobljenički logor smješten u blizini Požege. Glavni izvor za likvidaciju zatočenika u tom logoru je iskaz organizatora te likvidacije Milovana Samardžije. Iz Samardžijina iskaza razvidno je kako je skupina od 3000 zatočenika izvedena iz logorskih prostorija i odvedena u smjeru Nove Gradiške “na likvidaciju”. Samardžija je u svome iskazu naveo kako je zapovijed za provedbu likvidacije navedene skupine zatočenika dobio od vodstva 10. krajiške divizije Jugoslavenske armije (JA). Naime, 9. krajiška brigada, u kojoj je Samardžija imao dužnost pomoćnika političkoga komesara, nalazila se u sastavu te divizije.

Samardžijin iskaz zabilježen je u izvješću Javnoga tužitelja 2. jugoslavenske armije Drage Polaka. Polakovo izvješće, u kojem je sadržan taj iskaz, nastalo je na zahtjev Ministarstva unutarnjih (unutrašnjih) poslova Federalne Države Hrvatske (FDH), odnosno hrvatske republike u sastavu tadašnje jugoslavenske države. Izvješće je trebalo prikupiti podatke o zločinima koje su počinili pripadnici 9. krajiške brigade. Slijedom toga, u izvješću je zabilježena i likvidacija skupine zatočenika logora u Požegi. Osim iz Polakova izvješća, činjenica da su zločini pripadnika 9. krajiške brigade bili predmet istrage vlasti Ministarstva unutarnjih poslova FDH vidljiva je iz izvješća koje je pod naslovom “Slavonija – nepravilnosti” isto ministarstvo uputilo Centralnome komitetu Komunističke partije Hrvatske 10. srpnja 1945.

Sadržaj navedenih dokumenata jasan je pokazatelj da likvidacija 3000 zatočenika logora u Požegi nije bila tajna, nego tema s kojom je relativno širok krug dužnosnika različitih ustanova “federalne Hrvatske” bio vrlo detaljno upoznat. Ovu okolnost potrebno je navesti pri analizi činjenice da se u hrvatskim arhivima nalazi iznimno malo tragova o toj likvidaciji. S obzirom na to da je iz prethodno navedenih dokumenata razvidno da su s tim događajem bili detaljno upoznati Ministar unutarnjih

poslova FDH, načelnik republičke OZN-e, te Javni tužitelji “federalne Hrvatske” i 2. jugoslavenske armije, izostanak dokumenata koji bi otkrili više pojedinosti o tome događaju predstavlja snažan argument za zaključak da su dokumenti u kojima su navedeni podatci takve vrste temeljito uklonjeni iz hrvatskih arhiva.

Važan izvor za rekonstrukciju navedenoga zločina pružaju iskazi preživjelih zatočenika logora u Požegi. Iz tih je iskaza uočljivo kako je logorska uprava provela razvrstavanje zatočenika dana 15. lipnja 1945. Nakon toga razvrstavanje, zatočenici su podijeljeni u nekoliko skupina. Prva skupina je mobilizirana u postrojbe JA. Iz dostupnih iskaza vidljivo je kako je velik broj zatočenika požeškoga logora tom prilikom mobiliziran u 17. krajišku brigadu, dok se za jednoga zatočenika može zaključiti kako je pristupio postrojbama koje su djelovale u sastavu Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ). Druga skupina zatočenika upućena je u pomoćne postrojbe JA, odnosno u “dopunske brigade”. Treća skupina zatočenika je oslobođena. Četvrta skupina zatočenika je upućena u druge jugoslavenske logore. Iz radio-poruke koju je vodstvo 6. korpusne vojne oblasti uputilo 2. jugoslavenskoj armiji dana 18. lipnja 1945., vidljivo je kako je skupina od 3005 zatočenika požeškoga logora predana postrojbama 6. jugoslavenske armije. Budući da je operativno područje te armije obuhvaćalo veći dio područja Bosne i Hercegovine te Crnu Goru, očito je da su ti zatočenici poslani na logore na tome području. Peta skupina zatočenika logora u Požegi osuđena je na smrt, odnosno odvedena “na likvidaciju”. Ta je skupina upućena na područje Nove Gradiške. Iz iskaza preživjelih požeških logoraša vidljivo je da su u tome logoru uglavnom ubijani zatočenici za koje se utvrdilo da su se u postrojbama NDH nalazili od 1941. ili 1942. Prije nego što je ta skupina zatočenika logora u Požegi izvedena iz logorskih prostorija i smaknuta, nad pripadnicima te skupine je još jednom provela istragu logorska uprava. Jugoslavenski dužnosnici koji su provodili tu istragu bili su istaknuti pripadnici 10. krajiške divizije JA. Iz dostupnih izvora poznata su imena njih šestorice koji su provodili istragu. Najpoznatiji među njima bio je Mesud Hotić. On je bio ratni načelnik stožera (štaba) 10. krajiške divizije JA a krajem rata je promaknut u obavještajnoga časnika (oficira) KNOJ-a. Uz Hotića, drugi istaknuti jugoslavenski dužnosnik koji je sudjelovao u istrazi bio je Luka Leko. On je bio vozač zapovjednika (komandanta) 10. krajiške divizije JA Voje Todorovića. Nakon provedene istrage, određen broj logoraša obuhvaćenih tom istragom je pošteđen od smrti, dok je veći broj logoraša smaknut.

Bibliografija

Arhivski izvori

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 421, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 1450, Zbirka mikrofilмова gradiva iz inozemnih arhiva koji se odnosi na Hrvatsku.

Objavljeni izvori i literatura

Vicko ANTIĆ, “Dejstva Korpusa narodne obrane Jugoslavije na razbijanju kontrarevolucionarnih snaga u poslednjoj godini rata”, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: Učesnici govore*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.

Vlado BOGUT, Ljubo LEKO, *Grudski žrtvoslov: Drugi svjetski rat i poraće*, Općina Grude, Grude, 2014.

Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, tom 22, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1986.

Ante ČUVALO, *Od Bleiburga do Ljubuškog: Svjedočenja preživjelih*, Crolibertas Publishers / Općina Ljubuški, Ljubuški – Chicago, 2014.

Bojan Blagoje DIMITRIJEVIĆ, “Jugoslavenska armija neposredno nakon završetka rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3. / 2016.

Zdravko DIZDAR, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005.

Zdravko DIZDAR, “Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova (u povodu 60. obljetnice)”, *Senjski zbornik*, br. 32. / 2005.

Duvanjski žrtvoslov, Naša ognjišta / Općinsko vijeće Tomislavgrad, Tomislavgrad, 2013.

Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. – dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, knjiga 2, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod / Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.

- Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Mladen IVEZIĆ, *Jasenovac – brojke*, Vlastita naklada, Zagreb, 2003.
- Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2005.
- Velimir MABIĆ, *Od Širokog do Bleiburga i nazad*, Logotip, Široki Brijeg, 2017.
- Davor MARIJAN, *Borbe za Kupres 1942.*, AGM, Zagreb, 1999.
- Davor MARIJAN, “Sukob HVO-a i ABiH u Prozoru, u listopadu 1992.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. / 2006.
- Stojan MILOŠ, *Bleiburg i Križni put – zločin bez kazne*, Ogranak Matice hrvatske Livno / Hrvatski informativni centar, Livno – Zagreb, 2004.
- Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, Partizanska knjiga, Beograd, 1982.
- Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori: Geostrateška točka velikosrpske politike i propagandni pokretač njezina širenja prema zapadu*, Hrvatska družba povjesničara “Dr. Rudolf Horvat”, Zagreb, 2021.
- Vlatko SMILJANIĆ, Danijel JURKOVIĆ, “Masovne likvidacije političkih protivnika komunističkog režima na području virovitičkoga kotara nakon Drugoga svjetskog rata”, *Komunistički zločini 1: Zbornik radova*, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2023.
- Treća krajiška proleterska brigada: Zbornik sjećanja*, Knjiga treća, Odbor sekcije boraca Treće proleterske krajiške brigade u Beogradu, Beograd, 1985.
- Savo TRIKIĆ, *Treća krajiška proleterska brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.
- Vojna enciklopedija*, knjiga 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972.
- Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975.
- Stanislav VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, Detecta, Zagreb, 2005.
- Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952.*, Svezak 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda naroda*, tom IV / knjiga 9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II / knjiga 15, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,
tom IV / knjiga 13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,
tom IV/ knjiga 34, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1974.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,
tom IX / knjiga 7, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1970.

The execution of a group of prisoners from the Požega camp in June 1945 in the area of Nova Gradiška

This paper describes the execution of a group of approximately 3,000 prisoners from the Yugoslav camp in Požega, based on unpublished and published sources. On June 17, 1945, this group of prisoners was taken from the camp towards Nova Gradiška. In a document detailing the event, it is stated that this group of prisoners was taken “for execution.” This operation was organized by the assistant political commissar of the 9th Krajiška Brigade, Milovan Samardžija. The order for the execution was given by members of the leadership of the 10th Krajiška Division of the Yugoslav Army. The victims were former soldiers of the Independent State of Croatia. Testimonies from surviving prisoners indicate that the execution took place after the camp administration organized the classification of prisoners on June 15, 1945. Following the classification, a group of approximately 3,000 prisoners was executed. The remaining prisoners were transferred to other camps or mobilized into the Yugoslav army.

Keywords: mass executions, communist crimes, prisoners, Yugoslav camps, Požega, Nova Gradiška, 10th Krajiška Division of the Yugoslav Army, 9th Krajiška Brigade.

Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv jataka na području Čapljine, Stoca i Neuma od 1945. do 1952.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je u veljači 1945. godine gotovo uspostavila revolucionarnu vlast u trokutu Čapljina, Stolac i Neum. Proces uspostave takve vlasti zahtijevao je potpuno uklanjanje pripadnika protukomunističke gerile, posebno skupine oko Ivana Milasa, putem metoda razdvajanja, likvidacije i montiranih sudskih procesa. Komunističke vlasti usmjerile su težište svojih kaznenih ekspedicija na čapljinske, stolačke i neumske jatake kako bi odstranile pripadnike protukomunističke gerile s navedenoga teritorija. Većina križarskih jataka osuđena je na vremenske kazne zbog pomaganja protukomunističke gerile u montiranim sudskim procesima Okružnog suda u Mostaru.

Ključne riječi: jatak; protukomunistička gerila; Čapljina; Stolac; Neum; Komunistička partija Jugoslavije; Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN-a).

Uvod

U dosadašnjoj hrvatskoj i bosansko-hercegovačkoj historiografiji fenomenu “jataka” u razdoblju socijalističke Jugoslavije nije posvećena gotovo nikakva pozornost. Jedina iznimka je rad koji obrađuje progon jataka na području Širokoga Brijega.¹ Rad o jatcima u dolini Neretve napisan je na osnovi do sada neobrađenih arhivskih dokumenata. Riječ je o Arhivu Društva hrvatskih političkih zatvorenika Herceg-Bosne koji je 2014. na inicijativu predsjednika Zvonimira Mucića (1933. – 2020.) u digitalnome obliku dodijeljen Arhivu Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskoga rata u Bosni i Hercegovini sa sjedištem u Mostaru. Arhiv sadrži nekoliko serija koje obuhvaćaju stotine dosjea hrvatskih političkih uznika s područja Herceg-Bosne. Dosjei su arhivirani po hrvatskim općinama u kojima je djelovalo Društvo hrvatskih političkih zatvorenika Herceg-Bosne: Mostar, Široki Brijeg, Čitluk, Čapljina, Grude, Ljubuški, Posušje, Tomislavgrad i Livno. Uočljivo je kako

1 Hrvoje MANDIĆ, “Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv križarskih jataka na području Širokog Brijega od 1945. do 1952.”, *Mostariensia*, br. 1. / 2023., 31-71.

nedostaju mnoga mjesta većinski naseljena hrvatskim stanovništvom, poglavito na prostoru istočne Hercegovine.

Serijska Čapljina navedenoga arhivskoga fonda nije potpuna jer nedostaje više od osamsto četrdeset dosjea.² Za potrebe istraživanja u ovome radu obrađeni su dosjei političkih zatvorenika, odnosno jataka koje je osudila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) na vremenske kazne od 1945. do 1952. godine. Većina dosjea političkih zatvorenika iz Čapljine, Stoca i Neuma odnosi se na osuđenike u kasnijem razdoblju te nisu predmet istraživanja u ovome radu.

Velik je nedostatak navedene arhivske dokumentacije u tome što dosjei zatvorenika, odnosno jataka, ne sadrže njihove iskaze o iskustvima odsluživanja kazni u komunističkim zatvorima u Bosni i Hercegovini. Većina tih dosjea uglavnom sadrži osobne podatke poput rodnoga lista, dokaze o državljanstvu, uvjerenja Ministarstva unutrašnjih poslova o izdržanoj kazni te rješenja Vlade Republike Hrvatske o priznavanju statusa političkoga zatvorenika.

Jatak (tur. yatak – postelja, ležaj) označava osobu koja se u doba osmanlijske vladavine na području jugoistočne Europe i južnoslavenskih krajeva brinula za hajduke tako što im je davala hranu i pružala utočište u jesen i zimi. Prema osmanlijskom, kao i komunističkom, represivnom aparatu, ta je osoba bila pomagač u nečasnim poslovima.³ U suvremenom diskursu, pojam “jatak” bi se mogao usporediti s pojmom “terorist”. Međutim, važno je napomenuti da je etiketa “jatak” bila korištena od strane jugoslavenskih vlasti kako bi diskreditirale svoje političke protivnike.

U historiografiji, točan broj jataka ostaje nepoznat. Ono što se može smatrati pouzdanim jest činjenica da su jataci djelovali na širokome i prostorno nepovezanom području koje je bilo dio Nezavisne Države Hrvatske (NDH) do 1945. godine. Osim na području Širokoga Brijega, organizirane skupine protukomunističke gerile su bile aktivne i na području kao što su Gospić, Koprivnica, Podravina te mnoga druga mjesta, gdje su uživale potporu lokalnoga hrvatskoga stanovništva.⁴ Iz dokumentacije jugoslavenskoga represivnoga sustava saznajemo da je velik broj ljudi bio povezan

2 Bosna i Hercegovina (dalje BiH) – Arhiv Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini (dalje: AHDCDRBiH) – Politički zatvorenici (dalje: PZ), Serijska Čapljina sadrži ukupno 960 dosjea.

3 “Jatak”, *Enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslava Krležice, <<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28823>> (10. srpnja 2019.).

4 Ivica MATAIJA, “Križari na gospićkom području 1945.-1951.”, *Senjski zbornik*, br. 32. / 2005., 206; Vladimir ŠADEK, “Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.-1948.”, *Podravski zbornik*, br. 42. / 2016., 35-44.

s odmetničkim grupama i bunkerašima, iako ne postoje sačuvane evidencije o točnome broju jataka. Ova situacija je djelomično posljedica masovne podrške koju su pojedina sela pružala odmetnicima odmah nakon završetka Drugoga svjetskoga rata.⁵ Jugoslavenska je vlast pojedine jatake s gospićkoga područja osudila na smrt strijeljanjem, a većina ih je osuđena na vremenske kazne.⁶

Slijedom toga, moguće je zaključiti kako su jataci djelovali na svim prostorima na kojima su jugoslavenske vlasti zabilježile djelovanja gerilaca, odnosno križara kako su se sami nazivali. Prema istraživanjima povjesničara Zdenka Radelića, u razdoblju od 1945. do 1950. u Hrvatskoj je bilo između 3.500 i 4.000 gerilaca, što uključuje križare, bunkeraše (osobe koje su se pojedinačno skrivale), kao i četnike.⁷

Djelovanje protukomunističke gerile pod vodstvom Ivana Milasa u dolini Neretve

Ivan Milas preživio je Bleiburg i Križni put kao pripadnik Oružanih snaga NDH. Nakon zarobljenjstva od strane Jugoslavenske armije (JA) u Splitu, uspio je pobjeći iz zatvora s namjerom da se pridruži preživjelim pripadnicima Oružanih snaga NDH organiziranim u različite skupine protukomunističke gerile. Priključio se ostalim gerilcima na Vran planini, gdje je bio Stjepan Sičaja “Gegan”, i na putu do Vrana upoznao je nekoliko škripara (križara) koji su se također planirali pridružiti Sičaji.

Nekoliko mjeseci kasnije, 18. kolovoza 1945., napustio je Sičaju i s nekoliko drugih gerilaca otišao u Čitluk (Brotnjo). Tamo je, zajedno s Dragom Galićem, u kolovozu 1945. osnovao protukomunističku skupinu kojom je preuzeo zapovjedništvo. Do kraja listopada 1945. Milas je imao pod svojom zapovjedništvom osamnaest pripadnika protukomunističke gerile.⁸ Prema navedenim informacijama, Ivan Milas je navodno imao petnaesticu pripadnika pod svojim zapovjedništvom u skupini nazvanoj “Kristova brigada”, koja se sastajala u logoru u Vidu.⁹ Neki od ključnih članova te skupine bili su:

5 I. MATAIJA, “Križari na gospićkom području 1945.-1951.”, 206.

6 I. MATAIJA, “Križari na gospićkom području 1945.-1951.”, 206-207; VI. ŠADEK, “Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.-1948.”, 38.

7 Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 128-133.

8 Republika Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Splitu (dalje: DAST) – 409, SUP za Dalmaciju, kut. 169., dosje br. 65755, Ivan Milas, Zapisnik 5. rujna 1946., 1.

9 Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Hrvatski institut za povijest / Dom i Svijet, Zagreb, 2002., 413.; HR–HDAST–409, SUP za Dalmaciju, kut. 169., dosje br. 65755, Ivan Milas, Zapisnik 5. rujna 1946., 5.

- Klemo Markota, Jurin, rođen 1914. u Vidu (domobran)
- Mate Vujinović, Jakova, rođen 1880. u Vidu
- Petar Ramić-Češo, Andrije, rođen 1885. u Vidu
- Marica Periš, žena Ante, rođena u Metkoviću
- Nedo Jerković, Filipa, rođen 1929. u Borovcima
- Ante Šiljeg-Bačko, Petra, rođen 1927. u Novim Selima (civil)
- Ante Šiljeg, Filipa, rođen 1925. u Novim Selima (domobran)
- Mate Rastočić, Ivana, rođen 1925. u Novim Selima (domobran)
- Mate Soldo, rođen 1920. u Vionici (Međugorje)
- Pero Zubac, Ivana, rođen 1905. u Crnićima
- Neđo Sušak, Gabela
- Miličević, Gabela
- Marko Glavinić, Dretelj
- Stanko Jakić, Crnići, ubijen kasnije u zatvoru u Sarajevu
- Ilija (Marko) Volarević-Čovo, rođen 1901. u Prudu, osuđen i strijeljan 1947. u Trogiru

Skupina je imala glavna uporišta u Metkoviću, Žitomisljećima, Gabeli, Stubici i Prebilovcima, a djelovala je i na širem području, uključujući Dubrovnik. Lokalni jataci koji su im pomagali na tom području bili su Mara Buntić iz Paoče, Petar Šaravanja iz Dobrog sela sa svojom sestrom Šimom, Nikola Ćorić iz Tepčica i Ružica Soldo iz Međugorja.¹⁰

Povjesničar Zdenko Radelić navodi da je Ivan Milas ubijen 6. rujna 1946. Smatra se da je taj događaj predstavljao posljednji udarac za križare koji su djelovali u dolini rijeke Neretve.¹¹ Povjesničar Ivica Lučić slaže se s tvrdnjom da je Ivan Milas ubijen 6. rujna 1946. u kaznenoj ekspediciji jugoslavenskih vlasti u Metkoviću. Akciju su vodili Slavko Andrijašević, Petar Bebić i Ivan Ivanković.¹² Prema UDB-inom

10 Žarko MARKOTA, "Križari u župi Vid 1946. godine", List župe Gospe Snježne, 2001., br. 8., Križari u župi Vid 1946., <https://www.vid.hr/zupni-list/8broj/8-krizari.htm>, pristup ostvaren 21. travnja 2020. Usp. HR – HDAST – 409, SUP za Dalmaciju, kut. 169., dosje br. 65755, Ivan Milas, Zapisnik 5. rujna 1946., 1-5. i HR – HDA – 2088, Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., Iskaz Ivana Milasa od 8. rujna 1946. u Odjeljenju UDB-e u Mostaru, 1.1., 2, 3, 4, 7-12.

11 Z. RADELIĆ, *Križari*, 413.

12 Ivica LUČIĆ, "Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3. / 2010., 644.

dosjeu Ivana Milasa, većina njegovih ljudi zarobljena je 8. rujna 1946.¹³ Sam Milas je navodno uhapšen četiri dana ranije, 4. rujna 1946., te sproveden na ispitivanje u vodstvo UDB-e u Metkoviću. Dva dana kasnije, 7. rujna, Milas je prebačen u Mostar gdje je nastavljeno njegovo saslušanje. Saslušanje je prekinuto istoga dana u 17 i 30 sati i nastavljeno sljedećega dana, 8. rujna, te je okončano 11. rujna u 10 i 20 sati.¹⁴ U dosjeu Ivana Milasa ne postoji presuda vojnoga suda 29. hercegovačke divizije JA o njegovome strijeljanju i smrti. Opunomoćenik UDB-e Ivan Pervan tvrdi da je Ivan Milas osuđen na smrt strijeljanjem, a izvršenje kazne je bilo u Mostaru.¹⁵

Presude po Zakonu protiv naroda i države

Progon osoba obuhvaćenih pojmom “jataka” moguće je pratiti kroz jugoslaven-sko zakonodavstvo, posebno kroz Zakon o kaznenim djelima protiv naroda i drža-ve. Ovaj zakon je usvojen na temelju članka druge odluke od 30. studenog 1943. o Vrhovnome zakonodavnome i izvršnome narodnome predstavničkom tijelu Ju-goslavije kao privremenom organu vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji, kao i na osnovi Rezolucije od 10. kolovoza 1945. o promjeni naziva Antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Privremenu narodnu skupštinu De-mokratske Federativne Jugoslavije.

Predsjednik Predsjedništva Privremene narodne skupštine, Ivan Ribar, potpisao je ovaj zakon 25. kolovoza 1945. u Beogradu. Zakon se sastojao od 21 članka i definirao je različite oblike kaznenih djela protiv naroda i države, često koristeći se za progon političkih protivnika, uključujući “jake” ili osobe koje su podržavale protukomunističku gerilu.

Ovaj zakon je bio ključan u sudskim procesima protiv jataka i drugih političkih protivnika jugoslavenskih vlasti u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata. On je omogućio osnivanje sudova koji su često provodili montirane procese protiv optuže-

13 Sažetak dosjea sastavio Ivan Pervan, opunomoćenik UDB-e u Metkoviću 14. srpnja 1955. HR–HDAŠT–409, SUP za Dalmaciju, kut. 169., dosje br. 65755, Ivan Milas.

14 HR–HDAŠT–409, SUP za Dalmaciju, kut. 169., dosje br. 65755, Ivan Milas, Zapisnik 5. ruj-na 1946., 1. Vidi: HR–HDA–2088, Fond: Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948., Ispitivanje okrivljenog Ivana Milasa u Odjeljenju UDB-e u Mostaru, 1.1., 7. rujna 1946., 10, HR–HDA–2088, Ispitivanje okrivljenog Ivana Milasa u Odjeljenju UDB-e u Mostaru, 1.1., 7. rujna 1946., 13 i HR–HDA–2088, Ispitivanje okrivljenog Ivana Milasa u Odjeljenju UDB-e u Mostaru, 1.1., 7. rujna 1946., 15-22.

15 Sažetak dosjea sastavio Ivan Pervan, opunomoćenik UDB-e u Metkoviću 14. srpnja 1955. HR–HDAŠT–409, SUP za Dalmaciju, kut. 169., dosje br. 65755, Ivan Milas.

nih, što je rezultiralo brojnim osudama na dugotrajne zatvorske kazne ili čak smrtnu kaznu, kao što je bio slučaj s Ivanom Milasom i drugim jatacima.¹⁶ Najčešće su jataci bili osuđivani u skladu s člankom 3. točkom 14 koji kaže:

“(...) tko izvrši ratni zločin, tj. tko u vreme rata ili neprijateljske okupacije radi kao pokretač, organizator, naredbodavac, pomagač ili neposredni izvršilac ubistava, osuđivanja na smrtnu kaznu i njihovog izvršavanja, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja ili odvođenja u koncentracione logore, u internaciju i na prisilni rad stanovništva Jugoslavije; tko vrši namjerno izgladnjivanje stanovništva, prinudno odnarođivanje, prinudnu mobilizaciju, odvođenje u prostituciju, silovanje, prisilno prevođenje u drugu veru; tko pod istim uvjetima vrši potkazivanja koja imaju za rezultat u ovoj tački navedene mjere terora i prisiljavanja ili tko pod istim okolnostima naređuje ili vrši paljevine, uništavanja ili pljačku javne ili privatne imovine; tko postane funkcioner terorističkog aparata i policijskih formacija neprijatelja ili službenik njegovih zatvora, koncentracionih ili radnih logora, ili nečovječno postupa s Jugoslovenskim državljanima i ratnim zarobljenicima, ili tko izvrši neko drugo djelo koje predstavlja ratni zločin; točka 14: „Tko pomaže na bilo koji način lica, koja su odmetnula od vlasti, naoružane bande ili slične organizacije ili njihove aktivne članove, i daje im sklonište, dostavlja im, krije ili prevozi oružje, hranu, materijal, novac i drugo, služi im za održavanje veze i čini druge usluge, ili ometa državne organe u njihovom otkrivanju i hvatanju”.¹⁷

Godinu dana poslije, 15. kolovoza 1946., nastao je pročišćeni tekst *Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države* koji se sastojao od 19 članaka.¹⁸ Jataci su osuđivani i po članku 11. i 12. navedenoga *Zakona*. U članku 11. piše:

“(...) tko pomaže na koji način naoružane bande ili slične organizacije ili njihovim aktivnim članovima daje sklonište, dostavlja, krije ili prevozi oružje, hranu, materijal, novac i drugo, služi za održavanje veze ili im čini druge usluge, ili ometa vlasti u njihovom otkrivanju i hvatanju, kaznit se lišenjem slobode s prinudnim radom najmanje godinu dana”.¹⁹

16 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 66/45., Beograd, 25. kolovoza 1945., 1-8.

17 *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 66/45., Beograd, 25. kolovoza 1945., str. 2-4.

18 *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, u. br. 356, br. 59/46., 106/47., 110/47., Beograd, 16. srpnja 1946., str. 1-7.

19 *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, u. br. 356, br. 59/46., 106/47., 110/47., Beograd, 16. srpnja 1946., str. 4.

Nadalje, u članku 12. piše:

“(...) davanje, krađa ili prikupljanje ekonomskih podataka, koji po svojoj sadržaju ne predstavljaju naročito čuvanu tajnu, ali po izričitoj zabrani zakona ili po naređenju rukovodećih privrednih organa ne podleže objavljivanju, u cilju davanja uz nagradu ili bez nagrade stranim državama, neprijateljskim ili fašističkim organizacijama ili nepozvanim licima, kaznit će se lišenjem slobode od tri mjeseca do tri godine”.

Zakon o kaznenim djelima protiv naroda i države u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskoga rata predviđao je kazne za različite oblike podrške protukomunističkoj gerili, što uključuje i aktivnosti koje su se pripisivale jatacima. Prema ovome zakonu, pokušaji djela predviđenih zakonom tretirali su se kao izvršena kaznena djela, a za takva djela sudili su narodni okružni sudovi za civilne osobe te vojni sudovi za vojne osobe.²⁰ Jataci su često bili optuživani jer su pružali podršku gerilcima davanjem hrane i skloništa. Za tu vrstu kaznenih radnji, najčešće su kažnjavani vremenskim kaznama od jedne do tri godine zatvora. Teži optužni kriteriji uključivali su davanje informacija o kretanju komunističkih kaznenih ekspedicija, za što su se dobivale teže vremenske kazne, najmanje od tri do osam godina zatvora.

Jugoslavenske su vlasti provodile različite akcije protiv pripadnika protukomunističke gerile i jataka u poraću, no početni napori nisu uvijek bili uspješni. Taj relativni neuspjeh u borbi protiv gerile često je rezultirao represivnim mjerama prema lokalnome hrvatskome stanovništvu koje je bilo optuživano, zatvarano, iseljavano ili čak ubijano pod optužbom da su križarski jataci.

Ove represivne mjere nisu bile samo unutarnje političke reakcije, već su imale i međunarodni odjek. Vlasti su često pokušavale opravdati takve akcije pred međunarodnom zajednicom, prikazujući ih kao borbu protiv suradnika bandita u šumama, što je često doživljavano kao uvjerljiv izgovor za represiju i osvetu prema Hrvatima. Ovaj kontekst pokazuje složenost političkih i pravnih dinamika u poraću Jugoslavije, gdje su represivne mjere često bile motivirane političkim, ideološkim i sigurnosnim interesima, uz često korištenje pravnoga aparata kao instrumenta za postizanje tih ciljeva.²¹

Jovo Pedalo, kao zapovjednik Uprave državne bezbednosti (UDB) u dolini Neretve, Huso Budalić, zamjenik zapovjednika, te Jovo Domazet, jedan od isljednika,

20 *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, u. br. 356, br. 59/46., 106/47., 110/47., Beograd, 16. srpnja 1946., str. 5.

21 I. MATAIJA, “Križari na gospićkom području 1945.-1951.”, 218-219.

bili su ključni akteri u organizaciji ekspedicija hapšenja, kažnjavanja i mučenja jataka nakon Drugoga svjetskoga rata. Pedalo je bio visoko pozicionirani član UDB-a zadužen za područje Neretve. Njegova uloga obuhvaćala je organizaciju akcija protiv pripadnika protukomunističke gerile, uključujući hapšenja i suđenja prema Zakonu o kaznenim djelima protiv naroda i države. Budući da je UDB-a imala značajnu ulogu u provođenju represivnih mjera, Pedalo je bio odgovoran za koordinaciju operacija s ciljem eliminacije gerilskih skupina i njihovih simpatizera. Budalić, kao zamjenik zapovjednika UDB-a u tome području, također je igrao važnu ulogu u provođenju akcija protiv gerilskih grupa. Njegova uloga u administrativnome i operativnome smislu bila je podrška Pedalu u organiziranju i provedbi akcija hapšenja i suđenja. Domazet istaknuo se kao jedan od okrutnijih isljednika u ovim operacijama. Njegova uloga bila je vjerojatno povezana s ispitivanjima i mučenjima zarobljenika kako bi se dobile informacije o gerilskim aktivnostima, otkrile skloništa i identificirali suradnici.

Ove osobe predstavljaju samo nekoliko ključnih figura u represivnome aparatu koji je djelovao nakon Drugoga svjetskoga rata u Jugoslaviji, posebno u kontekstu borbe protiv protukomunističkih gerila i njihovih simpatizera. Operacije koje su organizirali, uključujući hapšenja, suđenja i mučenja, bile su sastavni dio šire politike suzbijanja političkih protivnika i očuvanja vlasti nove komunističke države.²² a Okružnom sudu u Mostaru 1948., angažirani su sljedeći partijski dužnosnici za montirane sudske procese protiv jataka i pripadnika protukomunističke gerile:

Suci:

1. Džemal Kapić
2. Tahir Hadžović
3. Draginja Čupina
4. Franjo Bajalo
5. Slava Balać
6. Mažena Norak
7. Alija Seferović

Javni tužitelji:

1. Oto Svoboda
2. Dr. Vlatko Tambić

²² BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 40, Ruža (Vid) Papac, 1-22.

3. Dorđe Bukvica
4. Muhamed Mimica
5. Gojko Bogdanović

Članovi suda:

1. Loso Pube
2. Vaso Milić

Zapisničari:

1. Vasilija Gašić
2. Sabira Velagić
3. Dušan Kovačević

Ovi sudionici sudskih procesa bili su ključni u implementaciji političkih presuda protiv jataka i pripadnika protukomunističke gerile. Njihova uloga bila je od presudnoga značaja u procesima koji su često bili montirani i politički motivirani, služeći kao sredstvo za eliminaciju političkih protivnika režima u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskoga rata.²³

U kontekstu montiranih sudskih procesa i presuda protiv hrvatskoga stanovništva Hercegovine nakon Drugoga svjetskoga rata, važno je napomenuti da je na Okružnome sudu u Mostaru značajan broj sudaca, javnih tužitelja i članova suda bio pripadnik srpske i muslimanske zajednice, što su u to vrijeme bili najbrojniji narodi u Komunističkoj partiji Jugoslavije u Bosni i Hercegovini. Odnos snaga na sudu odražavao je političku stvarnost i pravi položaj hrvatskoga naroda u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini nakon rata. S obzirom na dominaciju srpske i muslimanske komponente u partijskim strukturama, kao i u samome sudstvu, sudski procesi često su bili politički motivirani i usmjereni protiv hrvatskoga stanovništva, posebice onih koji su se povezivali s protukomunističkom gerilom ili su imali politički nepoželjne stavove prema novome režimu. Ova situacija ilustrira kako je politička moć i kontrola u novoj Jugoslaviji često bila usmjerena prema

23 BiH – AHDCDRBIH – Okružni sud u Mostaru, Zapisnik K: 332/48 od 22. svibnja 1948. u predmetu Vinko Pavković i suradnici, 1-24, BiH – AHDCDRBIH – Okružni sud u Mostaru, Presuda K: 448/48 od 13. kolovoza 1948., 1-2., BiH – AHDCDRBIH – Okružni sud u Mostaru, Presuda K: 92/48 od 26. veljače 1948., 1-2. i BiH – AHDCDRBIH – Okružni sud u Mostaru, Presuda K: 68/48 od 6. veljače 1948., 1-2.

eliminaciji potencijalnih političkih protivnika, a etnički sastav sudstva odražavao je i korespondirao s političkim preferencijama režima u tom razdoblju.

Osuđivani čapljinski jataci od 1945. do 1952.

Stipe Bule (sin Mate), rođen 3. ožujka 1911. u Zvirovićima, Čapljina, služio je kaznu u mostarskom zatvoru “Ćelovina” od 10. rujna 1948. do 1. lipnja 1952., ukupno tri godine i devet mjeseci. Okružni sud u Mostaru ga je presudom broj K: 558/48 od 21. ožujka 1948. osudio na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od devet godina i gubitak određenih građanskih prava na dvije godine zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 3 Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.²⁴

Štefanija Čolić (djevojački Vego, kći Ivana), rođena 8. srpnja 1924. u Čapljini, izdržavala je kaznu u “Ćelovini” od 10. listopada 1945. do 10. listopada 1946., ukupno jednu godinu. Presudom Okružnoga suda u Mostaru broj K: 36/45 od 30. listopada 1945. i presudom Vrhovnoga suda u Sarajevu broj K: 219/45 od 17. prosinca 1945., zbog počinjenoga kaznenoga djela iz članka 11. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države, osuđena je na godinu dana lišenja slobode s prisilnim radom i godinu dana gubitka političkih prava.²⁵

Danica Dodig (djevojački Stojić, kći Marka), rođena 19. lipnja 1926. u Trebižatu, Čapljina, izdržavala je kaznu u “Ćelovini” od 30. listopada 1945. do 30. listopada 1946., ukupno jednu godinu. Presudom Okružnoga suda u Mostaru broj K: 36/45 od 30. listopada 1945., potvrđenom presudom Vrhovnoga suda u Sarajevu broj K: 219/45 od 17. prosinca 1945., osuđena je na godinu dana lišenja slobode s prisilnim radom i godinu dana gubitka građanskih prava zbog kaznenoga djela iz članka 11. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.²⁶

Ivan Ivanković (sin Nikole), rođen 27. prosinca 1913. u selu Sjekosa, Čapljina, izdržavao je kaznu u KPD Zenici od 9. srpnja 1948. do 3. ožujka 1950., ukupno godinu dana i osam mjeseci. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 448/48 od 23. prosinca 1948., osuđen je na kaznu zatvora u trajanju od četiri godine zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države.²⁷

24 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 103, Stipe (Mate) Bule, 1-15.

25 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 11. Štefanija Čolić, 1-23.

26 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 74, Danica Dodig, 1-15.

27 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 125, Ivan Ivanković, 1-15.

Grgo Jurković (sin Joze), rođen 19. ožujka 1907. u Čapljini, izdržavao je kaznu u KPD Zenica od 16. veljače 1947. do 19. siječnja 1950., ukupno dvije godine i jedanaest mjeseci. Presudom Divizijskoga vojnoga suda u Mostaru, broj 192/47 od 24. lipnja 1947., osuđen je na četiri godine lišenja slobode s prisilnim radom i dvije godine gubitka građanskih prava zbog kaznenih djela iz članka 3. točaka 8. i 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.²⁸

Zora Katić osuđena je na godinu dana zatvora zbog kaznenog djela prema točki 3. članku 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države, jer je nosila hranu i odjeću pripadniku protukomunističke gerile Mirku Moru iz Crnića i ostalim pripadnicima.²⁹

Vidan Marijanović, rođen u Gorici, Čapljina, izdržavao je kaznu u KPD Zenica od 22. prosinca 1947. do 22. prosinca 1949., ukupno dvije godine. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 230/48 od 5. travnja 1948., osuđen je na dvije godine lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.³⁰

Marijan Milanović (sin Miška), rođen 1906. u Oplićićima, Čapljina, izdržavao je kaznu u KPD Zenica od 26. studenog 1945. do 26. studenog 1960., ukupno petnaest godina. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 338/46 od 26. kolovoza 1947., zbog kaznenog djela iz članka 3. točaka 3. i 4. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države, osuđen je na dvadeset godina zatvora.³¹

Marko Musulin, rođen 29. listopada 1929. u Čapljini, izdržavao je kaznu u “Ćelovini” od 26. svibnja 1949. do 26. studenog 1949., ukupno šest mjeseci.³²

Ljubica Pavlović (djevojački Glavinić, kći Joze), rođena 17. svibnja 1924. u Dretelju, Čapljina, izdržavala je izrečenu kaznu u KPD Zenica od 12. veljače 1947. do 10. veljače 1948., ukupno godinu dana. Presudom Divizijskoga vojnoga suda u Mostaru, broj 98/47 od 14. ožujka 1947., osuđena je na godinu dana lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenog djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.³³

Mara Arapović (djevojački Pehar, kći Jure), rođena 3. travnja 1915. u Gabeli, Čapljina, izdržavala je kaznu u KPD Zenica od 20. listopada 1946. do 1. siječnja 1950.,

28 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 23. Grgo Jurković, 1-12.

29 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 40. Ruža Papac, 1-25.

30 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 4. Vidan Marijanović, 19-20.

31 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 121, Miho (Jozo) Milanović, 1-13.

32 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 800, Marko Musulin, 1-6.

33 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 41. Ljubica Pavlović, 1-20.

nakon čega je premještena u Stolac, ukupno četiri godine i sedam mjeseci. Osuđena je zbog povezanosti s križarom Jurom Ivankovićem i služenja kao veza s ustaškim škriparima, te odlazaka u Mostar radi sakupljanja sanitetskoga materijala, pri čemu je dva puta Ivankoviću predala paketiće sanitetskoga materijala. Odslužila je pet godina zatvorske kazne. Presudom Divizijskog vojnog suda u Mostaru, broj 622/46 od 25. svibnja 1946., osuđena je na pet godina zatvora zbog kaznenog djela iz članka 3. točke 8. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.³⁴

Iva Vidić (djevojački Rebac, kći Vlade), rođena 20. srpnja 1926. u Dretelju, Čapljina, optužena je da je od rujna 1945. održavala vezu sa odmetnicima, skrivala ih, te im davala hranu, čarape i druge potrepštine. Također, optužena je da je stupila u vezu s grupom odmetnika na čelu s Ivanom Milasom i istima pomagala. Kaznu je izdržavala u Kazneno-popravnom domu Zenica u razdoblju od 12. prosinca 1945. do 12. prosinca 1947., ukupno dvije godine. Presudom Vojnoga suda 29. hercegovačke divizije JA, broj 200/46 od 2. veljače 1946., osuđena je na kaznu lišenja slobode u trajanju od šest godina i tri godine gubitka političkih i građanskih prava, zbog kaznenoga djela iz članka 11. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države. Prezidijom Narodne skupštine FNRJ u Beogradu, broj 1827/47 od 12. svibnja 1947., na temelju članka 1. Zakona o amnestiji i pomilovanju, kazna joj je smanjena s šest na dvije godine.³⁵

Damjan Sulić (sin Joze), rođen 2. veljače 1930. u Čapljini, izdržavao je kaznu u “Ćelovini” od 28. svibnja 1949. do 26. siječnja 1950., ukupno osam mjeseci.³⁶

Anđa Glavinčić (djevojački Sušac, kći Jure), rođena 8. lipnja 1921. u Dretelju, Čapljina, izdržavala je kaznu u “Ćelovini” od 17. ožujka do 5. rujna 1947., ukupno šest mjeseci zatvora. Presudom Divizijskoga suda u Mostaru, broj K: 106/47 od 21. ožujka 1947., osuđena je na šest mjeseci lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.³⁷

Nikola Šušak, rođen 12. ožujka 1922. u Gabeli, Čapljina, izdržavao je kaznu u “Ćelovini” od 2. travnja 1947. do 26. listopada 1948., ukupno godinu dana i šest mjeseci.³⁸

Jela Sušac (djevojački Velo, kći Mije), rođena 13. lipnja 1906. u Čapljini, izdržavala je kaznu u KPD Zenica od 19. listopada 1945. do 19. listopada 1948., ukupno

34 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 133a, Mara Pehar, 1-27.

35 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 45. Iva Rebac, 1-30.

36 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 960, Damjan Sulić, 1-8.

37 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 70. Anđa Sušac, 1-8.

38 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 136, Nikola Šušak, 1-17.

tri godine. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 38/45 od 21. studenoga 1945., potvrđenom presudom Vrhovnoga suda u Sarajevu, broj 278/45 od 17. prosinca 1945., osuđena je na tri godine lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 11. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.³⁹

Iva Rajič (djevojački Vidić, kći Spasoja), rođena 6. listopada 1924. u Gnjilištima, Čapljina, izdržavala je kaznu u KPD Zenica od 1. listopada 1945. do 1. listopada 1948., ukupno tri godine. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 36/45 od 30. listopada 1945., osuđena je na tri godine lišenja slobode s prisilnim radom i na gubitak političkih prava u trajanju od dvije godine zbog kaznenih djela iz članaka 9. i 11. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁴⁰

Stanko Džakula, rođen u Stocu, izdržavao je kaznu u KPD Zenica od 17. lipnja 1946. do 28. studenoga 1957., ukupno devet godina i pet mjeseci. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 268/46 od 17. lipnja 1946., osuđen je na šesnaest godina lišenja slobode s prisilnim radom i na gubitak građanskih i političkih prava u trajanju od sedam godina zbog kaznenoga djela iz članaka 3. točaka 3. i 4. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁴¹

Anica Marić (djevojački Kevo, kći Mata), rođena 19. kolovoza 1924. u Šćepan Križu, izdržavala je kaznu u “Ćelovini”, Riliću i Kupresu od 16. studenoga 1947. do 16. studenoga 1948., ukupno godinu dana. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 107/48 od 16. veljače 1948., osuđena je na godinu dana lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁴²

Božica Marijanović (djevojački Spasoje), rođena 15. veljače 1925. u Dabrici u Stocu, izdržavala je kaznu u “Ćelovini” od 25. prosinca 1947. do 27. lipnja 1948., ukupno pola godine. Bila je lišena slobode zbog sudjelovanja članova njezine obitelji u stvaranju hrvatske države tijekom Drugoga svjetskoga rata, kako je navedeno u osobnom iskazu kvalificiranih svjedoka, Pere Marijanovića i Vida Marica, obojice iz Stoca.⁴³

Franjo Marijanović, rođen 17. lipnja 1895. u Dabrici, Stolac, izdržavao je kaznu u “Ćelovini” od 22. prosinca 1947. do 22. prosinca 1949., ukupno dvije godine. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 230/48 od 5. travnja 1948., osuđen je

39 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 94, Jela Vego, 1-22.

40 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 71. Iva Vidić, 1-23.

41 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 670, Stanko Džakula.

42 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 73, Anica Kevo, 1-28.

43 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 107, Božica Marijanović, 1-19.

na godinu dana lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁴⁴

Pero Marijanović, rođen 30. travnja 1926. u selu Dabrice kod Stoca, izdržavao je kaznu u KPD Stolac, "Ćelovini" i Sarajevu od 29. prosinca 1947. do 29. lipnja 1949. godine. Ukupno je odslužio godinu dana i šest mjeseci. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 230/48 od 5. travnja 1948., osuđen je na godinu dana lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenog djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁴⁵

Vidan Marijanović, rođen 17. lipnja 1896. u selu Dobrice, Stolac, izdržavao je kaznu u KPD Zenica od 22. prosinca 1947. do 22. prosinca 1949., ukupno dvije godine. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 230/48 od 5. travnja 1948., osuđen je na dvije godine lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁴⁶

Cvija Markić, rođena 15. travnja 1927. u Ljubljenci, Stolac, izdržavala je kaznu u KPD Zenica od 5. travnja 1948. do 5. listopada 1949., ukupno godinu dana i šest mjeseci. Prema presudi Okružnoga suda Mostar, broj K: 345/48 od 28. svibnja 1948., osuđena je na godinu i šest mjeseci lišenja slobode s prisilnim radom zbog kaznenoga djela protiv naroda i države.⁴⁷

Mirko Moro (Andro), rođen 25. rujna 1922. u Crnićima, općina Stolac, bio je pripadnik protukomunističke gerile s oko pedesetak članova, aktivne u širem području Stoca i Čapljine od sredine 1945. do studenog 1946. Moro je opisao da su žene iz Prenja, među kojima su Ruža Papac r. Marčinko, Janja Kulaš, Zora Katić, Ana Jerinić, Stoja Pavlović i druge, pružale podršku gerili donoseći hranu, odjeću, pletući čarape i izrađujući opanke. Krajem 1945., te žene su uhićene od strane OZN-e, među njima i Ruža Papac, te su odvedene u Stolac. Gerila, uključujući i Moru, premjestila se na Bivolje Brdo i Brštanik kako bi izbjegla hapšenje. Moro je također saznao da su žene mučene u OZN-i i zatočene u zatvorima u Mostaru, iz kojih su puštene nakon šest mjeseci zbog nedostatka dokaza protiv njih. Sam Mirko Moro je uhvaćen u prosincu 1946., nakon čega su neki članovi gerile pogubljeni, dok je on osobno osuđen na šest godina strogog zatvora kao pripadnik Hrvatske vojske u Drugome svjetskom ratu. Presudom Divizijskoga vojnoga suda u Mostaru od 10. siječnja 1946., broj

44 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 100, Franjo Marijanović, 1-17.

45 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 32, Pero Marijanović, 1-28.

46 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 83, Vidan Marijanović, 1-20.

47 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 110, Cvija Markić, 1-18.

58/46, osuđen je zbog kaznenih djela iz članka 3. točaka 4. i 7. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države, na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od šest godina i na gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od tri godine. Moro je kaznu izdržavao u zatvoru od 10. siječnja 1946. do 26. studenoga 1948.⁴⁸

Andrija Palameta (Vlaho), rođen 27. travnja 1916. u Borojevićima, Stolac, izdržavao je kaznu zatvora u nekoliko različitih zatvora od 1. travnja 1947. do 15. veljače 1948., ukupno deset mjeseci. Nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, 1947. godine, Palameta je bio suđen od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) pod optužbom da je organizirao Mačkovu organizaciju, poticao narod na protudržavne aktivnosti, te da je bio pripadnik Hrvatske orjunaške pučke stranke (HOP). Prema njegovim riječima, nakon privođenja u Stolac zajedno s još tri žene iz sela, proveo je prve pet dana u zatvoru u Stocu. Zatim je prebačen u “Ćelovinu” u Mostaru, gdje je bio tri mjeseca, nakon čega je prebačen u zatvor u Travniku, gdje je boravio dvadeset dana. Potom je bio premješten na Kupres, gdje je s drugim zatvorenicima gradio ovčarnike dva mjeseca. Zbog teške zime, prebačen je u zatvor u Sarajevu, na Cengiće vilu, gdje je također obavljao teške fizičke poslove. Iz zatvora u Sarajevu otpušten je 15. veljače 1948. Kao politički zatvorenik, Palameta je izdržao kaznu zatvora od 1. travnja 1947. do 15. veljače 1948. On je u pokušaju dobivanja dokumentacije kontaktirao nadležne institucije, no Policijska uprava Stolac izvijestila ga je da je njegova dokumentacija uništena, dok nema dostupnih podataka ni u zatvorskim institucijama.⁴⁹

Ruža Papac (Pero), rođena 15. studenoga 1919. u selu Prenju, općina Stolac, opisala je svoje iskustvo koje obuhvaća razdoblje od 20. prosinca 1945. do 20. lipnja 1946. Tijekom toga razdoblja bila je zatvorena od strane OZN-e (Odeljenje za zaštitu naroda) zbog navodne pomoći pripadnicima protukomunističke gerile. Ruža je prvo privedena u sjedište OZN-e u Stocu gdje je bila ispitivana dva dana, nakon čega je trećega dana prebačena u sjedište OZN-e za Mostar. Zatim je prebačena u “Ćelovinu” gdje je bila u samici, a potom u Sjeverni logor. Kako nije priznala optužbe protiv sebe, a protiv nje nisu imali druge dokaze, nakon punih šest mjeseci, točnije 20. lipnja 1946., puštena je kući. Ruža je istaknula da joj komunističke vlasti nisu dale otpusno pismo niti druge dokumente jer nije bila osuđena nakon istrage. Navela je da je pomagala pripadnicima protukomunističke gerile koji su bježali preko rijeke Bregave u predjelu Deranskog blata (Košće i Habatnica) sve do završetka rata. U toj grupi, poznatoj kao “škripari”,

48 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 35, Mirko Moro, 1-14.

49 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 119, Andrija Palameta, 1-7.

bili su Mirko Moro iz Crnića, Boško Perutina iz Borojevića, Vide Raguž-Bičkić iz Bačnika, Niko Raguž iz Prenja, Vide Prce iz Bivolja Brda i drugi. Ruža Papac je bila jedna od osoba optuženih i zatvorenih zbog svoje pomoći tim gerilcima, no nakon šest mjeseci pritvora puštena je zbog nedostatka dokaza protiv nje.⁵⁰

Ruža Papac (Vid), rođena 21. ožujka 1920. u Goilovićima, općina Stolac, opisala je svoje iskustvo tijekom i nakon Drugoga svjetskoga rata, posebno vezano uz djelovanje UDB-e. Papac je bila lišena slobode od strane UDB-e zbog pripadnosti njezinih braće, Joze i Ante Papca, oružanim snagama NDH tijekom rata. Njezin brat Jozo je poginuo 1945., dok je Ante preminuo 1961. Nakon završetka rata, Ruža se vratila u svoje rodno selo Goiloviće u općini Stolac, nakon što je prošla kroz Križni put koji je uključivao povratak iz Dravograda preko Maribora. U kolovozu 1946., pripadnici UDB-e upali su u njezinu rodnu kuću u Goilovićima i uhitili Ružu. Odvedena je u zatvor u Ljubinje, gdje je bila podvrgnuta ispitivanjima koje je provodio Jovo Domazet. Ispitivanja su uključivala fizički teror, pri čemu bi joj Domazet pokazivao sliku njezinoga pokojnoga brata Joze u ustaškoj odori. Ruža je bila izložena mučenju i bila je lišena osnovnih potrepština poput hrane i vode 24 sata. Unatoč ovim okrutnostima, Ruža je stoički podnijela sve i nije nikoga izdala. Nakon osam mjeseci pritvora, puštena je kući pred Božić 19. prosinca 1946. Međutim, 12. ožujka 1947., ponovno je uhićena i odvedena u zatvor u Ljubinje. Ukupno je odslužila osam mjeseci zatvora zbog svoje povezanosti s braćom koji su bili pripadnici ustaških postrojbi.⁵¹

Stana Perić (Mato), rođena 22. studenoga 1922. u Ljubljenci u Stocu, optužena je da se sastala s nepoznatim odmetnikom u studenom 1947. te mu dala hranu. Kasnije je nastavila pružati hranu i druge potrepštine ostalim odmetnicima. Zbog ovih djela, lišena je slobode i kazna joj je izvršena u "Ćelovini" od 5. travnja 1948. do 5. travnja 1949., što je ukupno godinu dana. Presudom Okružnoga suda u Mostaru broj K: 346/48 od 28. svibnja 1948., Stana Perić je osuđena na godinu dana zatvora s prinudnim radom zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁵²

Janja Puljić (Ilija), rođena 7. kolovoza 1922. u selu Brštaniku u općini Stolac, optužena je i osuđena za jatakovanje. Presudom Okružnoga suda Mostar, broj K: 527/48, od 6. siječnja 1949., osuđena na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u

50 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 39. Ruža Papac, 1-25.

51 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 40, Ruža (Vid) Papac, 1-22.

52 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 45. Stana Perić, 1-33.

trajanju od dvije godine, radi kaznenoga djela iz članka 3. točka 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države. Ukupno je izdržala dvije godine kazne u KPD Zenica od 18. siječnja 1949. do 18. siječnja 1951.⁵³

Janja Bošković (Boško), rođena 10. kolovoza 1923. u Aladinićima u Stocu, osuđena je na kaznu zatvora zbog pružanja pomoći pripadnicima protukomunističke gerile. Kaznu je izdržavala u Kazneno-popravnom domu Zenica od 16. siječnja 1948. do 25. srpnja 1949., ukupno godinu dana i šest mjeseci. Presudom Okružnoga suda u Mostaru, broj K: 231/45 od 5. travnja 1948., Janja Bošković je osuđena na kaznu zatvora u trajanju od dvije godine i šest mjeseci zbog kaznenoga djela iz članka 3. točka 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁵⁴

Jozo Bošković (Frano), rođen 14. ožujka 1923. u Mramoru u Neumu, izdržavao je kaznu u Kazneno-popravnom domu Sarajevo od 7. veljače 1947. do 25. studenog 1948., što čini godinu dana i deset mjeseci zatvora. Presudom Divizijskoga vojnoga suda Mostar, broj 77/46 od 26. veljače 1947., Jozo Bošković je osuđen na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od tri godine, uz gubitak građanskih i političkih prava na godinu dana. Kaznu je izdržavao u zatvoru od 7. veljače 1947. do 25. studenoga 1948.⁵⁵

Stojan Jurković (Jozo), rođen 1902. u Hrasnom, izdržavao je kaznu u “Ćelovini”, Kazneno-popravnome domu Zenica (KPD Zenica) i Kazneno-popravnome domu Foča od 17. veljače 1947. do 17. veljače 1952., ukupno pet godina zatvora. Osuđen je zbog sudjelovanja u križarskoj organizaciji, za koju je napravio dva pečata i redovito im dostavljao hranu na sastanke. Također im je jednom prilikom dao pušku i pet bombi. Presudom Divizijskoga vojnoga suda Mostar, broj 192/47 od 24. lipnja 1947., osuđen je na pet godina zatvora. Kaznu je izdržavao u mostarskome zatvoru, KPD Zenica i KPD Foča. Premješten je iz KPD Zenica u KPD Foča 20. veljače 1950., a iz zatvora je pušten 17. veljače 1952.⁵⁶

Ruža Lazarević (Đuro), rođena 1. travnja 1925. u selu Hotanj, općina Neum, izdržavala je kaznu u “Ćelovini” od 16. siječnja 1949. do 16. rujna 1949. godine, ukupno osam mjeseci. Osuđena je presudom Okružnoga suda Mostar, broj K: 36/49, od 2. ožujka 1949., na kaznu lišenja slobode s prisilnim radom u trajanju od godine dana, zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naro-

53 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 69, Janja Puljić, 1-19.

54 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 131, Janja Bošković, 1-12.

55 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 134, Jozo Bošković, 1-27.

56 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 124, Stojan Jurković, 1-27.

da i države. Kasnije je rješenjem Prezidija Narodnog sabora NR BiH, broj 3377/49, od 5. srpnja 1949., njezina kazna smanjena na osam mjeseci zatvora.⁵⁷

Ivana Jurković (rođena Ljiljanić), rođena 29. studenog 1920. u selu Brštanica u Neumu, izdržavala je kaznu u “Ćelovini” od 5. veljače 1947. do 7. listopada 1948., ukupno godinu dana i osam mjeseci. Zatvorena je presudom Divizijskoga vojnoga suda u Mostaru, broj 34/47 od 5. veljače 1947., zbog pomaganja križarima koji su bili u šumi. Iako nije htjela priznati suradnju, bila je proganjana i odvedena po terenu, te zatvorena u “Ćelovini” u Mostaru, a potom u Divizijskome zatvoru u istom gradu. Tijekom dvadeset mjeseci, nitko od njenih ukućana nije znao za nju niti je mogla primiti posjet. Presudom je bila osuđena na godinu dana lišenja slobode zbog kaznenoga djela iz članka 3. točke 14. Zakona o kaznenim djelima protiv naroda i države.⁵⁸

Zaključak

Članak je u cijelosti nastao na arhivskome gradivu, dosad neobrađeno i ne-korišteno u historiografskim istraživanjima. Riječ je o Arhivu Društva hrvatskih političkih zatvorenika Herceg-Bosne koji je na inicijativu predsjednika Zvonimira Mucića (1933. – 2020.) dodijeljen 2014. u digitalnome obliku Arhivu Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskoga rata u Bosni i Hercegovini sa sjedištem u Mostaru. Arhiv sadrži nekoliko serija, a riječ je o dosjeima hrvatskih političkih uznika s područja Herceg-Bosne koji su arhivirani po hrvatskim općinama u kojima je djelovalo Društvo hrvatskih političkih zatvorenika Herceg-Bosne: Mostar, Široki Brijeg, Čitluk, Čapljina, Grude, Ljubuški, Posušje, Tomislavgrad i Livno. Uočljivo je kako nedostaju mnoga mjesta većinski naseljena hrvatskim stanovništvom, poglavito na prostoru istočne Hercegovine. Serija Čapljina navedenoga arhivskoga fonda nije u cijelosti potpuna jer nedostaje više od 840 dosjea, a za potrebe istraživanja obrađeni su politički zatvorenici, odnosno jataci, koje je osudila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) na vremenske kazne od 1945. do 1952.

Riječ “jatak” (tur. yatak: postelja, ležaj) označava osobu koja se u doba osmanlijske vladavine na prostoru jugoistočne Europe i južnoslavenskim krajevima skrivila za hajduke tako što im je davala hranu i pružala utočište u jesen i zimu. Prema osmanlijskome i komunističkome represivnom aparatu, ta osoba, u prenesenome značenju, bila je pomagač u nečasnim poslovima “jatak” ili, modernim rječnikom, “terorist”.

57 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 82, Ruža Lazarević, 1-25.

58 BiH-AHDCDRBiH-PZ-Čapljina, dosje br. 123, Ivana Ljiljančić dj. Jurković, 1-13.

Jataci su se pojavljivali na prostoru bivše Nezavisne Države Hrvatske u područjima gdje su djelovale organizirane protukomunističke gerile. Tako su na području Gospića, Koprivnice, Podravine i mnogih drugih područja zabilježene organizirane skupine protukomunističke gerile koje su imale podršku lokalnoga hrvatskoga stanovništva, odnosno jataka. Uprava državne sigurnosti, kolokvijalno nazvana UDBA, osudila je mnoge osobe koje su “jatakovale” s odmetničkim grupama i bunkerašima, iako o tome danas ne postoje nikakve evidencije. Nije čak moguće utvrditi ni približan broj jataka zbog masovne podrške odmetnicima u pojedinim selima odmah nakon ratnih godina.

Komunističke vlasti poduzimale su različite akcije koje nisu uvijek bile uspješne, što je rezultiralo represijom nad hrvatskim stanovništvom koje je bilo suđeno, zatvarano, iseljavano i ubijano pod optužbom da su križarski jataci. Naravno, postoji i mogućnost da je tadašnja vlast tražila valjan izgovor za represiju i osvetu prema Hrvatima, a izgovor da su suradnici bandita u šumi činio se vrlo uvjerljivim pred širom, ali i međunarodnom javnosti.

Jataci su suđeni i osuđivani na Okružnome sudu u Mostaru prema Zakonu o kaznenim djelima protiv naroda i države. Na temelju članka Druge odluke od 30. studenog 1943. o Vrhovnome zakonodavnome i izvršnome narodnome predstavničkom tijelu Jugoslavije kao privremenom organu vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji, te na temelju Rezolucije od 10. kolovoza 1945. o promjeni naziva Antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Jugoslavije u Privremenu narodnu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije, na prijedlog Ministra unutrašnjih poslova, Privremena narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije donijela je Zakon o kaznenim djelima protiv naroda i države. Ivan Ribar, predsjednik Predsjedništva Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije, potpisao je 25. kolovoza 1945. u Beogradu Zakon o kaznenim djelima protiv naroda i države koji se sastoji od 21 članka.

Prema dostupnim arhivskim izvorima od 1945. do 1952., komunističke su vlasti u montiranim sudskim procesima osudile 18 čapljinskih jataka (među njima osam žena), koji su odslužili ukupno 70 godina i dva mjeseca zatvora. Također, osuđeno je 17 stolačkih jataka (među njima osam žena) koji su odslužili trideset tri godine zatvora, kao i četvero neumskih jataka (među njima dvije žene) koji su odležali osam godina i sedam mjeseci u zatvorima KPD Zenici, KPD Sarajevu, Kupresu, Travniku, Stocu, Foči i mostarskoj “Čelovini”.

Bibliografija

Arhivski izvori

Bosna i Hercegovina, Arhiv Hrvatskoga dokumentacijskoga centra Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini, Mostar, Politički zatvorenici.

Republika Hrvatska, Državni arhiv u Splitu, Split, Fond 409, SUP za Dalmaciju.

Republika Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond 2088, Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945. – 1948.

Objavljeni izvori i literatura

Ivica LUČIĆ, “Hrvatska protukomunistička gerila u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3. / 2010., 631-670.

Hrvoje MANDIĆ, “Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948.”, *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 23. / 2020. 109.-135.

Hrvoje MANDIĆ, “Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv križarskih jataka na području Širokog Brijega od 1945. do 1952.”, *Mostariensia*, br. 1. / 2023., 31-71.

Žarko MARKOTA, “Križari u župi Vid 1946. godine”, *List župe Gospe Snježne*, 2001. / br. 8.

Ivica MATAIJA, “Križari na gospićkom području 1945.-1951.”, *Senjski zbornik*, br. 32. / 2005., 197.-222.

Zdenko RADELIĆ, “Projugoslavenska protukomunistička gerila u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2. / 2003., 463-486.

Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, Dom i svijet, Zagreb, 2011.

Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije, br. 66/45., Beograd, 25. kolovoza 1945., 1-8.

Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, br. 356, br. 59/46., Beograd, 16. srpnja 1946., 1-7.

Vladimir ŠADEK, “Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.-1948.”, *Podravski zbornik*, br. 42. / 2016., 35-44.

Punitive Expeditions by Communist Authorities against Jataks in Čapljina, Stolac, and Neum (1945-1952)

In February 1945, the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) nearly established a revolutionary government in the region encompassing Čapljina, Stolac, and Neum. The complete eradication of members of the anti-communist guerrilla led by Ivan Milas and his associates was essential for solidifying this new authority. Employing methods such as separation, liquidation, and orchestrated trials, the communist regime directed its punitive expeditions primarily against jataks in Čapljina, Stolac, and Neum. These actions aimed to eliminate supporters of the anti-communist guerrilla from the area. The majority of jataks were sentenced to prison terms for aiding the anti-communist guerrillas, following staged trials at the District Court in Mostar.

Keywords: jatak, anti-communist guerrilla, Čapljina, Stolac, Neum, Communist party of Yugoslavia, Department of People's Protection (OZN-a).

